

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ФАНАГЕЙ Ростислав Дмитрович

УДК 130.2+ 930.85:911.3

ДИСЕРТАЦІЯ

РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПРОСТОРУ В КУЛЬТУРНИХ ТЕОРІЯХ ТА ПРАКТИКАХ

Спеціальність 034 – культурологія

Галузь знань 03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Р. Д. Фанагей

Науковий керівник:

Панченко Валентина Іванівна,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Фанагей Р.Д. Репрезентації простору в культурних теоріях та практиках. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 034 «Культурологія» (03 – Гуманітарні науки). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2025.

Дисертація присвячена дослідженню взаємовизначеності культурних практик та репрезентованих ними просторів як культурологічної проблеми, відповідної сучасним викликам реальності та епістемологічним вимогам. Дослідження розкриває та розвиває позиції «просторового повороту» як одного з «культурних поворотів», який нещодавно актуалізувався у вітчизняній культурологічній теорії та суміжних з нею соціальних дослідженнях.

Актуальність дослідження обумовлена, з одного боку, потенціалом «просторового повороту» в загальному контексті нової, культурологічної парадигми. Винесення на передній план просторового виміру – як такого, що поєднує в собі матеріальну речевість світу, людську тілесність, побудовані середовища, візуальні образи тощо, у їх нерозривному зв'язку з чуттєвістю, повсякденними досвідами проживання й переживання, пізнавальними й організаційними стратегіями тощо – дозволяє синтезувати проблематики сучасних культурних досліджень та відкривати перспективи для їх розвитку з цілком нових спільних позицій, відповідних загалом «присутності», ігнорованою раніше культурологічною інтерпретацією «значень».

Для вітчизняного культурологічного дискурсу, який продовжує пошук своєї ідентичності, цей синтез стає особливо актуальним в контексті російсько-української війни. Вона не лише вимагає від культурологів професійної сенсотворчої активності та включення її в ширші (ціннісні, історичні тощо) контексти, від яких залежить внутрішня консолідація та міжнародна підтримка, але й в своїй тотальності стає неунікною теоретичною проблемою, що спонукає до методологічних переналаштувань. До того ж, тотальні реальності війни та мілітарні впливи на соціокультурну динаміку – питома просторова проблема,

актуалізована російсько-українською війною – загалом залишається набагато менш опрацьованою в критичних соціогуманітарних дискурсах, порівняно, наприклад, з економічною проблематикою.

З іншого боку, не менш важливим є те, що «просторовий поворот» ґрунтується на новому й питомо культурному розумінні просторів – як таких, що не лише матеріально визначають людські практики, але й самі завжди є в різний спосіб означеними продуктами практик. Ця базова концептуальна рамка «просторового повороту», від якою зрештою залежить її генералізуючий й ревізійний потенціал, потребує культурологічного уточнення та розвитку.

Об'єктом дослідження є культурні теорії та дослідження просторів в міждисциплінарному полі гуманітарних та соціальних наук другої половини ХХ – початку ХХІ ст.. Предметом – концептуалізації взаємозв'язку культурних практик та репрезентованих ними просторів.

Мета дослідження – проаналізувати способи взаємовизначеності культурних практик та репрезентацій простору та виявити їх потенціал в якості «оптики» культурних досліджень.

Відповідно до характеру предмету дослідження та загальній пізнавальній стратегії культурологічного дискурсу підхід дисертаційного дослідження має трансдисциплінарний характер та спирається на принципи системності та критичної історичності, а також застосовує загальнонаукові методи та принципи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження складає культурологічне опрацювання концепцій тридільного виробництва простору А. Лефевра та диспозитивної єдності дискурсивного й недискурсивного М. Фуко в поєднанні їх з проблематизацією культурних практик репрезентації, закладеною британськими *Cultural Studies* (Р. Вільямс, С. Голл) та розширеною розвідками візуальної культури, а також з концепцією культури присутності Г. Гумбрехта.

Дослідження спирається на роботи таких зарубіжних та вітчизняних науковців: Дж. Аріггі, Р. Барта, Ж. Батая, П. Берка, Д. Брахман-Медік, Ю. Бродецької, О. Брюховецької, Г. Бьома, Є. Буцикіної, Е. Вайзмана, П. Вірільо, Д. Вудварда, К. Гінзбурга, Д. Гарві, Д. Грегори, С. Грема, М. Джея, Ф. Джеймісона,

В. Єрмоленка, В. Г. Зебальда, Л. Картрайт й М. Стуркен, М. Карповця, Ф.Кіттлера, Р. Козеллека, Т. Кривошеї, С. Леша, С. Лоу та Д. Лоуренс-Зуніги, М. Мак-Люена, Л. Мамфорда, Н. Мірзоеффа, О. Павлової, В. Приходька та С. Руденка, А.Реквітца, К. Роджерса, Й. Свенбро, П. Сейнт-Амура, Р. Сеннета, Л. Скокової, М. де Серто, П. Слотердайка, Е. Соджі, Ч. Тіллі, А. Тормахової, Дж. Харлі, В. Шивельбуша, О.Шинкаренко та інших.

Наукова новизна роботи полягає у формуванні та історико-культурній конкретизації просторової «оптики», відповідної взаємовизначеності культурних практик та репрезентованих ними просторів, яка синтезує й розширює проблемне поле та радикалізує ревізійні вимоги сучасних культурних досліджень; та у визначенні через неї аспектів сучасних трансформацій загалом базового взаємозв'язку просторів з мілітарними технологіями й стратегіями, які демонструються й загалом актуалізуються для культурних досліджень російсько-українською війною.

В межах дослідження розглянуто актуалізацію питома просторової проблематики матеріальностей, втіленості, присутності як загальну рису культурного повороту та визначеного ним поля досліджень, відзначених пост-герменевтичним скепсисом та виходом за межі метафізичного «значення» (в сенсі позірно самостійного, десоматизованого, загалом дематеріалізованого та духовного означуваного) та його інтерпретації (надання та ідентифікації). Та, з іншого боку, виявлено задану цим зрушенням основу культурологічної реконцептуалізації просторової проблематики – виявлення того, що уся множина людських практик, яка складає культурний спосіб життя, не лише завжди обтяжена цим матеріальним виміром, але й у різні способи, від формування образів до самого по собі використання, надає йому значення, або ж репрезентує. Загальну сутність практик репрезентації узагальнено як надання надлишку присутності.

Визначено базові засади французьких просторових теорій 1970-х років (А.Лефевр, М. Фуко, М. де Серто), які стимулювали безпосередньо «просторовий поворот»: з одного боку, актуалізацію та критику нерозривного зв'язку

продукування просторів, знання та влади в різних масштабах, притаманного модерній ситуації, та, з іншого боку, виявлення альтернативних життєдосвідних просторів, конструйованих в тотальному та питомо означеному проживанні-переживанні; а також вимогу в просторових історіях. В культурологічному опрацюванні теорії виробництва реально-уявних просторів А. Лефевра надано визначення просторів як в основі своїй матеріальних матриць (одночасно відбитків й зразків) практик, різним чином спродукованих і в різній пропорції реально-уявних. Визначено, що в невід'ємному практичному стосунку людини з простором репрезентуються, в різний спосіб отримують надлишок присутності, обидві сторони. Узагальнено три взаємозалежні в своїх історичних трансформаціях типи таких матриць, які складають конкретизовану й використану дослідженням просторову «оптику»: «репрезентативний простір», «простір репрезентації» та «репрезентація простору».

Через звернення до показових в своїй недиференційованості премодерних умов визначено «репрезентативний простір», як базову матрицю тіла з його чуттєвими орієнтаціями, першочергово тактильними, що погранично уособлює власну й навколишню матеріальну протяжність, та проаналізовано його культурогенетичний стосунок з позірно профанними практиками поїдання. На прикладі тілесно реалізованої емпірико-метафізичної або реально-уявної співпричетності людей та світу в ритуально-профанному поїданні уточнено загальну практико-просторову проблему «репрезентації» як синтетичного надання фізичній присутності надлишку та присутності метафізичному надлишку.

Визначено специфіку реально-уявних «просторів репрезентації» як побудованих і в широкому сенсі матеріально втілених матриць, в стосунках з якими в монументальний спосіб реалізовується та організовується «надлюдська» (колективно-метафізична) співпричетність. Синтетичну культурно-організаційну роль просторової монументальності, явну та центральну в премодерних контекстах, розглянуто як «зворушливість» у вимірах питомо ритуального будівництва та візуальних стосунків з монументом. А також, підкреслено засадничі монументальні аспекти медіа та практик писемності, першочергово та

певною мірою навіть в ранньомодерну добу невідповідних проблемі «комунікації значень». Та, з іншого боку, розглянуто поза-герменевтичну іконічність ранніх форми писемності як джерело становлення диференційованих від самої матеріальної протяжності, візуальних й об'єктивуючих матриць «репрезентацій простору», доміантних та визначальних в модерній ситуації.

Окреслено комплексну генетичну роль просторів міста в стимулюванні, організації та означенні «внутрішньої» концентрації й диференціації засобів і ресурсів та «зовнішнього» просторового порядку. Розглянуто та конкретизовано цю роль через синтез практиками архітектури (виробничими та «споживчими» стосунками з просторами міста) космологічно-планувальних «репрезентацій простору» та «просторів репрезентації». Розглянуто премодерні варіації домінування принципів тілесності, або ж втіленості, та монументальності в організації реально-уявних просторів міста (давньогрецького полісу, імперського Риму, середньовічного християнського міста) та обумовлених ними географій/космологій.

Проаналізовано специфіку «репрезентацій простору» в вузькому сенсі – які набувають центрального значення в модерній ситуації, технологічно інструменталізуючись та визначаючи як просторовий порядок, так і раціональний світогляд – як картографічних матриць. Загальний, картографічний принцип репрезентації простору – хоч і специфічного, але саме простору – полягає в тому, що вона є «плівкою» (з пафосом прозорості, але й обумовленою матеріальністю свого медіа), яка, відкриваючи до оперування та організовуючи матеріальну протяжність, об'єктивує її з позицій знання та влади, але й одночасно проявляє її з фону та оформлює її організаційну силу, надає надлишок присутності.

Розглянуто взаємозалежність ранньомодерного розвитку та соціокультурного впливу репрезентацій простору з просторовими стратегіями організації: окреслено виміри становлення державної територіальної суверенності та європейської капіталістичної світ-економіки (загалом територіалізму та капіталізму); підкреслено центральну модернізаційну роль мілітарних стратегій в/завдяки реалізації планометричних репрезентацій, які визначилися першочергово

мілітарною проблематизацію міських просторів в умовах ранньомодерних осадних війн. На цій основі конкретизовано планоментричну сутність «репрезентацій простору» як таких, що роблять однопорядним, взаємопроникним та абстрактним те, яким простір «є» (у візуальному рамкуванні емпіричних даних та стратегічних вимог), і те, яким він запланований та зрештою стає в реальності.

Проаналізовано мілітарні виміри урбанізму як дизайну фізично-ментального простору міста: опосередковане владними стратегіями та територіальним «ефектом бумерангу», мілітаристське перепланування міст, притаманне ХІХ-ХХ ст.; та актуалізований в пізньомодерних умовах безпосередній воєнний «дизайн через руйнування», в вузькому сенсі пов'язаний з операційною реорганізацією міських просторів бойових дій, а в широкому сенсі з експлікацією міських життєсвітів задля їх руйнування та в самому знищенні, найбільш явно представленою тотальною «повітряною війною».

Розглянуто історичну динаміку мілітарного конструювання автономного й домінантного «режиму бачення», першочергово в медіатизованому «погляді згори», пов'язаному з аеророзвідкою та картографією. Проаналізовано його пізньомодерну дедиференціацію з досвідами присутності, як специфічну реактуалізацію «репрезентативного простору», проявлену та стимульовану технологіями БПЛА (або точніше *remoted-pilot aircrafts*). В цьому контексті визначено виміри: (1) «увиднення» як специфічного і загалом травмуючого досвіду візуальної гетеротопної присутності, проживання-переживання, в стосунку з самою діджитальною оптичною репрезентацією; (2) медіатизованої інкорпорації «погляду згори», раніше автономізованого мілітарним порядком репрезентацій простору, в повнотілу та геоінтимну присутність репрезентативного простору тіла.

Запропонований підхід та матеріали дисертаційного дослідження можуть застосовуватися в різних галузях соціогуманітарного знання, використовуватися в навчальному процесі за спеціальністю «Культурологія» в курсах з теорії та історії культури, філософії культури, культурної антропології, соціології культури, тощо.

Ключові слова: методологія культурології, просторовий поворот,

репрезентації простору, культурні практики, тіло, архітектура, урбанізм, мілітарні стратегії, картографія, медіатизована присутність.

SUMMARY

Fanahei R.D. Representations of space in cultural theories and practices. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for acquiring the scientific degree of Doctor of Philosophy in speciality 034 "Cultural Studies" (03 - Humanities). – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2025.

The dissertation investigates the mutual determination of cultural practices and the spaces they represent as a cultural studies issue, addressing contemporary challenges of reality and epistemological demands. The research explores and develops the perspectives of the "spatial turn" as one of the "cultural turns" recently gaining relevance in Ukrainian cultural studies and related disciplines. The relevance of the study stems, on one hand, from the potential of the "spatial turn" within the broader context of a new epistemological cultural paradigm. Emphasizing the spatial dimension—which encompasses the materiality of the world, human corporeality, built environments, visual images, and their inseparable connection with sensory experiences, everyday life practices, cognitive and organizational strategies—enables the synthesis of contemporary cultural research issues and opens avenues for their development from entirely new shared positions. These positions correspond generally to the problem of "presence," largely overlooked by previous cultural interpretations of "meaning."

For Ukrainian cultural discourse, which continues its search for identity, this synthesis is especially relevant in the context of the full-scale Russian invasion of Ukraine. The war not only demands cultural scholars' professional meaning-making activity for its integration into broader value and historical contexts – critical for internal consolidation and international support – but also becomes, in its totality, an inescapable theoretical issue necessitating methodological reconfigurations. Furthermore, the total realities of war and military influence on sociocultural dynamics — essentially spatial issues brought to the fore by the Russo-Ukrainian war — remain significantly

underdeveloped in critical socio-humanitarian discourses compared to, for instance, economic issues.

On the other hand, equally significant is the fact that "spatial turn" is grounded in a new and inherently cultural understanding of spaces — not merely as material entities shaping human practices, but as products of those practices, always signified in diverse ways. This foundational conceptual framework of the "spatial turn," which ultimately defines its generalizing and revisionist potential, requires further clarification and development within cultural studies.

The object of the study is cultural theories and research on space within the interdisciplinary field of the humanities and social sciences of the second half of the 20th and early 21st centuries. The subject of the study is the conceptualizations of the interrelation between cultural practices and the spaces they represent.

The aim of the study is to analyze the ways of cultural practices and representations of space mutual determination and uncover their potential as an optics for cultural studies.

In accordance with the nature of the research subject and the general epistemological strategy of cultural studies discourse, the dissertation employs a transdisciplinary approach, the principles of systemic and critical historicity, also applying general scientific methods and research principles. The theoretical and methodological framework is based on cultural elaboration of H. Lefebvre's conception of the threefold production of space and M. Foucault's conception of dispositive unity of the discursive and non-discursive, achieved through their combination with the problem of cultural practices of representation, initiated by British Cultural Studies (R. Williams, S. Hall) and expanded through visual culture studies, and also H. Gumbrecht's concept of the culture of presence.

The study draws on works by foreign and Ukrainian scholars, including G. Arrighi, R. Barthes, G. Bataille, P. Burke, D. Bachmann-Medick, Yu. Brodetska, O. Bryukhovetska, G. Boehm, E. Butsykina, E. Weizman, P. Virilio, D. Woodward, C. Ginzburg, D. Harvey, D. Gregory, S. Graham, M. Jay, F. Jameson, V. Yermolenko, W.G. Sebald, L. Cartwright and M. Sturken, M. Karpovets, F. Kittler, R. Koselleck,

T.Krivosheya, S. Lach, S.M. Low and D. Lawrence-Zuniga, M. McLuhan, L. Mumford, N. Mirzoeff, O. Pavlova, V. Prykhodko and S. Rudenko, A. Reckwitz, C. Rogers, J.Svenbro, P. Saint-Amour, R. Sennett, L. Skokova, M. de Certeau, P. Sloterdijk, E. Soja, C. Tilly, A. Tormakhova, J. Harley, W. Schivelbusch, O. Shynkarenko, and others.

The scientific novelty of the study lies in the formation and historical-cultural concretization of a spatial "optics" corresponding to the mutual determination of cultural practices and the spaces they represent. This "optics" synthesizes and expands the problem field and radicalizes the revisionist demands of contemporary cultural studies. It also identifies aspects of contemporary transformations in the basic relationship between spaces and military technologies and strategies, highlighted and brought into focus for cultural research by the Russo-Ukrainian war.

The study examines the actualization of the spatial problematics of materiality, embodiment, and presence as a general feature of the cultural turn and its associated research field. This field is characterized by post-hermeneutic skepticism and a departure from metaphysical meaning (ostensibly autonomous, disembodied, and dematerialized) and its interpretation (assigning and identifying). On the other hand, the research identifies the foundation for the cultural reconceptualization of spatial dimension provided in this shift — by recognizing that the entire range of human practices that constitute a cultural way of life is not only burdened with this material dimension but also, in various ways, always represents it, not only through words or images, but also through practical use itself. It is stated that practices of representation are, in general, different ways of giving surplus of presence.

The dissertation outlines the foundational principles of French spatial theories of the 1970s (H. Lefebvre, M. Foucault, M. de Certeau), which directly stimulated the "spatial turn": the actualization and critique of the inseparable connection between space production, knowledge, and power at various scales – characteristic of modernity – while also identifying alternative spaces constructed through total and signifying lived experiences. Another distinct feature of these theories is their call for new spatial histories. In analyzing Lefebvre's theory of the production of real-imaginary spaces, study defines spaces as inherently material matrices (simultaneously imprints and

templates) of practices in their mutually representative relationships. Three generalized types of matrices — "representational space," "space of representation," and "representation of space" — are delineated, forming the "spatial optics" applied and concretized by the dissertation.

Through an examination of pre-modern undifferentiated conditions, "representational space" is defined as the foundational matrix of the body with its sensory orientations, primarily tactile, which is the border of mutual shaping of its own and surrounding material extent. The cultural-genetic relationship of this space with ostensibly profane practices of eating is analyzed. Using the example of the bodily realized empirical-metaphysical or real-imaginary interconnectedness of humans and the world in ritual-profane consumption of food, the general practical-spatial problem of "representation" is clarified as the synthetic giving of the surplus to physical presence and presence to metaphysical surplus.

The specific nature of real-imaginary "spaces of representation" is defined as constructed and, in a broad sense, materially embodied matrices, in relation to which "superhuman" (collective and metaphysical) interconnectedness is realized and organized monumentally. The synthetic cultural-organizational role of spatial monumentality, evident and central in pre-modern contexts, is considered as "moving" (with its affective connotation) in the dimensions of inherently ritual construction and visual relationships with monuments. Furthermore, the fundamental monumental aspects of writing media and practices are emphasized, which, even in the early modern era, were not fully attached to the problem of "communicating meanings." On the other hand, the non-hermeneutic iconicity of early forms of writing is examined as the source of visual and objectifying matrices of "representations of space", dominant and defining in the modern era.

The complex genetic role of urban spaces in stimulating, organizing, and signifying the "internal" concentration and differentiation of means and resources, as well as the "external" spatial order, is outlined. This role is examined and specified through the synthesis of cosmological-planning "representations of space" and "spaces of representation" by the pre-modern practices of architecture ("productive" and

"consumptive" relationships with urban spaces). The ancient Greek polis, imperial Rome, and the medieval Christian city, as the premodern variations of the organization of real-imaginary urban spaces, as well as the geographies/cosmologies determined by them, are analyzed in terms of the dominance of principles of corporeality (or embodiment) and monumentality.

"Representations of space" – which gained technological instrumentalization and central importance in the modern situation, determining both spatial order and rational worldview – are defined as cartographic matrices. The general, cartographic principle of the "representation of space" — though specific, but precisely of space — lies in the fact that it is a 'film' (with the pathos of transparency, yet conditioned by the materiality of its medium), which, by opening up to manipulation and organizing the material extent, objectifies it from the positions of knowledge and power, while simultaneously revealing it from the background and shaping its organizational force, providing its surplus of presence.

The interdependence of early modern development and the socio-cultural impact of representations of space with spatial strategies of organization is examined: the dimensions of the state territorial sovereignty and the European capitalist world-economy formation – escalation of the strategies of territorialism and capitalism in general – are outlined. The central role of military strategies in modernization dynamics is emphasized in/through their realization of planimetric representations, initially defined by the military problematization of urban spaces during early modern siege warfare. Based on this, the planimetric essence of "representations of space" is specified as tactics that render equivalent, interpenetrative and abstract the way space "is" (in the symbolic framing of empirical data and strategic demands) and how it is planned and ultimately becomes a reality.

The military dimensions of urbanism as the design of the physical and mental space of the city are analyzed: mediated by power strategies and the territorial "boomerang effect," the militaristic redesign of cities characteristic of the 19th-20th centuries; and the late modern actualization of direct military "design by destruction," narrowly associated with the operational reorganization of urban warfare spaces and,

broadly, with the explication of urban lifeworlds for their destruction and in destruction itself, most clearly represented in the totality of "aerial bombing".

The historical dynamics of the military construction of an autonomous and dominant scopic regime primarily within the mediated "view from above" associated with aerial reconnaissance and cartography, are analyzed. Its late-modern dedifferentiation with the experiences of presence is examined as a specific re-actualization of "representational space," manifested and stimulated by UAV (or more precisely, remotely piloted aircraft) technologies. In this context, study identifies dimensions of: (1) "visibilisation" as a specific and generally traumatic experience of visual heterotopic presence in relation with digital optical representation itself; (2) the mediatized incorporation of the "view from above," previously autonomized by the military order of representations of space, into the full-bodied and geo-intimate presence of the body's representational space.

The proposed approach and materials of the dissertation research can be applied in various fields of the social sciences and humanities, used in the educational process for the specialty "Cultural Studies" in courses on cultural theory and history, philosophy of culture, cultural anthropology, sociology of culture, etc.

Keywords: methodology of cultural studies, spatial turn, representations of space, cultural practices, body, architecture, urbanism, military strategies, cartography, mediatized presence.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Фанагей, Р. (2022). Репрезентація присутності в аерозйомці як пізньомодерна форма організації практик простору. *Українські культурологічні студії*, 2(11), 13-17. [https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2\(11\).03](https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2(11).03)
2. Фанагей, Р. (2023). Практики репрезентації простору як об'єкт культурних досліджень. *Українські культурологічні студії*, 1(12), 34-37. [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1\(12\).08](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1(12).08)
3. Фанагей, Р. (2024). «Просторова оптика» в ревізії історичної динаміки медіатизації та візуалізації. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку (напрямок «культурологія»)*, 48, с. 438-444. <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v48i.811>

Тези, опубліковані за матеріалами міжнародних наукових конференцій і всеукраїнських круглих столів

1. Fanahei, R. (2022, May). The city-fair in the forming of the modern world-system. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy-2022. International Scientific Conference, May 11-12, 2022 [Abstracts]*. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 284-286. <https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/11/78>
2. Фанагей, Р. (2023, березень). «Культурний поворот»: дослідження просторів як способів практикування». *Всеукраїнська наукова конференція «Острозькі культурологічні читання» (матеріали конференції)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 16-18. <http://bit.ly/3ZFYnMV>
3. Fanahei, R. (2023, May). Representations of space in cultural studies: between theories and practices. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy-2023. International Scientific Conference, May 11-12, 2023 [Abstracts]*. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 343-347. <https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/12/79>
4. Фанагей, Р. (2024, березень). «Просторова оптика» культурних досліджень:

концептуалізація практико-репрезентативної єдності через способи просторового стосунку. *Всеукраїнська наукова конференція «Острозькі культурологічні читання» (матеріали конференції)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 84-86.

https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9105/1/Zb_tez_Kulturolohichni_chytannia.pdf

5. Fanahei, R. (2024, April). Representational space and practical representation of the absent: refinement through/of premodern condition. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy-2024. International Scientific Conference, April 18-19, 2024 [Abstracts]*. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 410-413.

<https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/13/80>

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Фанагей, Р. (2021). «Просторова оптика» урбанізму в українському контексті. *International Journal of Slavic Studies "Slavoplit Letters"*, № 3, e-ISSN 2658-154X. <https://doi.org/10.34768/spgp-gx88>

<https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=4072634>

2. Фанагей, Р. (2023). Концептуалізація поняття «мілітаризм-як-урбанізм». *Scientific Collection «InterConf+»*, 31(147), 309-319.

<https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.03.2023.033>

<https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=3574555>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. «ПРОСТОРОВИЙ ПОВОРТ» В КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	27
1.1. Актуалізація просторової проблематики в культурних дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст.....	27
1.2. Просторові теорії А. Лефевра та М. Фуко як основа методології дослідження.....	49
Висновки до першого розділу.....	67
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПРОСТОРУ В ПРАКТИКАХ ПРЕМОДЕРНИХ КУЛЬТУР.....	70
2.1 «Репрезентативний простір» тіла.....	70
2.2 Монументальний «простір репрезентації».....	81
2.3 Синтетичні простори міста.....	97
Висновки до другого розділу.....	113
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА КРИЗА МОДЕРНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ПРОСТОРУ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	116
3.1. Картографічна «репрезентація простору».....	116
3.2. «Репрезентації простору» та ранньомодерні організаційні стратегії.....	126
3.3. Виміри взаємозв'язку мілітарних стратегій та урбанізму.....	145
3.4. Технологічна реактуалізація «репрезентативного простору» в пізньомодерній війні: досвіди медіатизованої присутності.....	156
Висновки до третього розділу.....	168
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність репрезентацій простору як культурологічної проблеми загалом обумовлена теоретико-методологічними змінами, які розгортаються в межах соціальних та гуманітарних наук з останніх декад ХХ ст. й дедалі посилюються, відповідаючи як на нові епістемологічні вимоги, так і на нові виклики реальності, та рухаючи ці дискурси до все більшої між- чи навіть транс-дисциплінарності.

Визначальною рисою цього загалом парадигмального й різновимірного «повороту» або ж множини «поворотів» [97] є, з одного боку, набуття проблемою культури (практичної сконструйованості способів життя) загального й інтегруючого значення в соціогуманітарних, тепер питомих культуралізованих, дискурсах та дослідженнях; та з іншого боку, все більш радикальні ревізії та розширення самої культурологічної проблематики в цьому трансдисциплінарному полі. Складовою цього загального зрушення або ж одним з таких культурних «поворотів», якому відповідає актуалізована проблема репрезентацій простору, є «просторовий поворот», в межах якого тривалий час нехтувану просторовість визначили не лише основним і вирішальним виміром людського існування, невід'ємним в його дослідженні, але й самою основою соціогуманітарних досліджень.

Щоправда, як розгортання цієї тенденції загалом в міжнародному інтелектуальному середовищі з кінця 70-х років, коли були визначені її засади, так і її відносно нещодавня актуалізація у вітчизняній культурологічній теорії та суміжних з нею соціальних дослідженнях, містить в собі дві значні проблеми. По-перше, загальноприйнятість просторової проблематики, яка пов'язана з оприявненими для соціогуманітарних досліджень викликами урбанізації, глобалізації чи постколоніалізму, одночасно тяжіє до обмеження її концептуалізаціями, похідними від *human geography* чи *urban ecology*. Другий же, не менш поширений, вимір «спатіалізації» (*spatialisation*) теоретичних дискурсів тяжіє не до дослідження через призму або ж з позицій просторів (з їх невід'ємною конкретністю), а до «картографувань» й «топографувань», просторових

репрезентацій як проявів нової епістемологічної уяви, яка замінила модерний історизм.

Така усталена самозрозумілість та здебільшого метафоризованість приховує та навіть дещо підважує потенціал «просторового повороту» в загальному контексті культурологічної парадигми (парадоксальної нової системи знань [51, с.31]). Винесення на передній план просторового виміру – як такого, що поєднує в собі матеріальну речевість світу, людську тілесність, побудовані середовища, візуальні образи тощо, у їх нерозривному зв'язку з чуттєвістю, повсякденними досвідами проживання й переживання, пізнавальними й організаційними стратегіями і так далі – дозволяє синтезувати проблематики сучасних культурних досліджень та відкривати перспективи для їх розвитку з цілком нових спільних позицій, відповідних загалом «присутності», ігнорованою до цього «культурною» інтерпретацією «значень» [27].

Для вітчизняного культурологічного дискурсу, який продовжує пошук своєї ідентичності [16; 30; 51; 69], цей синтез стає особливо актуальним в контексті російсько-української війни. Вона не лише вимагає від культурологів професійної сенсотворчої активності та включення її в ширші (ціннісні, історичні тощо) контексти, від яких залежить внутрішня консолідація та міжнародна підтримка, але й у своїй тотальності стає неунікною теоретичною проблемою, що спонукає до методологічних переналаштувань. Не менш важливо, що тотальні реальності війни та мілітарні впливи на соціокультурну динаміку – це питома просторова проблема, яку російсько-українська війна і реактуалізує в своїх подібностях до двох Світових воєн, і проявляє в нових вимірах – загалом залишається набагато менш опрацьованою в критичних соціогуманітарних (зокрема і «спеціалізованих») дискурсах, порівняно, наприклад, з економічною проблематикою.

Разом з тим, постановка проблеми саме «репрезентацій простору» обумовлена не менш важливим зворотнім виміром просторового «повороту». Він ґрунтується на новому й питоמו культурному розумінні просторів – як таких, що не лише матеріально визначають людські практики, але й самі завжди є в різний

спосіб означеними продуктами практик. Ця базова концептуальна рамка «просторового повороту», від якою зрештою залежить її генералізуючий й ревізійний потенціал, потребує культурологічного уточнення та розвитку, на що і спрямоване дисертаційне дослідження.

Загалом, проблема простору як конститууючого порядку існування та фундаментальної підстави його пізнання, в його засадничому відношенні матеріальною субстанцією та взаємодією тіл, займає невід'ємне місце в історії модерного знання. Проте базові модерні концептуалізації, похідні з синкретичного (натур)філософського космологічного дискурсу — «абсолютний», порожній й наперед заданий простір-контейнер Ісаака Ньютона (який у своєму зв'язку з аналітичною геометрією Рене Декарта відповідний теоретико-практичній механістичній настанові загалом), та «релятивний» простір відношень Готфріда Ляйбніца — незважаючи на свої суперечності, надали простору абстрактного й фізико-математичного характеру. У варіанті Іммануїла Канта [47; 173] простір, як такий, що не меншою мірою пов'язаний з конкретними й в основі своїй чуттєвими досвідами, став матрицею пізнання та базовою проблемою не лише інституалізованої ним фізичної географії, а й (філософської) антропології. Разом з тим, в суб'єктоцентричному компромісі з «абсолютним» простором [225, с.50] він набув ідеалістичного апіорного характеру, а посткантіанська філософська антропологія й інспіровані нею гуманітарні дискурси кінця XIX – початку XX ст. загалом відзначилися домінантою проблеми часу та історичної уяви.

На противагу фізико-математичним концептам простору, впродовж XX ст. відбулася актуалізація конкретних й різноманітних просторів проживання: одним з рушіїв цієї тенденції стала антропологізація історичної науки Школою «Анналів» (М. Блок [3; 4], Ф. Бродель [5; 6; 7], Ж. ле Гофф [52] та ін.) в аналізі повсякденних досвідів на перетині виміру ментальностей та соціально-економічного порядку. Не менш важливою стала актуалізація онтологічної вкоріненості та зв'язку тілесності й просторовості в постгусерліанській феноменології (М. Гайдеггер [19; 157; 158; 159], М. Мерло-Понті [58], Ж.-Л. Нансі [202] та ін.). Основним же поштовхом в вимірі загалом життєвих просторів стала проблема міста, яка актуалізувалася

соціологією (М. Вебер [17; 249], Г. Зіммель [37], Р. Парк [205; 206], Л. Вірт [256], Л. Мамфорд [200; 201], Дж. Джейкобс [167], Р. Редфілд та М. Сінгер [213], та ін.) й нині є невід'ємною складовою та одним з основних фокусів уваги в соціогуманітарних дискурсах загалом, зокрема й у вітчизняних культурфілософських (Т. Возняк [18], М. Карповець [39; 40], Г. Фесенко [85; 86; 87] та ін.) та культурологічних (Є. Буцикіна [14; 15], О. Олійник [59], В. Панченко [60], А. Тормахова [77; 78; 79] та ін.). Усі ці виміри й розробки є загалом важливими для дисертаційного дослідження.

В основі саме «просторового повороту» та теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження лежить похідна від критичної теорії проблематизація «соціальних» просторів, яка була окреслена в 70-80-х роках концепціями А.Лефевра [186; 187; 188; 189] й М. Фуко [88; 123; 124; 125; 126; 127; 128; 129] та активно й в різний спосіб розроблялася, зокрема, Е. Соджею [233; 234; 235; 236], Д.Грегорі [136; 137; 138; 139; 140], Д. Гарві [20; 152; 153; 154]. На противагу позначенню «соціальним простором» системи соціальних відношень й диспозицій [104, с.16], притаманному П. Бурдьє [12; 13; 105] та його послідовниками, чи аналогічному застосуванню поширеного у вітчизняному інтелектуальному середовищі формулювання «культурний простір» щодо сукупності комунікаційних взаємин та концентрації смислів [24; 25; 32; 42; 74; 75] – загалом на противагу структуруванню «простором» галузевого об'єкту дослідження – в даному випадку була підкреслена саме «соціальність», а загалом питома сконструйованість (буквальна й концептуальна), просторів.

Об'єктом дослідження є культурні теорії та дослідження просторів в міждисциплінарному полі гуманітарних та соціальних наук другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є концептуалізації взаємозв'язку культурних практик та репрезентованих ними просторів.

Мета дослідження – проаналізувати способи взаємовизначення культурних практик та репрезентацій простору та виявити їх потенціал в якості «оптики» культурних досліджень.

Досягнення поставленої мети потребує виконання наступних **завдань**:

1. окреслити засади актуалізації просторової проблематики в культурних дослідженнях практик репрезентації;
2. визначити базові положення теорій А. Лефевра та М. Фуко та сформовані на їх основі теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження;
3. визначити специфіку «репрезентативного простору» як базової матриці практичної співпричетності людини зі світом та спільнотою;
4. визначити специфіку «простору репрезентації» та аспекти його премодерного соціокультурного домінування;
5. проаналізувати генетичну роль синтетичного простору міста в варіаціях премодерної урбанізації;
6. визначити специфіку «репрезентації простору», її роль в історичному розгортанні та потенціал в теоретичному аналізі модерної ситуації;
7. окреслити засадничі ранньомодерні взаємозв'язки «репрезентацій простору» з політичними, економічними та мілітарними організаційними стратегіями;
8. проаналізувати виміри взаємозв'язку мілітарних стратегій та урбанізму;
9. визначити виміри пізньомодерної реактуалізації «репрезентативного простору» в історичній динаміці мілітарної медіатизації та візуалізації.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Відповідно характеру предмету дослідження та загальній пізнавальній стратегії культурологічного дискурсу підхід дисертаційного дослідження має трансдисциплінарний характер та спирається на принципи системності та критичної історичності. Невід'ємним є застосування загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення тощо) та принципів (єдності логічного та історичного, об'єктивності тощо) пізнання.

Теоретико-методологічну основу дослідження складає поєднання концепцій тридільного виробництва простору А. Лефевра та диспозитивної єдності дискурсивного й недискурсивного М. Фуко з проблематизацією культурних практик репрезентації, закладеною британськими *Cultural Studies* (Р. Вільямс [253;

254], С. Голл [146; 147; 148]) та розширеною розвідками візуальної культури, а також з концепцією культури присутності Г. Гумбрехта [26; 27].

Окрім вже зазначених в ступені розробки, дослідження спирається на широке поле різним чином спеціалізованих робіт таких зарубіжних та вітчизняних науковців: П. Амад [93], Дж. Аріггі [94], Р. Барта [1], Ж. Батая [99; 100], П. Берка [106], Д. Брахман-Медік [97], Ю. Бродецької [8], О. Брюховецької [9; 10; 11], Г. Бьома [103], П. Вірільо [242; 243], Д. Вудварда [149; 259; 260], К. Гінзбурга, С. Грема [134; 135], М. Джея [170; 171], Ф. Джемісона [169], В. Єрмоленка [35], В. Г. Зебальда [36], Л. Картрайт й М. Стуркен [238], Ф. Кіттлера [174; 175; 176; 177], Р. Козеллека [43], Т. Кривошеї [45; 46], С. Леша [53; 84; 178], С. Лоу [189] та Д. Лоуренс-Зуніги [180; 188], М. Мак-Люена [56], Н. Мірзоеффа [195; 196], О. Павлової [62; 63; 64; 65], В. Приходька [66; 67] та С. Руденка [210; 221], А. Реквітца [212], К. Роджерса [217; 218], Й. Свенбро [239], Р. Сеннета [70; 230; 231], Л. Скокової [71], М. де Серто [109], П. Слотердайка [72], Ч. Тіллі [240], Дж. Харлі [150; 151], В. Шивельбуша [89], О. Шинкаренко [90] та інших.

Наукова новизна роботи полягає у формуванні (на основі теорії А. Лефевра) та історико-культурній конкретизації просторової «оптики», відповідної взаємовизначеності культурних практик та репрезентованих ними просторів, яка синтезує й розширює проблемне поле та радикалізує ревізійні вимоги сучасних культурних досліджень; та у визначенні через неї аспектів сучасних трансформацій базового взаємозв'язку просторів з мілітарними технологіями й стратегіями, які демонструються й загалом актуалізуються для культурних досліджень російсько-українською війною. Новизна конкретизована в наступних положеннях:

Вперше:

– надано визначення просторів як в основі своїй матеріальних матриць (одночасно відбитків й зразків) практик, різним чином спродукованих й в різних пропорціях реально-уявних. Визначено, що в невід'ємному практичному стосунку людини з простором репрезентуються, в різний спосіб отримують надлишок присутності, обидві сторони. Узагальнено три взаємозалежні в своїх історичних

трансформаціях типи таких матриць, які складають конкретизовану й використану дослідженням просторову «оптику»: «репрезентативний простір», «простір репрезентації» та «репрезентація простору»

– через звернення до показових в своїй недиференційованості премодерних умов визначено «репрезентативний простір» як базову тілесну й чуттєву, першочергово тактильну матрицю, що погранично оформлює власну й навколишню матеріальну протяжність та відіграє, як продемонстровано на прикладі практик поїдання, базову культурогенетичну роль;

– визначено специфіку реально-уявних «просторів репрезентації» як побудованих і в широкому сенсі матеріально втілених матриць, в стосунках з якими в монументальний спосіб реалізовується та організовується «надлюдська» (колективно-метафізична) співпричетність. Синтетичну культурно-організаційну роль просторової монументальності, явну та центральну в премодерних контекстах, визначено як «зворушливість», притаманну як питомо ритуальному будівництву, так і візуальним стосункам з монументом;

– визначено специфіку у вузькому сенсі «репрезентацій простору» як картографічних матриць, що набувають центрального значення в модерній ситуації, першочергово через мілітарні стратегії, технологічно інструменталізуючись та визначаючи як просторовий порядок, так і раціональний світогляд. Визначено, що через їх абстрактну «плівку» ортогонального плану, невід’ємно матеріальну саму по собі, матеріальні протяжності (світу, міста, тіла, тощо) опановуються, (ре)організуються й абстрагуються та, одночасно, самі ж проявляються з фону та набувають організаційної сили, надлишку присутності.

– в аналізі пізньомодерної дедиференціації «погляду згори» та досвідів присутності, проявленої та стимульованої технологіями БПЛА (або, точніше, *remoted-pilot aircrafts*), визначено виміри: (1) «увиднення» як специфічного і загалом травмуючого досвіду візуальної гетеротопної присутності у стосунку з самою діджитальною оптичною репрезентацією; (2) медіатизованої інкорпорації «погляду згори», раніше автономізованого мілітарним порядком «репрезентацій простору», в повнотілу та геоінтимну присутність «репрезентативного» простору

тіла.

Уточнено:

– розуміння сучасної, пізньомодерної, динаміки соціогуманітарних дискурсів, асоційованої з культурним поворотом, як посилення постгерменевтичного скепсису та вихід за межі метафізичної проблеми «значення» (в сенсі позірно самостійного, десоматизованого, загалом дематеріалізованого та духовного означуваного) та його інтерпретації (надання та ідентифікації), яка лягла в основу спеціалізації герменевтичних гуманітарних наук в XIX ст. та яка обумовила методологічну експансію лінгвістичних моделей в 60-70-х роках XX ст.;

– розуміння просторового повороту як трансдисциплінарної й питомо культуралізованої тенденції, чий евристичний потенціал ґрунтується не на заміні історичної уяви географічною чи самій лише актуалізації матеріальних вимірів людських досвідів, а першочергово на новій теорії просторів;

– комплексну генетичну роль міста (в стимулюванні, організації та означенні «внутрішньої» концентрації й диференціації засобів й ресурсів та «зовнішнього» просторового порядку) через синтез премодерними практиками архітектури (виробничими та «споживчими» стосунками з просторами міста) космологічно-планувальних «репрезентацій простору» та «просторів репрезентації»;

– мілітарні виміри урбанізму як дизайну реально-уявного просторів: у відповідному мілітарним потребам та зразкам переплануванні міст (опосередкованому «репрезентаціями простору», владними стратегіями та територіальним «ефектом бумерангу»), найбільш притаманному XIX ст.; та актуалізованому в пізньомодерних умовах безпосередньому «дизайні через руйнування», в вузькому сенсі пов'язаному з операційною реорганізацією міських просторів бойових дій, а в широкому сенсі з експлікацією міських життєсвітів задля їх позбавлення та в самому їх руйнуванні, найбільш явно представленою тотальною «повітряною війною»;

Набуло подальшого розвитку:

– базові мотиви французьких просторових теорій 1970-х років, які

стимулювали «просторовий поворот»: з одного боку, актуалізація та критика нерозривного зв'язку продукування просторів, знання та влади в різних масштабах, притаманного модерній ситуації, та, з іншого боку, виявлення та концептуалізація альтернативних, «інших», просторів, конструйованих у тотальному й питоמו означеному проживанні-переживанні; а також продукування просторових історій;

– розгляд премодерних варіацій домінування принципів тілесності, або ж втіленості, та монументальності в організації реально-уявних просторів міста (давньогрецького полісу, імперського Риму, середньовічного християнського міста) та обумовлених ними географій/космологій;

– аналіз взаємозалежності ранньомодерного розвитку та соціокультурного впливу «репрезентацій простору» з просторовими стратегіями організації у становленні державної територіальної суверенності та європейської капіталістичної світ-економіки.

Теоретичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні та посиленні потенціалу просторового «повороту» в розвитку культурологічної парадигми. Визначена в межах дисертаційного дослідження аналітична рамка, «оптика» репрезентацій простору як один з варіантів такої переорієнтації, дозволяє не лише розширювати проблемне поле соціогуманітарних дискурсів та посилювати трансдисциплінарні діалоги відповідно до сучасних викликів та вимог. Зворотнім боком є можливість через питоמו реально-уявний просторовий вимір підкреслювати тотальність культурної проблеми репрезентації в синтетичній єдності з усією множиною людських досвідів та матеріальностей, що їх визначають. Результати застосування цієї «оптики» дисертаційним дослідженням розширюють розуміння сучасної соціокультурної ситуації, а також доповнюють корпус історико-культурних знань.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали та результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в забезпеченні навчального процесу в курсах з теорії та історії культури, філософії культури, культурної антропології, соціології культури тощо, при підготовці посібників зі спеціальності

«Культурологія» та в інших галузях соціогуманітарного знання, залучатись в полі трансдисциплінарних урбаністичних та медіа-досліджень, студій з візуальної культури тощо. Окреслена дослідженням аналітична рамка може застосовуватися в розробці та культурній експертизі урбаністичних стратегій та задавати перспективу розширення проблемного поля культурної політики.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи. Усі наукові статті та тези доповідей, які відображають результати дисертації, написані одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Матеріали та основні результати дослідження були представлені на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: «Дні науки філософського факультету» (2022, 2023, 2024 роки), «Сучасний культурно-мистецький простір: креативні та інформаційно-комунікативні трансформації» (2022 рік), «Світовий культурний простір крізь призму сучасних глобалізаційних і пандемічних викликів» (2022 рік), «Острозькі культурологічні читання» (2023, 2024 років), «Europe 2023: Challenges and Opportunities of the Present Through the Eyes of Future Professionals» (2023 рік), «Українська і світова культура в умовах глобалізаційних викликів та війни» (2023 рік), «Media Strategies in the Age of Information Wars» (2023 рік).

Публікації. Основні результати дисертаційного представлено в трьох наукових статтях, опублікованих в національних фахових виданнях, та п'ятьох тезах, опублікованих за матеріалами наукових конференцій. Додатково результати дослідження відображені в двох наукових статтях, одна з яких у періодичному науковому виданні держави, що входить до Організації економічного співробітництва та розвитку.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 200 сторінок, обсяг основного тексту – 160 сторінок. Список використаних джерел містить 262 найменування, з яких 171 є іншомовними.

РОЗДІЛ 1. «ПРОСТОРОВИЙ ПОВОРОТ» В КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

1.1. Актуалізація просторової проблематики в культурних дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження загалом обумовлені набуттям проблемою простору нового й центрального значення в полі соціальних та гуманітарних наук з останніх декад ХХ ст. – тенденцією, яку прийнято називати «просторовим поворотом». Разом з тим, цей концепт, окреслюючи загальну специфіку та евристичний потенціал «спаціалізації» (*spatialization*), «висування простору як основного способу дослідження світу» [233, с.272], є одночасно достатньо проблематичним та дезорієнтучим в цьому контексті.

З одного боку, як зазначає, наприклад, Доріс Бахман-Медік, базовим критерієм для набуття інтелектуальною тенденцією статусу «повороту», сучасного заміника методологічних «революцій» й змін «парадигм», є перехід від досліджень конкретного предметного поля на рівень аналітичних категорій, які здійснюють загальний концептуальний зсув та відкривають нові та питомо трансдисциплінарні способи досліджувати усталені до того проблематики [97, с.16-17]. З таких позицій, визначених за зразком лінгвістичного повороту, просторовий поворот передбачає радше формування нового «способу представлення, емпіричного дослідження та (соціальної) теоретизації» [234, с.172], який до того ж, при своєму поширенні тяжіє до самого лише ментального «мапування» чи «топографування» [97, с.223] (аналогічних експансії інтерпретації в позалінгвістичні сфери), або ж навіть обмежується самим лише залученням географічних метафор («простору», «місця», «поля», «плато», тощо).

З іншого боку, концепт «просторового повороту», на протигагу моделі лінгвістичного повороту, стосується не лише абстрактної епістемологічної вимоги – «просторової уяви». Подібно до візуального/іконічного/пиктографічного «повороту» він також, і можливо першочергово, є відповіддю на зміни

соціокультурної реальності – певною мірою вимушеним зверненням до просторової проблематики в непритаманних для неї дискурсах, що призводить як до реконцептуалізації цієї проблематики з нових позицій, так і до реорганізації усталених методологічних засад. Як ще наприкінці 60-х років зазначив Мішель Фуко: «ми вступаємо в епоху одночасності: епоху зіставлення, епоху близького і далекого, того, що поруч, чи розсіяного» [124, с.330].

Разом з тим, сучасні виклики урбанізації чи досвіди глобальної пов'язаності, з якими здебільшого асоційована така загальна просторова реорієнтація – які виявляють «географічний вимір як суттєвий аспект виробництва культури» й підкреслюють, що «те, де відбуваються речі, має вирішальне значення для того, щоб знати, як і чому вони відбуваються [248, с.1], та, з іншого боку, стимулюють політичне й питома «постколоніальне прагнення визнати одночасність різних культур і спрямувати науку на критичне переосмислення гегемоністичних центрів і маргіналізованих периферій» [97, с.27] – є не менш проблематичними. Окрім того, що реактуалізована проблема простору обмежується в даному випадку географічною релятивністю, яка зрештою тяжіє до концептуальної перспективи, самі ж ці «повернуті» простори, як влучно зазначає Д. Бахман-Медік, «зникають» в глобальній деспациалізації та делокалізації, обумовленій, зокрема, інформаційними медіа [97, с.213-214].

Загалом, фундаментальною засадою просторового повороту є подолання усталеної з XIX ст. концептуальної домінанти часу над пасивним простором. Першочергово критика в цьому питанні спрямована на радикальний «деспациалізований історизм» соціальних теорій [235, с.4], в цілому визначених проблемою прогресивної модернізації, що «тягне за собою підкорення простору, знищення всіх просторових бар'єрів» [153, с.205]. Та особливо – на класичний марксизм, який, подолавши гегеліанський ідеалізм, заразом відмовився і від його, хоч і специфічної, «просторової свідомості» як «просторового фетишизму» [235, с.46]. Не менш важливою є й критика деспациалізованості філософії, яка, як стверджує М. Фуко, у своїй антропологічності («винайденні людини» [125, с.308], конституюванні її як об'єкта пізнання і як суб'єкта, що пізнає), починаючи з

Іммануїла Канта й до Мартіна Гайдеггера, робила акцент на темпоральності, відколи простір увійшов в сферу політики й природничих наук [127, с.149].

Проте, якщо розглядати даний «поворот» сам по собі, то тенденція до «спеціалізації» обмежується важливою, але в різних вимірах однобокою настановою «робити географію», а не історію [235, с.1] в соціогуманітарних дискурсах: загалом, критично переглядаючи радикалізований на межі ХІХ-ХХ ст. дисбаланс між двома цими «загальними способами мислення, всеохоплюючими та синтезуючими схемами розуміння всього в емпіричному світі», кантіанським «*nacheinander*» та «*nebeneinander*» [234, с.168]; та конкретніше, імплементуючи напрацювання географічного дискурсу, яким в модерній спеціалізації обмежувалася й загалом «консервувалася» (розроблялася в умовах пануючого історизму, але й специфічно концептуалізувалася) просторова проблематика.

Своєю чергою значимість концепту «просторовий поворот» в межах дисертаційного дослідження, як і загалом можливість його комплексного розуміння, обумовлені його вписаністю в ширший контекст – тим, що він є не просто одним з «поворотів», а одним з «культурних поворотів». Власне, як зазначає Олена Шинкаренко, сам термінологічний маркер «поворот» набув найширшого використання саме у «у процесі звернення до культурологічного аналізу як орієнтації в соціальних дослідженнях та нових предметних пріоритетах у гуманітарних науках» [90, с.55].

По-перше, навіть якщо обмежувати просторовий поворот географічною перспективою, то зворотнім та необхідним боком такої «спеціалізації» соціогуманітарних дискурсів є критика самої *human geography* як модерної просторової науки загалом та її «культуралізація», домінуюча з 80-90-х років.

Як стверджує Дерек Грегорі, модерна географія була обумовлена виявленням «фундаментальної та стійкої геометрії, що лежить в основі очевидної різноманітності та неоднорідності світу» [136, с.70], та визначилась з кінця ХVІІІ ст. «через низку стратегічних зіткнень» спершу з антропологією, потім з соціологією та економікою [136, с.7]. Критика ж такої програми та її практичних наслідків з другої половини ХХ ст., яка зворотнім чином уможливила критичний

потенціал географії та яку британський дослідник узагальнює як «картографічну тривожність», була зумовлена, на його думку, реактуалізацією цих «діалогів» у зворотному порядку, від політичної економії через соціальну теорію до культурних досліджень [136, с.6]. Хоча марксистська географія ще обмежувалася економічним фокусом – на протипагу, наприклад, «культурному матеріалізму» Едварда П. Томпсона та Реймонда Вільямса, знаковому для пізніших поколінь англофонних географів – зв'язок з політичною економією, на думку Д. Грегорі, вже підважив абстрактну геометричність модерної географії, відкривши для неї проблемне поле соціальних процесів в конкретних матеріальних просторах [136, с.87-88]. Діалог з критичною соціальною теорією виявив для географії зв'язок простору з владою та репрезентаціями [136, с.124]. Та зрештою в останні декади ХХ ст. в *human geography* формується та займає центральне місце «нова культурна географія», яка обумовлюється, як зазначає Пітер Джексон, визначеним постмарксистськими культурними дослідженнями інтегральним полем «культурних політик», в якому «визначаються та оскаржуються відносини домінування» [168, с.2]. Або ж, згідно з Д. Грегорі – полем, в якому відбувається «практичне включення культурних “мап значення” в різноманітні світи, які вони намагаються репрезентувати» [136, с.133], та яке актуалізується в географічному дискурсі на стику тенденцій постмодерністської текстуалізації та постколоніальної критики [136, с.135]. З іншого боку, як зазначав на початку 90-х років Девід Гарві, маючи на увазі першочергово Фредріка Джеймсона, «географи зараз мають більшу підтримку за свої старання від літературних, а не соціальних теоретиків» [154, с.429].

По-друге, та що важливіше в контексті дослідження, визначення «просторового повороту» як одного з культурних «поворотів» стосується ширшої динаміки формування самих культурологічних дискурсів, в якому «спеціалізація», не лише епістемологічна, а й першочергово предметна, відіграє пограничну та інтегруючу роль.

В даному питанні ми звертаємось до концептуальної схеми Д. Бахман-Медік. З одного боку, хоча кожен методологічний «поворот» претендує на тотальність,

німецька дослідниця виявляє їх спільну, власне культуроцентричну, тенденцію – загальну обумовленість лінгвістичним (мета)поворотом та одночасно підваження його засад. З іншого боку, така візія розчиненості «культурного повороту» (в даному випадку в семи «поворотах») дозволяє розширювати та загалом змінювати розуміння його самого, здебільшого асоційованого в вузькому сенсі з постмарксистським текстоцентричним конструктивізмом. Як стверджує Д. Бахман-Медік – незважаючи на те, що лінгвістичний поворот «червоною ниткою проходив через усі повороти в вивченні культури», він дедалі сильніше розвінчувався через нові фокуси, які «поступово відновлювали виміри культури, повсякденного життя, історії та, перш за все, діяльності, які були проігноровані та приховані», загалом «придушені» ним [97, с.23].

Варто зазначити, що така концептуальна схема є доволі дискусійною. Так, наприклад, Ольга Брюховецька вважає, що Д. Бахман-Медік зрештою експлікує саме «патерн розширення і радикалізації програми лінгвістичного повороту в серії культурних поворотів» [10, с.13] – що є небезпідставним, зважаючи навіть на сам факт звернення німецької дослідниці до інтерпретативного чи рефлексивного поворотів. Підхід О. Брюховецької, своєю чергою, є спрямованим на виявлення та посилення антилінгвістичної програми сучасних культурних досліджень, певної «метафізики присутності» [10, с.18], обумовленої, згідно з узагальненим формулюванням К. Моксі, тим, що «життя» світу, матеріально виявлене, колись вигнане в ім'я читабельності та раціональності, повернулося, щоб переслідувати нас» [199, с.131].

Разом з тим, хоча дисертаційне дослідження загалом звертається до аналогічної проблематики, візія української дослідниці певною мірою ставиться тут під сумнів. Згідно з О. Брюховецькою, історична динаміка культурних поворотів відзначена «маятниковим» рухом [10, с.15]: спершу відбувалося саме розширення лігвоцентричної програми, увінчане тим, що в 1990-х роках «культурний поворот став фактично синонімом постмодернізму», а культура розумілася «механізмом виробництва реальності через виробництво значень» [10, с.13]; зворотній же рух, як підваження цієї програми, притаманне останнім

трьом декадам, асоціюється дослідницею першочергово з візуальним поворотом, як його антилінгвістичній антитезі, та візуальними студіями як найяскравішим проявом («не відмовляючись від конструктивістського підходу (...) нове покоління дослідників візуального звертається до візуальної “природи”, вишукуючи тілесний базис візуальності» [11, с.154]).

Своєю чергою дисертаційне дослідження ґрунтується в цьому контексті не лише на тому, що й/саме просторовий поворот – всупереч поширеному асоціюванню його суто з постмодернізмом (не лише епістемологічним, але через Фредріка Джеймсона й з естетичним) й самим лише перенесенням уваги з «універсального часу» до «партикуляристських просторів» [68, с.50] – підняв, згідно з Д. Бахман-Медік, питання того, що «не все можна сприймати як простий знак, символ чи текст» та вивів на передній план в дослідженні культури «вимір матеріальності та досвіду» [97, с.27].

В даному випадку ми звертаємося до двох більш загальних аспектів, які й обумовлюють структуру теоретико-методологічної частини дослідження. По-перше, культурний поворот загалом як мета-поворот та нова парадигма підважує модерну герменевтичну ситуацію, в рамках якої «абсолютне панування пов'язаних зі значенням питань давно призвело до занедбання інших типів феноменів і питань» [27, с.36], та в різних проявах свого «постгерменевтичного скепсису» реактуалізує питома просторові проблематики. По-друге, «просторовий поворот» сам по собі, а тим більше його генералізуючий потенціал, були б неможливі без нової, й питома культурної, теорії простору/просторової теорії. І концепції Анрі Лефевра та Мішеля Фуко, які лежать в її основі та можуть розумітися «оригінальним» просторовим поворотом, формують певний «негатив», загальний виворіт нових культурних теорій.

Загальний контекст, відносно якого розгортається культурний поворот, можна назвати модерною ситуацією. З одного боку, як зазначає Ентоні Д. Кінг, саме слово «модерне», яке поступово входить у вжиток з XVI ст., та похідні від нього «модерність» й «модерн», які активно концептуалізуються з XIX ст. в різних галузях знання, стосуються не «сучасності» чи «теперішності» як такої, а доволі

конкретної хронотопної і соціокультурної реальності [41, с.158-159]. З іншого боку, формулювання «модерна ситуація» підкреслює не тільки, і не стільки конкретну хронотопність, але й певний конкретний тип становища, обстановки, порядку чи диспозиції, яка поступово розгортається в цих умовах та визначає їх, в організаційному та концептуальному вимірах. Іншими словами, йдеться про певний режим розуміння й конструювання свого світу, і матеріального, і ментального, та способу життя в ньому – або ж, в формулюванні Ганса Ульриха Гумбрехта, світо-стосунок [27].

В даному контексті постають два важливі аспекти. Перший, який стосується дисертаційного дослідження в цілому, полягає в тому, що модерна ситуація оформлюється вже в достатньо хронологічно розпливчасту західноєвропейську ранньомодерну добу. Або ж – у пост-середньовічному європейському світі. Другий аспект полягає в тому, що остаточне утвердження та панування цієї ситуації, яке, наприклад, Крістофер Бейлі називає «народженням модерного світу» (зокрема в становленні «глобальних одноманітностей», від політичних ідеологій й економіки до «тілесних практик» [102, с.1] та зрештою самого визнання себе та світу модерними [102, с.10]), але також і її специфічна кризова трансформація в епістемологічному вимірі – загалом стан, який прийнято позначати терміном «модерність», та який безпосередньо підважується культурним поворотом – стосується вужчого історикокультурного періоду. Юрген Остергаммель називає його «довгим дев'ятнадцятим століттям», підкреслюючи, що він не є спонтанним та самовизначеним (до чого тяжіла тогочасна мета-нарративна історична саморефлексивність [203, с.902]) проявом модерності [203, с.904]. Це формулювання, частково ґрунтоване на тезі К. Бейлі, відсилає першочергово до соціокультурної ситуації 1780-1914 рр., позначеної в своїх витоках множиною синхронних зламів (від революційного подолання «старого режиму» до кантівської суб'єктоцентричності, визначеної М. Фуко як «поріг» модерності), та такої, що набула модернізаційного «прискорення» з 1890 рр. [203, с.xix]. Разом з тим, що важливо радше в питанні його завершення, німецький історик зазначає, що «початок і кінець XIX століття повинні залишатися відкритими» [203, с.907].

Культурне підваження модерної ситуації, якому присвячений подальший розгляд, стосується засадничих для неї динаміки диференціації та парадигми, яку Г. Гумбрехт називає «метафізикою» або «герменевтикою» [27, с.21-22], визначеною проблемою інтерпретації «значень» («чогось духовного»), які приховані за матеріальною поверхнею або виражені нею [27, с. 44]. З одного боку, таке узагальнююче формулювання відсилає і до ранньомодерної суб'єкт-об'єктної опозиції, в якій продукування знання постає герменевтичним проринанням поверхні світу. І хоча пізніша епістемологічна криза підважує цю світоглядну диспозицію, зберігається закріплене та розвинене нею християнське розмежування активного й інтеріоризованого суб'єкта/духу, тепер наділеного автономними здатностями, та пасивної протяжності світу, «як сукупності суто матеріальних об'єктів включно з людським тілом» [27, с.45]. Або ж, як зазначають Сергій Руденко та Володимир Приходько – «внутрішнього» принципу диференціації, який структурує наші знання про світ, та підпорядкованої йому «зовнішньої тілесної гомогенності (однорідності) речей» [221, с.90]. З іншого боку, «герменевтика» відсилає безпосередньо до дискурсу «довгого ХІХ ст.», в якому інтерпретація з її «відвертою агресивністю, явною зневагою до всього, що лежить на поверхні» [38, с.13] та експлікований/генерований нею «примарний світ “значень”» [38, с.14], або ж «самовизначений» порядок означуваних, відповідний ексклюзивним, «культурним», засобам та способам сигніфікації [53], лягають в основу інституалізації гуманітарних наук та визначення сфери культури. Зрештою, обидва ці аспекти містять в собі принцип диференціації (наприклад, означуваного від означника та референта), проте третім аспектом модерної ситуації, на який ми звертаємо увагу, та який стосується диференційованості в базовому соціологічному розумінні цього терміну, є автономність сфер, або ж, в термінах П'єра Бурдьє, полів діяльності людини та взаємовизначених з ними полів дискурсів [13], окремих сфер знання. Або ж, як формулює це Д. Гарві – «академічний поділ праці» з накресленими та «закам'янілими» дисциплінарними межами, як продукт кінця ХІХ ст. [154, с.430].

Культурний поворот в широкому сенсі ми розглядаємо як границю двох

взаємозалежних вимірів кризи, або ж, реконфігурації, цієї «модерної ситуації», яка явним чином розгортається в останній третині ХХ ст., та в якій проблема культури набула принципово нового значення.

Йдеться про (1) зміну самої реальності, в якій культура, яка раніше розумілася автономною сферою оперування значеннями, стала загальною проблемою, що явним чином визначає різні сфери й виміри людської діяльності та перекомпоновує усталені й розмежовані до того суспільні та гуманітарні науки [194, с.7]; (2) формування множини трансдисциплінарних теорій та досліджень, які не лише «сприйняли “культуру” всерйоз — як вимір, без якого історичні трансформації, минуле і сьогодення просто не можна адекватно мислити» та стали стали «*themselves cultural*» [146, с.58], але й у різний спосіб відмовилися від її усталеного герменевтичного визначення й дослідження. Тобто загалом в новий спосіб поставили питання про культуру.

Щодо першого виміру ми спираємось на соціологічні концепції Скота Леша та Андреаса Реквітца. Вони є не лише симптоматичними в тому, що обидва цих дослідники вимушені звертатися до «сфери культури» з притаманних соціологічному дискурсу позицій та твердять про необхідну зміну самого цього дискурсу, адже проблема культури, або ж «культуралізованість», стала нині тотальною. Дані концепції є також продуктивними в тому, що вони пропонують обережні та гібридні (на відміну від парадигмальних проєктів «культурного» постмодерну чи «соціальної» постіндустріальності) визначення сучасної соціокультурної ситуації, яка значною мірою протиставляється модерній, але є її продовженням.

С. Леш синтезує «цілком стандартну структурно-функціоналістську концепцію соціальної модернізації засобами диференціації» [53, с.12] та «культурні» концепти модернізму й постмодернізму як два «ідеальні типи» означення [53, с.21].

З одного боку, британський дослідник, як представник постфордистського дискурсу, визначає «сферу культури», яка в модерній ситуації поставала автономною, вільною (зокрема від доцільності) сферою духу та значень, через

критичну соціальну оптику – називає її однопорядним економічному «режиму накопичення» «режимом сигніфікації», виробництва та споживання значень в семіотичній механіці [53, с.11]. Обидва цих «режими» включені в загальну динаміку диференціації, як в своїх власних структурах, так і між собою. «Модернізм» в цій оптиці постає способом сигніфікації, в якому автономізується порядок означуваних та радикально розмежовується порядок референтів (пасивної визначеної реальності) та означників (об'єктів високої культури, які володіють монополією на означення). І одночасно з цим, в такій ситуації режим сигніфікації є радикально диференційованим від інших «режимів» діяльності людини, про що йдеться, зокрема, П'єру Бурдьє в його аналізі автономізації полів культурного виробництва в ХХ ст. [105].

З іншого боку, сучасну ситуацію С. Леш визначає як динаміку «диференціації», або ж «постмодернізації» [53, с.18-20]. Два цих поняття є для нього тотожними, але підкреслюють два різні й однаково важливі аспекти. Диференціація позначає специфічне продовження загальної соціокультурної динаміки – підкреслює одночасні тяглість та трансформацію модерної ситуації. А також те, що значно більш явно, ніж модернізація/диференціація, сучасна динаміка є спільною для різних «режимів», які не лише поділяють спільний принцип, а переплітаються між собою. Постмодернізація ж підкреслює те, що ця динаміка відбувається в логіці саме «культурного» «режиму сигніфікації». З одного боку, «культурні» способи означення стають невід'ємною проблемою для інших режимів, та відповідних їм дискурсів: це відбувається не лише у «поширенні нематеріальних об'єктів, які містять суттєвий естетичний компонент (таких як поп-музика, кіно, журнали, відео тощо)», але також у все більшій естетизації матеріальних об'єктів, яка «може відбуватися як у виробництві, так і в обігу та споживанні таких товарів» [178, с.15]. З іншого боку, змінюється сама логіка означення: відбувається «вторгнення референтів у простір сигніфікантів, і водночас — вторгнення сигніфікантів в простір референтів» [53, с.20]. Іншими словами, значення набувають реальності, і реальність набуває значення поза ексклюзивним модерним способом сигніфікації й духовним порядком

означуваних.

Схожим чином до сучасної ситуації з соціологічних позицій підходить А. Реквітц, який називає її визначальною рисою «культуралізацію» – «розширення культури в сфері, де її до цього не існувало» [212, с.15], а визначений через неї історичний період – обережним терміном «пізня модерність» (*Spätmoderne*).

На противагу С. Лешу, який відштовхується у визначенні «сфери культури» та її трансформації від питомо модерної тридільної структури сигніфікації, німецький соціолог екстраполює на історичний процес дюркгаймівську оптику сакрального-профанного. Він стверджує, що «сфера культури стосується великих і малих форм сакрального, від Бога до предметів споживання» – «дуже динамічного та часто контroversійного процесу «наділення цінністю», «оцінки та знецінення» [212, с.17]. Колізія, на яку звертає, або, радше, змушений звертати увагу А. Реквітц, подібна постмодернізації/дедиференціації – в модерній ситуації культура ставала все більш маргінальною, витіснялася «роз-чарувальною» (М.Вебер) сферою раціональної утилітарності в окрему сферу, але в другій половині ХХ ст. «західні суспільства почали культуралізувати себе (...), тому що все більше і більше речей – поза питанням їх корисності, інтересу та функції – було втягнуто у культурну гру надання та позбавлення цінності» [212, с.17-18].

Поширеним нині визначенням об'єктивних параметрів такої пізньомодерної ситуації є посилення ролі візуальних образів й медіа-технологій. Ніколас Мірзоєфф влучно називає цю ситуацію візуальною кризою модерної культури [195, с.3]. Тепер «наші орієнтири у складних світах сучасності» та «практики повсякденного життя» стають все менш можливими поза «опосередкованістю візуальними формами та способами, якими ми обговорюємо та аналізуємо наш візуальний досвід» [160, с.6], шукаємо в ньому «інформацію, значення або задоволення» [195, с.3] – поза способами конструювання візуального досвіду, а через нього досвіду людини загалом, на які раніше ексклюзивно та специфічним чином претендувала «висока культура».

Можна підсумувати, що в дедиференційованій ситуації пізньої модерності, способи означення, асоційовані раніше з окремою «сферою культури» та

«значенням» у вузькому сенсі сигніфікатів, стають подібними до міфосинкретичної, взаємооберненої та тотальної, імаджинарності тіл та втіленості образів й значень, яка стосується людського способу життя загалом та змушує до трансформації усталених до того наукових дисциплін.

Другим виміром пізньомодерних трансформацій, зворотнім та взаємообумовленим з «культуралізаційною» кризою/трансформацією модерної реальності, є принципово нова постановка питання про культуру в методологічному та критично-історичному підваженні герменевтичних засад: панування розтілесненого духа/суб'єкта та герменевтичної «глибини» значень, які в різний спосіб визначали розуміння та способи дослідження культури з останніх декад ХІХ ст.

Щодо цього періоду «прискорення» «довгого ХІХ ст.», загалом відзначеного інституалізацією різних варіантів наук про культуру у відмові від просвітницької «концепції природи людини» [21, с.34], ми звертаємо першочергову увагу на настанову, обумовлену ідеалістичною філософією та притаманну тогочасному німецькому інтелектуальному середовищу. Настанову, для якої, використовуючи формулювання Реймонда Вільямса, проблема культури постала радше «як такою, річчю у собі» на перетині «загального стану або звички розуму», «загальної сукупності мистецтв» та «стану інтелектуального розвитку в суспільстві в цілому» [253, с. xiv]. Двома її явними проявами є: неокантіанське/пост-гегеліанське визначення ідіографічних, загалом історичних та герменевтичних «наук про культуру»/гуманітарних наук; та формування «культурної історії», яка постала, згідно з Пітером Бьорком, коли, окрім окремих та спеціалізованих «історій філософії, живопису, літератури, хімії, мови тощо», історики «занепокоїлись зв'язками між різними *arts*», загальною історією людської культури чи культур конкретних «націй» та регіонів [106, с.6-7].

Дані підходи протиставляються тогочасній «щільнішій» антропологічній проблематизації культури – від етнографічного визначення Едвардом Тайлором «складного цілого, що включає знання, віру, мистецтво, мораль, закон, звичаї та будь-які інші здібності та звички, набуті людиною як членом суспільства»

[241, с.1], до «усього способу життя, матеріального, інтелектуального і духовного», ретроспективно узагальненого Р. Вільямсом [253, с. xiv]. Разом з тим, лаконічно узагальнена Кліффордом Гірцем проблема – «без людей не було б культури, це точно; але що більш знаменно, без культури не було б людей» [21, с.62] – обмежувалася недиференційованими, «аісторичними» й географічно віддаленими «первісними» станами.

Своєю чергою обидва зазначених прояви, які обмежувалися модерною ситуацією, визначають фундаментальну засаду подальших гуманітарних досліджень: питому історичність культури та культурність історії, котрі, як пізніше стверджував Марк Блок, виникають в людському втручанні в світ [4, с.25]. Разом з тим, людське втручання, яке обґрунтовує культуру та історію, та може бути зрозумілим через них, обмежується в обох цих випадках діяльністю духа. Гуманітарні науки, або ж історичні науки про культуру [214, с.138], постають саме як «*Geistwissenschaften*», «науки про дух». Для Генріха Рікерта культура була ціннісним виміром, епістемологічно та субстантивно відповідним «людині історії» [214, с.58], «темпоральному ходу духовного існування» [214, с.117], чиї одиничні та індивідуальні прояви є тим єдиним, що «дійсно трапляється» [214, с.48]. Так само і «культурна історія» стала варіацією чи відбитком тогочасних філософії історії та історіософії, «*Geistesgeschichte*» (від гегелівської «діалектики духу» до бергсонівської «творчої еволюції») – написанням «історії духу» та пошуком «духу часу» (*Zeitgeist*) через інтерпретацію «значень», його позірно вільних та ексклюзивних проявів, в «каноні» шедеврів мистецтва, літератури, філософії, науки тощо» [106, с.7-8], в високій культурі. Власне, як зазначав Вільгельм Дільтей, «з каміння, мармуру, музично оформлених звуків, з жестів, слів і писемних джерел, з дій, господарських устроїв і конституцій до нас звертається один і той самий людський дух і вимагає витлумачення» [31, с.35].

І якщо сам німецький філософ обмежує гуманітарні науки «інтерпретацію наявних у писемності залишків людського буття», то центральне для цього герменевтичне розуміння мови як найповнішого та об'єктивно зрозумілого вираження внутрішньолюдського [31, с.36] розвивається та запановує в ХХ ст. в

цілому, визначаючи все більш широку та ущільнену проблематику досліджень людини та культури через «глибину», яка наділяє значенням.

Показовою в даному випадку є історія «культурної історії», концептуалізована П. Бьорком. Згідно з британським дослідником, «класична» (і хронологічно, і щодо об'єкту її дослідження) культурна історія кінця ХІХ ст. трансформується впродовж ХХ ст. з поступовим «розширенням сфери “культури”» [106, с.52]. Вирішальним в цьому процесі, згідно з П. Бьорком, є «довгий момент зустрічі історії та антропології» [106, с.31].

З одного боку, згідно з британським дослідником, важить першочергово те, що застосування антропологічного розуміння культури, як «широкого спектру артефактів (зображень, інструментів, будинків, тощо) і практик (розмова, читання, гри, тощо)» [106, с.29], відіграло одну з вирішальних ролей в формуванні пізньомодерної «нової культурної історії» («історії релігійної практики, а не теології, історії мовлення, а не історії лінгвістики, історії експерименту, а не наукової теорії», тощо) [106, с.59]. Її прямим передвісником є, зокрема, «антропологічна історія», в якій вихід до ширшої та загалом іншої за духовну «високу культуру» проблематики був похідним від самої історіографії – досліджень *popular* (народних, не лише в етнографічному сенсі) культур чи історії повсякденностей зразка Школи «Анналів».

Разом з тим, не менш важливим іншим боком цієї довготривалої дифузії методологічно й географічно диференційованих проблематик, згідно з П. Бьорком, є «історична антропологія». І хоча для самого британського дослідника вона постає радше синонімом «антропологічної історії» й «близнюком» «нової культурної історії» [106, с.30-32], на нашу думку, вона важить і як вкрай симптоматичний прояв зворотної тенденції. А саме, експансії герменевтики – «”метафізичного” прагнення зазирнути “поза” (чи “під”) “фізичне” в наданні, ідентифікації й інтерпретації “духовного значення”, або ж просто “значення”» [27, с.21] – в «повнотілі» виміри та способи людського існування, експлікація яких, навпаки підважувала модерну модель високої культури.

Показовим є інтерпретативний метод Кліффорда Гірца, якого П. Бьорк

особливо відзначає в контексті «історичної антропології» другої половини ХХ ст. Проблема культури – «не просто окраси людського буття, а основи його специфіки, його неодмінної умови» [21, с.57] – виходить для американського дослідника за межі класичних антропологічних пошуків емпіричних подібностей та патернів конкретної людської поведінки [21, с.55-56]. Та, одночасно з цим, в герменевтичний спосіб обмежується «патерном значень, утілених у символах, що передається історично, певною системою успадкованих уявлень, виражених у символічних формах, за допомогою яких люди спілкуються, увічнюють і розвивають свої знання про життя та ставлення до нього» [22, с.89] чи символічними патернами значень, «програмами», які керують людською поведінкою [21, с.56], та які можна інтерпретувати. Аналогічним чином і більш ранній проєкт «культурології» Леслі Вайта, який виходить за межі антропології, передбачав дослідження культури як «екстрасоматичного континуума символічних подій» [257, с.415], який «можна пояснити лише в термінах нього самого» [257, с. xviii], тобто інтерпретувати, безвідносно колективного чи індивідуального існування людських організмів [257, с.407].

6. Своєю чергою пізньомодерні дослідження культури, або ж культурні дослідження, з різних боків поставили під сумнів та підважили, використовуючи формулювання Фредріка Джеймісона, герменевтичні «глибинні моделі» (*depth models*) – діалектичну, психоаналітичну, екзистенціалістську «і, нарешті, найпізніше за часом, велику семіотичну опозицію між означником і означуваним» [169, с.61-62], між суто-матеріальністю й суто-значенням – та взаємопов'язану з ними суб'єктоцентричність. Або ж, загалом, як формулює це Г. Гумбрехт – перенесли увагу з «ідентифікації значення (інтерпретації)», ексклюзивно асоційованої з культурою, «до проблем, що стосуються постання значення» [27, с.34]. В даному контексті ми звертаємось до двох таких «постгерменевтичних» тенденцій, які напряду пов'язані з актуалізацією просторової проблематики.

Перша тенденція, про яку йдеться, експлікувала «зовнішні», технологічні й загалом матеріальні рамки, в яких «щось таке як “значення”» й «щось таке як

«людина» загалом стають можливими [251, с. хіі].

Походить ця тенденція від критичного та релятивізуючого історизму французьких пост-структуралістів, які, продовживши «справу» Фридриха Ніцше, виявили історичну обмеженість та сконструйованість модерного герменевтичного способу надання й ідентифікації значення та взаємозалежного з ним обмеження «онтології людського існування» до окресленої Жаком Дерріда «фонологічності» наділеного «внутрішнім голосом» суб'єкта [27, с.37]. Новий «історичний розум», згідно з П. Бурдьє, спрямувався на визначення «історичних підстав буття відокремлених (і привілейованих) мікрокосмів, у яких продукуються висловлювання про світ із універсальною претензією» [12, с.203] – до намагання «анамнезом» подолати амнезію витоків, забутість походження, й претензію на самоствердність усталеного порядку [12, с.176-178].

Зворотнім й «позитивним» боком такої історичної релятивізації – окресленим вже раннім дискурс-аналізом Мішеля Фуко та розвинутим, зокрема, «психофізичним» підходом Фрідріха Кіттлера – стало поступове формування того, що В. Приходько узагальнено називає по-справжньому матеріалістичною історією [66, с.125].

Девід Веллбері називає визначальну рису цього виміру нового історизму – «передумовою зовнішності» [251, с. хіі]. Спершу вона стосувалася самого продукування та комунікації «значень», але показала, «що будь-який сенс має свої межі (а отже, і визначення) у сферах нонсенсу та в автоматизованих операціях, які більше не належать владі суб'єкта» [251, с. ххіх]. Так, наприклад, Ф. Кіттлер розглядав реконфігурації дискурсу ХІХ-ХХ ст. через історичну динаміку «матеріальностей комунікації», яких герменевтика дозволяла та стимулювала уникати, але які першочергово визначають способи продукування, збереження, обміну й споживання позірно самоствердних означуваних [174].

Наступним кроком після зміни аналітичної оптики стала зміна самого предмету занепокоєння – вихід за межі проблем дискурсу й суб'єкта до проблеми тіл та пов'язаних з ними матеріальностей. Так, завданням М. Фуко в його пізній «генеалогічний» та «дисциплінарний» період [88; 123] постає «викриття тіла як

відбитку історії», процесу історичного знищення тіла та його спротиву цьому [126, с.83]. Як він стверджує в «Історії сексуальності», тіло, з його функціями, фізіологією, відчуттями і насолодами, має бути відкритим через аналіз – і не в «історії ментальностей», яка бере до уваги способи його сприйняття чи надання й позбавлення цінностей, а в самій «історії тіл» та усього найбільш матеріального та життєвого в них [123, с.152]. Ф. Кіттлер, в свою чергу, вже в питанні «дискурсу 1900» [174], а особливо в пізніших роботах [175; 176; 177] звертається до проблеми технологічних медіа та тіла, як базового біологічного, оформленого й історично-змінного медіа-апарата, «включеного у зв'язку із силами виробництва, які одночасно передують йому та походять від нього» [175, с.9].

Проблема тіла, яка загалом, згідно з С. Руденко та В. Приходько, є невід'ємним елементом подолання герменевтичного дискурсу [210, с.30-31], актуалізується в останні декади ХХ ст. і зворотнім чином – в «підкресленні важливості тіла як фізичної та біологічної сутності, як життєвого досвіду та як центру агентності» [188, с.2]. Загалом, як зазначають Сета Лоу та Деніз Лоуренс-Зуніга, те, що людські істоти "мають тіла" і "є тілами", а повсякденне життя керується аспектами тілесності, є очевидним фактом [188, с.3]. Проте тепер саме проблема «втілення» (*embodiment*), яку, наприклад, Томас Ксордас узагальнює як «досвід сприйняття та спосіб присутності й включеності в світ» [114, с.12], задає логіку досліджень культури [221, с.93].

Центральним для дисертаційного дослідження проявом цих постгерменевтичних інтуїцій є підхід Г. Гумбрехта. Спершу він розвивав, в його власному формулюванні, «відносно тривіальні» спостереження щодо «забутого» матеріального «доторку» до тіла людини кожною з форм комунікації [27, с.37], але зрештою виходить до концептуалізації не менш культурної за «продукування значень» проблеми «продукування присутності». Цей вимір «охоплює найрізноманітніші події та процеси, де починається вплив “присутніх” об'єктів», досяжних й відчутних для тіла, вимір, в якому реалізовується «жадання безпосередності» з «речами світу» [27, с.21]. На парадигмальному рівні історична динаміка модернізації може розглядатися, згідно з німецьким

дослідником, як заміщення «культури присутності» «культурою значення» – герменевтичним полем «високої культури». Разом з тим, людський світо-стосунок є завжди синтезом «ефектів присутності» та «ефектів значення» [27, с. 87].

Важливість цього підходу в контексті загального теоретико-методологічного розгляду полягає не лише в радикальній експлікації присутнісного й питомо просторового стосунку в межах культурних досліджень, але й в підкресленні того, що «речі світу, крім матеріального буття, мають властиве значення (не просто значення, передане інтерпретацією)» [27, с.88].

Друга постгерменевтична тенденція, яка виводить до аналогічного проблемного поля, стосується безпосередньо «*Cultural Theory*» та *Cultural Studies*, що виникають в інтелектуальному середовищі британських «нових лівих» 50-х років ХХ ст. та з 80-х років визначають дослідження культури не як окремої сфери «значень», а як різноманітної множини питомо культурних практик.

Як стверджував Стюарт Голл, центральна проблема *Cultural Studies* розгорталася між двома «самодостатніми парадигмами дослідження» – британським «культуралізмом» та французьким «структуралізмом», які в своїх подібностях й розбіжностях розглядали «як специфіку різних практик, так і форми артикульованої єдності, які вони утворюють» [146, с.72] – значення, якими просякнуті усі соціальні практики та які є сумою їх взаємозв'язків [146, с.60]. Разом з тим, хоча С. Голл намагався віднайти «спільний знаменник» цих двох парадигм та поєднати їх сильні сторони в *Cultural Studies*, їх відмінності були разючими. Та що найважливіше, разюче різним був їх вплив на гуманітаристику.

Структуралізм обернув детермінізм базису-надбудови та радикалізував герменевтичну парадигму. Від структурної антропології Клода Леві-Стросса, спрямованої на виявлення синхронічної концептуальної схеми, яка опосередковує прaxis й практику та структурує матерію й форму [187, с.130], до пізнішого неомарксистського «ідеологічного» структуралізму та семіотик/семіологій 60-70-х років, все нові й нові емпіричності гуманітаристики – владні ефекти пізнання та позасвідомі афекти ідеологій, приховані до того, чи матеріальні ефекти та чуттєві афекти тіла, маргіналізовані до того – визначалися, уніфікувалися та

абстрагувалися через мовну комунікативну модель.

Своєю чергою не менш лінгвоцентричний культуралізм від Р. Вільямса розгортається в принципово протилежному напрямку: від марксистського літературознавства до аналізу того, як «цілісно проживаються та переживаються» переплетеності культурних значень та соціальних практик [146, с.60], до аналізу чуттєвого людського праксису, через який «чоловіки та жінки творять історію» [146, с.63]. На противагу структуралізму, ця парадигма сконцентрувалася на культурі як самому способі життя, множині практик, «способах робити, спостерігати, розмовляти, жестикулювати, дивитися, грати», за допомогою яких «індивіди та групи виробляють, споживають і осмислюють речі, включно з власною ідентичністю» [238, с.5].

В питанні «спаціалізації», яке «рамкує» даний розгляд, закладена *Cultural Studies* практикоцентричність, подібно до окресленої вище проблематики присутності, має подвійне значення. Перший аспект є, так би мовити, симптоматичним в самій актуалізації просторової проблематики. Як узагальнено стверджують, наприклад, Р. Фезерстоун та С. Леш, дослідження «різноманітного та часто несумісного діапазону культурних практик, якими займаються люди» є невіддільним від того, яку «множину просторів культури» вони ними створюють [122, с.1]. Зрештою сама актуалізація «практикування» культури, як зазначає Людмила Скокова, напряму стосується опосередковуючих діяльність матеріальних, тілесних, загалом просторових елементів [71, с.17] – або ж, в формулюванні Р. Вільямса, «тиску досвіду, контактів і відкриттів» та загалом «уписування себе у землю» [254, с.2].

Другий аспект стосується засад культурної реконцептуалізації простору. *Cultural Studies* окреслили вихід за межі вузького розуміння культурних практик відносно окремих сегментів життя, відповідних продукуванню, збереженню, поширенню ідей та уявлень [71, с.6], та розкрили питому культурність практик в цілому – множина яких, згідно з Л. Скоковою, розгортається «від дій, які здаються нам природними, настільки вони є швидкими, непомітними, рутинними, до явно складних комплексів дій» та становить «живу» тканину соціального життя [71,

с.5]. Ця питома культурність полягає в тому, що усі практики в різний спосіб надають значення, репрезентують – загалом є, згідно з С. Голлом, практиками репрезентації [148, с.15].

З одного боку, що підкреслює пізніше критиковану лінгвоцентричність класичних *Cultural Studies*, усі ці «різні способи виробництва та комунікації значень» розглядаються С. Голлом «“як мови”, або ж як такі, що “працюють як мови”» [147, с.4] – через найбільш явну модель репрезентації. І, що симптоматично, наприклад, А. Реквітц вважає, що такий культуралістський підхід, який розвивається від Р. Вільямса, дозволив розуміти будь-яку практику як культурну саме завдяки виявленню «визначень, понять, відмінностей та інтерпретаційних передумов, які містяться в ній» [212, с.16].

З іншого боку, «речі» набувають значення, згідно з С. Голлом, не лише через «слова, які ми використовуємо щодо них, історії, які ми розповідаємо про них», «способи, якими ми класифікуємо та концептуалізуємо» їх чи навіть образи, які ми створюємо, але й першочергово завдяки тому «як ми їх використовуємо або інтегруємо в наші повсякденні практики», споживаючи та присвоюючи їх [147, с.3]. Зрештою виявлення радикально різних практичних способів означення підважує сигніфікативне розуміння «репрезентації», поширене до цього в розумінні культури.

Окремо варто звернути увагу на поле *visual studies*, як на один з симптоматичних проявів двох окреслених ревізійністських тенденцій в цілому. Та зокрема, як на специфічне й доволі парадоксальне підваження ще однієї, не менш важливої за герменевтичність, концептуально-організаційної засади модерної ситуації – «окуляроцентричності» [179, с.3] — маніфестації автономної, інтеоріоризованої й (а отже й) «піднесеної» візуальної здатності пізнавального суб'єкта та взаємозалежного з нею зведення «репрезентацій» до суто-візуальних, «світоглядних» матеріальних представлень та внутрішніх уявлень.

Варто зазначити, що це поле досліджень є вкрай різноманітним і доволі суперечливим – першочергово в способі проблематизації «візуальної культури». Програми так званих *visual*, *pictorial* чи *iconic* «поворотів» ґрунтуються на

недостатності лінгвоцентричних підходів, зокрема *Cultural Studies*, в умовах нової реальності, в якій культура стає радикально візуальною та потребує дослідження через «оптику» того, «що стосується зору чи бачення та їх аналогів», зокрема масовізованих «естетичних артефактів» модерного зразка [223, с.591] чи технологічних візуальних інтерфейсів. З іншого ж боку, проблематизація «візуальної культури» постає радше використанням нової «культурної рамки в поясненні історії візуального» [209, с.22], аналізом культурного й історично змінного, «зовнішнього» й «тілесного», конструювання візуального досвіду – того «як ми бачимо, як ми можемо, дозволяємо чи змушуємо бачити, і як ми бачимо це бачення та небачене в ньому» [130, с. ix] — завдяки образним моделям, завжди визначеними знанням та технологіями [219, с.26], й «засвоєним та габітуальним, всепроникним та фундаментальним» практикам бачення, які «виходять далеко за межі наших зустрічей із зображеннями» [238, с.4].

На засадах описаного вище критичного історицизму, культурна «рамка» в цілому релятивізує модерну окуляроцентричність, але й що важливо, виявляє приховані нею «повнотілість» й «присутність» самих візуальних досвідів.

Так, наприклад, виходячи з «зовнішніх» позицій практик бачення, принципово нетотожних фізіологічному зору (*vision*), але й невіддільних від нього, Ліза Картрайт та Маріта Стуркен актуалізують невіддільність візуального досвіду від сенсорної повноти тілесного досвіду, «мультимодальності та мультисенсорності культурних практик» [238, с.7]. Те саме стосується і візуальних медіа, які «рідко бувають лише візуальними; вони зазвичай задіяні через звук, вбудовані в текст і інтегровані з фізичним досвідом об'єктів, яких ми торкаємось» [238, с.5]. Як стверджує Ф. Кітлер, автономізація візуального, аудіального та символічного потоків була короткотривалим явищем, пов'язаним з поширенням механічних технологічних медіа (кінематографу, фонографії та машинопису) [176, с.14]. До цього вони століттями єдналися аудіо-візуальним «галюциногенним» [176, с.10] текстом, який «функціонував як універсальне медіа у час, коли не було концепту медіа» [176, с.5-6]. Пізньомодерні електронні медіа дедиференціюють, або ж синтезують їх в гомогенному цифровому потоці та мультисенсорних

інтерфейсах.

Іншим аспектом стає виявлення «повнотілості» «репрезентації». Так, наприклад, Карло Гінзбург намагається через генеалогію вийти за межі її конкретно-історичної, модерної «роз-чарованої», суто-візуальної та об'єктивуючої механіки. Італійський дослідник звертається до її витоків в давньогрецькому *kolossoi* (поховальних статуях для ритуального банкету), давньоримському та середньовічному *imago* (похоронних воскових масках та статуях). У випадку з «практикою римських аристократичних сімей, які мали воскові маски (*imagines*) своїх предків», *imago* вважалось еквівалентом кісток, оскільки обидва вони вважалися частиною цілого, що складається з тіла» [144, с.68]. В аналогічних середньовічних поховальних обрядах суверена воскові та дерев'яні статуї здійснювали візуальну «присутність в найсильнішому значенні» — «над-присутність» завершеного соціального та вічного священного тіла [144, с.74].

Схожим чином і Готфрід Бьом у питанні візуальних образів, якими стають сатуровані пізньомодерні способи життя, переносить увагу «від іконічних фактів до іконічної сили» [103, с.19]. До «ре-презентації», як інтенсифікації, надання надлишку присутності [103, с.17]. Сам німецький дослідник концентрується (але, що також важливо, і не обмежується) в цьому випадку саме на матеріальності зображення, яка стає більше-ніж-фізичною присутністю, та відсутньому зображеному, яке набуває життєвої присутності [103, с.16] — що перегукується з картинною репрезентацією як «збільшенням буття» у варіанті Ганс-Георга Гадамера [141, с.126].

Разом з тим, «репрезентація» в такому розумінні як надання надлишку присутності, в цілому дозволяє узагальнити нову, постгерменевтичну й всепроникну, культурну проблематику – різноманітних й історичнозмінних практик та взаємозалежних з ними матеріальностей, що складають тотальний і в різні способи означений спосіб життя людини. І саме в такому значенні цей термін використовується й розкривається в дисертаційному дослідженні, протиставляючись герменевтичними конотаціями «значення» й «означення».

1.2. Просторові теорії А.Лєфєвра та М.Фуко як основа методології дослідження

Евристичний потенціал «спеціалізації» соціогуманітарних дискурсів, асоційованої з концептом просторового повороту, як ми вже окреслили, не обмежується самим лише утвердженням просторової, зрештою географічної, уяви. Разом з тим, акцентований зворотній вимір просторового повороту, «приземлений» в увазі до самої фізичної матеріальності [97, с.232-233] – який згідно, наприклад, з Юлією Бродецькою, робить його «базою формування, взаємодії й переплетіння» усіх інших сучасних поворотів, оскільки увага до простору узагальнює інтерес «до “зараз” і “тут”, до зримого, відчутного, предметного, тобто до візуального, і ширше, чуттєвого» [8, с.8], – так само не є самодостатнім і тяжіє до протилежної крайності.

Обидва ці виміри самі по собі, реактулізуючи проблему простору, в новий спосіб підтримують дві базові, пов'язані з ним, модерні ілюзії, які А. Лєфєвр назвав ілюзіями «прозорості» й «непрозорості» [183, с.27-29], а Е. Соджа, розвиваючи цю думку, – ідеалістичною «далекозорістю» та емпіричною «короткозорістю» [235, с.123-125]. В «ілюзії непрозорості» простір «натуралізувався», зводився до фізичних об'єктів та форм пасивної й чуттєво сприйнятої природи, підпорядкованих необхідності. Своєю чергою в «ілюзії прозорості» поставав «ідеальний» простір, в цілому ментальний (найбільш явно у І. Канта в критичний період), або ж логіко-математичний конструкт (наприклад, «декартів простір») – «образ» реальності, який «має епістемологічний пріоритет над матеріальною субстанцією та видимістю реального світу» [235, с.125].

Зрештою, невід'ємним та центральним аспектом “спеціалізації” (без якого вона не мала би місця взагалі, та який забезпечує її генералізуючий потенціал) – аспектом виявлення та акцентування визначального просторового впливу на продукування культурних феноменів та соціальних відносин [248, с.1] – є нова теорія простору. А якщо точніше – просторів та їх питомої «реально-уявності». Йдеться про розуміння простору як проблеми, що в різні способи синтезує завжди присутню й обтяжливу матеріальність та її практичну сконструйованість –

організованість та означеність через «соціальний переклад, трансформацію та досвід» [235, с.79]; через те, «як ми відчуваємо її та що, як нам здається, ми знаємо про неї» [111, с.1-2] тощо.

Власне і Д. Бахман-Медік, в межах доволі суперечливої «логіки» культурних поворотів, зазначає, що «зсув до просторової ревізії самого концепту культури» [97, с.226] – не «повороти до простору», а саме трансдисциплінарний «просторовий поворот» в його різних проявах – вимагає «певного крос-культурно придатного розуміння простору» [97, с.216].

Варто зазначити, що в цілому пізньомодерна “спеціалізація” пов’язана з різними, до того ж все більш переплетеними соціогуманітарними дискурсами. Зокрема – з антропологічними дослідженнями «побудованих середовищ» [180] та розумінням того, що уся поведінка не просто розташована в просторі, а й сконструйована ним та «з нього» [188, с.1]. Самим же антропологам пізньомодерна реконцептуалізація культури «*in spatialized ways*», як такої що «фізично, історично та концептуально локалізована» в просторі [189, с.127], дала можливість досліджувати «культурні феномени, які не зафіксовані у віддалених, ізольованих локаціях, а оточують нас в містах та країнах, в яких ми живемо» [188, с.2]. Так, наприклад, долаючи усталені академічні поділи [61], утвердились урбаністична антропологія та антропологія міста [197].

З іншого боку, “спеціалізація” може бути асоційована з феноменологічним дискурсом, в якому в другій половині ХХ ст., з «наголосом на новій матеріальності», актуалізувався засадничий досвідний зв’язок тілесності й просторовості, проблема життєвих просторів, та утвердилась «екзистенційна топографія» [67, с.36], що остаточно пододало закладений Едмундом Гусерлем пріоритет темпорального, «історичного» потоку як універсальної форми «всесвіту суб’єктивних процесів» та конституювання его самому собі [162, с.75]. В даному контексті необхідно зазначити, що й уприсутнене «ось-буття» у варіанті Мартіна Гайдеггера — найбільш “спеціалізований” вияв екзистенційної феноменології — залишалось онтологічно обґрунтованим темпоральністю. Й лише в своїх пізніх працях німецький філософ наново відкрив проблему просторовості [235, с.136;

244, с.147].

Разом з тим, постання нової й питомо культурної теорії простору, та, з іншого боку, загальної «просторової теорії», або ж радше ревізійної «просторової оптики» в дослідженні культури – центральних теоретико-методологічних засад дослідження – пов'язане з конкретними концепціями з французького постмарксистського й постструктуралістського інтелектуального середовища 70-х років ХХ ст. Зрештою, першочергово саме з їх впливом пов'язується «поширення віри в те, що матеріалізована і соціально сконструйована просторовість людського життя є такою ж надзвичайно важливою, онтологічно та епістемологічно, як і історичність й соціальність життя» [248, с.12] – базове, або ж «оригінальне» розуміння «просторового повороту».

Спільним мотивом та загальним значенням цих концепцій, що дозволяють вести мову про формування ними «просторової теорії», є критичне підваження «знеціненості простору» [127, с.149-150] в модерній ситуації. З одного боку, йдеться про відмову від розуміння просторових матеріальностей як царини «мертвого, фіксованого, інертного» [127, с.150], загалом підпорядкованого, та критичне виявлення їх не просто нероздільного а й певною мірою визначального зв'язку з продукуванням знання і влади.

Так М. Фуко, вже в свій ранній «археологічний» період дискурс-аналізу, через який за ним в 80-90-х роках закріпилася доволі безпідставна репутація прибічника соціального конструктивізму [208, с.206-209], розвиваючи ніцшеанські мотиви, замінює філософські питання «Що таке знання?» або «Що таке істина?» питаннями «Яка історія цієї «волі до правди»? Які її ефекти? Як це все переплітається з відносинами влади?» [127, с.66]. А вже в пізній, «генеалогічний» період повністю обертає свою оптику. Та звертається до питання того, як людина стає «продуктом відносин влади, що здійснюються над тілами, множинностями, рухами, бажаннями, силами» [127, с.74], коли мілітарні й адміністративні тактики й стратегії, що «застосовуються шляхом імплантацій, розподілів, демаркацій, контролю над територіями та організації доменів» [127, с.77], фактично вписуються «як на матеріальний ґрунт, так і в форми дискурсу» [127, с.69].

Власне аналіз влади, «бідної на ресурси, економної на свої методи, одноманітної у тактиці, яку використовує, не здатної на винахід» [123, с.85], постає для М. Фуко аналізом її механізму, машинерії — *dispositif*'а, *apparatus*'а — гетерогенного ансамблю, яким вона уможлиблюється, та який вона єднає й розвиває. Йдеться про притаманні конкретним суспільствам у конкретних історичних обставинах способи єдності й взаємозалежності висловленого та невисловленого, невидимого та видимого, закону та архітектури, на засадах певної домінуючої стратегічної функції, яка виявляє себе в цьому способі [127, с.194; 127, с.98-102]. А також – конкретних й здебільшого неартикульованих технік та методів, загалом технології оперування, яку важко виокремити з цієї конфігурації [220, с.174-175].

Аналізуючи цей підхід, Жиль Делез каже про диференційовані, у взаємному здійсненні іманентної причини, артикульовану форму вираження (дискурсивну конфігурацію) та візуальну форму об'єму (недискурсивну конфігурацію). Остання розуміється як «форма середовища» [117, с.31], яка «визначає місце видимості» [117, с.47]. В досліджуваній М. Фуко раціональній політичній економії доби західноєвропейського індустріалізму, саме просторова конфігурація є визначальною та дієвою складовою загальної владної технології паноптизму – режиму бачення, на якому ґрунтується модерний апарат науки та дисципліни.

З іншого боку, підваження «знеціненості» простору стосується критики (інспірованої, зокрема, Гастоном Башляром) саме цього інструментального й утилітарного «злиття раціональності та простору» [136, с.138] впродовж «довгого дев'ятнадцятого століття» – в термінах А. Лефевра, «абстрактного простору» з його претензією на тотальність.

Так, наприклад, Мішель де Серто стверджував, доволі прямо опонуючи М.Фуко, що необхідно прояснювати не постання дисциплінарних технологій через владний просторовий порядок (зокрема в масштабі міста), а його завжди-недовершеності та способи спротиву йому. Він звернувся до повсякденної єдності споживання та «вироблення» – незліченної кількості практик, за допомогою яких «користувачі повторно привласнюють простір,

організований техніками соціокультурного виробництва» та реапропріюють його [109, с. xiv]. Та загалом, підхід М. де Серто спрямований на виявлення альтернативних досвідів простору, пошуку «практик, чужих “геометричному” чи “географічному” простору візуальних, паноптичних чи теоретичних конструкцій» – практик, які «стосуються специфічних “способів оперування”, “іншої просторовості” (“антропологічного”, поетичного та міфічного досвіду простору)» [109, с.93].

Разом з тим, і сам М. Фуко актуалізував питання «іншої просторовості». До того ж, з більш субстанційних позицій – власне, саме «інших просторів». Він стверджував, що «незважаючи на всі техніки присвоєння простору, незважаючи на всю мережу знань, яка дозволяє нам розмежувати або формалізувати його, сучасний простір, можливо, ще не повністю знесвячений (на відміну від часу, який був відірваний від сакрального в дев’ятнадцятому столітті)» [124, с.331]. Зважаючи на це, він окреслив – щоправда, лише в короткому, до того ж не передбаченому до друку форматі інтерв'ю – проєкт «гетерології», настанову виявляти і досліджувати простори, «в яких ми живемо, які витягують нас із самих себе, в яких відбувається розмивання нашого життя, нашого часу та нашої історії, простори, які роздирають та гризуть нас» [124, с.331]. Як зазначає Е. Соджа, такий підхід може стосуватися «кожного створеного простору, від найінтимніших просторів тіла та дому, до глобальних просторів геополітики та військових конфліктів» [236, с.19].

Цей другий аспект можна узагальнити так: навіть в диференційованій модерній ситуації людина визначає простори та визначається їх матеріальністю й в інший спосіб, в тотальній нероздільності та означеності проживання.

3. Особливо важливе місце в цьому поколінні французьких інтелектуалів, які в різний спосіб визначили, що «простір має значення», та задали вектор “спаціалізації” соціальних та гуманітарних наук, займає А. Лефевр. Він не лише у свій спосіб розвивав окреслені вище мотиви ще з середини ХХ ст., протистоячи панівному неомарксистському історичистському дискурсу, але й у своїй пізній праці «*La production de l'espace*» сформував нову й «унітарну» (за його власним

визначенням) теорію простору.

Власне, саме його концепція вплинула на первинне розгортання «просторового повороту» в англофонному дискурсі (в притаманному йому розширенні позицій *human geography*). Та, більше того, як стверджує Д. Бахман-Медік – хоча її власна розвідка демонструє високий ступінь умовності цього аспекту – концепція А. Лефевра є «спільною точкою відліку» усіх підходів, асоційованих з трансдисциплінарним просторовим поворотом загалом [97, с.216]. Зрештою, першочергово саме на ній ґрунтується дисертаційне дослідження, розглядаючи її як основу загальної «просторової оптики», відповідної проблемному полю та епістемологічним вимогам пізньомодерних й культуралізованих соціогуманітарних дискурсів.

В основі концепції А. Лефевра лежить проблема «(соціального) простору». І це взяття в дужки є принципово важливим в двох вимірах.

З одного боку, уточнення «соціальний» в даному випадку не стосується ознаки простору (протиставленого фізичному, або, наприклад, культурному), а спрямоване позначити нове розуміння «простору» загалом. Одна з проблем полягає, згідно з А. Лефевром, у тому, що саме поняття «простір» мало донедавна здебільшого геометричне значення й було «в кінцевому підсумку математичним» [183, с.1]. Зрештою й донині, особливо у вітчизняному інтелектуальному середовищі, використання термінів «соціальний простір» чи «культурний простір», згідно з Валентиною Судаковою, є запозиченням «фундаментальної абстракції з природничих галузей наукового знання» – «цілісної, структурованої й стабільно відтворюваної єдності взаємодій певних “елементів”» – для структурування специфічного галузевого об’єкту досліджень [75, с.167].

Разом з тим, в першу чергу А. Лефевр спрямовує свою критику не на «привласнення» та абстрагування простору математиками, модерними «господарями науки (і претензії на науковий статус)» загалом, та «науки про простір» зокрема, у їх вивільненні зі спільного коріння метафізики [183, с.2]. Більш важливою у вже заданому контексті є критика самої (натур)філософії простору, з її, як зазначає Василь Шейко, субстанційними та атрибутивними

підходами, сформованими в античну добу й притаманними не лише дискурсу Нового часу, але й гуманітаристиці ХХ ст. [91].

Згідно з А. Лефевром, «простір» «не складається ані з набору речей, ані з сукупності (чуттєвих) даних, ані з порожнечі, упакованої, як посилка з різноманітним вмістом, і що його неможливо звести до “форми”, накладеної на явища, на речі, на фізичну матеріальність» [183, с.27]. Його основною тезою є те, що «(соціальний) простір є продуктом (соціальної) практики» [183, с.26]. А якщо точніше – різноманітні й історично змінні практики продукують множину просторів.

І саме з цим визначенням пов'язаний зворотній бік задужкованості «(соціального) простору». Він полягає у виявленні питомої соціальності просторів загалом – не лише варіацій «ідеального простору», абстрактних понять чи образів, але й самого «фізичного простору». І цю питому «соціальність», незважаючи на використання самим А. Лефевром поняття «культура» ще у вузькому сенсі, можна з сучасних позицій розуміти саме як «культурність».

Практикоцентричність в цілому підважила «природу простору» [153, с.275], його примордіальну данність [235, с.79]. Але, якщо, наприклад, Девід Гарві в постмодерністському дусі тяжіє до протилежної крайнощі того, що тепер (натур)філософське «питання “що таке простір?” замінене питанням “яким чином різноманітні людські практики створюють та використовують різноманітні концепції простору?”» [153, с.275], то базовий підхід А. Лефевра є набагато більш синтетичним. Загалом, він розкриває й генералізує різні, суперечливі й взаємозалежні, практичні способи репрезентації, якими продукуються різні, але завжди реально-уявні простори. А також те, що ці простори – від майже лише фізичних, матеріальних протяжностей, пов'язаних з тілом, до майже лише абстрактних раціональних конструктів – в зворотній бік в різний спосіб визначають практики та створюють людину.

Перший узагальнений спосіб, який, тяжіючи до ексклюзивності та домінування, визначав модерну ситуацію, продукує, згідно з А. Лефевром, «репрезентації простору» (*les representations de l'espace*). «Репрезентація» в

даному випадку має вузьке модерне, використовуючи формулювання М. Гайдеггера, «предметне» розуміння: візуального образу чи абстрактної концепції, загалом «пред-ставлення», уявлення. В даному випадку йдеться про «концептуалізований простір, простір вчених, планувальників, урбаністів, технократичних підрозділів і соціальних інженерів», в якому те, що живе і те, що сприймається, ототожнюються з тим, що задумано [183, с.38]. «Задуманість» простору, як організаційна єдність *reflection* та *construction*, ґрунтується на символічній мові, зокрема геометричній, через яку формуються раціональні образи матеріальної реальності, та через яку цю реальність намагаються визначати й зрештою абстрагувати та уніфікувати згідно з цими образами.

В даному контексті важливо, що ці репрезентації, які оформлюють конкретну присутнісну основу людського життя, як зазначає Е. Соджа, не можна розуміти як незалежні від соціально-матеріальних умов проєкції способів мислення [235, с.121-126]. Зрештою, мапування – як конкретне картографічне, що є найбільш явним прикладом та базовим рушієм цього способу репрезентування простору, так і його метафоричне узагальнення – згідно з Д. Грегорі, є «необхідно розташованим, втіленим, частковим: як і всі інші практики репрезентації» [136, с.7].

З іншого боку, базовим й неунікненним є простір для якого саме «тіло служить і як пункт відправлення, і як пункт призначення» [183, с.94]. Цей другий узагальнений спосіб продукування пов'язаний, згідно з А. Лефевром, з «просторовими практиками» (*la pratique spatiale*), тілесна конкретність яких, зворотнім чином, завжди інкорпорована й визначена матеріальностями просторів.

Йдеться, в основі своїй, про сенсорне сприйняття, виробництво та відтворення, які передбачають й визначають різні способи «використання тіла – рук, усіх інших органів чуття, трудових жестів» [183, с.40]. Разом з тим, цей аспект теорії А. Лефевра не обмежується самою лише критикою «декорпореалізації» простору [136, с.368] в модерному порядку «репрезентацій простору»; реактуалізацією тіл, «схоплених», «транспортованих з себе, перенесених і випорожнених» мережею образів та знаків [183, с.98]. Або ж, як в

фукіанських термінах формулює Д. Грегорі, – подолання диспозиції корисних та слухняних тіл, спродукованих «репрезентаціями простору» як натуралізованими технологіями влади [136, с.405].

Зрештою, важливість теорії А. Лефевра полягає в тому, що такою ж мірою як уявні репрезентації простору є в основі своїй реальними (в своїх наслідках та самому продукуванні), тілесні простори є уявними. В даному випадку центральну роль відіграє третій елемент пропонованого ним концептуального апарату – *les espaces de representation* – «простори репрезентації» або «репрезентативні простори» (формулювання, яке поширилось через перший англомовний переклад). Вони розуміються А. Лефевром як «простори “мешканців” і “користувачів”» [183, с.39]. Та що найважливіше, вони втілюють «складну символіку, іноді закодовану, іноді ні», розгортаючись в несправедливо знехтуваному «несвідомому» рівні пережитого/прожитого досвіду та безпосередньо визначаючи його [183, с.33-34]. Актуалізація цих просторів не лише виявляє матеріальний «відтиск» множини повсякденних практик, але й підкреслює та в постгерменевтичному дусі розширює розуміння їх питомої репрезентаційності, окреслену культурними дослідженнями.

Необхідно зазначити, що американські інтерпретатори/послідовники А. Лефевра, хоч і в різний спосіб, але обмежили цей аспект «забезпеченням контрдискурсів та створенням альтернативних просторових уяв» [136, с.405]. Так, наприклад, Д. Гарві в цілому обмежує проблему іншої просторовості «дивною спацио-темпоральністю» снів, почуттів, уяви, емоцій, фантазії – зрештою тим, що не вписується ні в «світ тактильної та чуттєвої взаємодії з матерією», ні в його відображення в абстрактних репрезентаціях. В самому ж лефеврівському концепті «просторів репрезентації» він вбачає актуалізацію альтернативних, а саме мистецьких, відображень, які схоплюють та генерують цю невіддільну «емоційність й афективність, так само як матеріальність» проживання [153, с.279], [152, с.221]. В свою чергу Е. Соджа концентрується саме на «просторах репрезентації». Проте, по-перше, спираючись на тезу А. Лефевра про те, що його концептуальну тріаду можна співвідносити відповідно з «задуманим простором»,

«сприйнятим простором» та «життєвим простором» (*espace vécu, lived space*) [183, с.40], для американського географа важить лише останній як єдиний реально-уявний простір – діалектичний вислід інших двох, зведених ним до крайнощів. По-друге, він розглядає його саме як основу нового просторового знання – епістемологічну перспективу «Третього простору» (*Thirdspace*) [234, с.10, 74].

Хоч і конкретнішим, але не менш обмежуючим, на нашу думку, способом розуміти цей аспект концепції А. Лефевра є зведення його виключно до досвідів «тактичної» реапропріації й реінтерпретації, «іншої просторовості», подібної до варіанту М. де Серто. Або ж, наприклад, до варіанту Сети Лоу, яка в проблематиці міського простору проводить узагальнююче й чітке розрізнення між його «соціальним виробництвом» (матеріальним творенням простору, яке включає в себе економічні, ідеологічні, технологічні фактори) та «соціальним конструюванням» – досвідом цього простору в «людських соціальних обмінах, спогадах, образах та повсякденному використанні матеріальних лаштунків», який «трансформує» його, надаючи значення [189, с.128].

В критиці технологічного й спекулятивного примату задуманого й абстрактного над прожитим/пережитим, притаманного модерній ситуації, А. Лефевр дійсно каже про зв'язок «просторів репрезентації» з «таємною або підпільною стороною суспільного життя» [183, с.33]. Разом з тим, це є, на нашу думку, лише одним й конкретно-історичним аспектом.

По-перше, А. Лефевр в цілому розуміє простори (і «простори репрезентації» тут – не виключення) саме як продукти, а не конструкти. Це не означає, що їх постання зводиться до самого лише «виробництва» з його поширеною вужчою конотацією «виготовлення артефактів матеріальної культури чи промислових товарів» [27, с.21]. Але такою ж мірою воно не обмежується пануючим в пізньомодерному соціогуманітарному дискурсі розумінні «конструювання». Зрештою, саме слово «продукування» яке, згідно з Г. Гумбрехтом, зберігає первинне значення латинського *producere* як «висування», синтезує обидва ці виміри. По-друге, А. Лефевр підкреслює не лише те, що репрезентації простору,

чис історико-культурне посилення визначило в цілому «абстрактний простір» модерної ситуації, витісняли, підкорювали й маргіналізували «простори репрезентації» [183, с.40], але ніколи не елімінували цю свою альтернативу. Впродовж набагато довшого періоду, власне, впродовж майже всієї історії, «простори репрезентації» панували, відіграючи в цілому визначальну й, так би мовити, «офіційну» культурогенетичну роль.

Зрештою, концепція А. Лефевра задає загальну рамку того, що різним чином практично спродуковані реально-уявні простори «існують» паралельно, часто непомітно один для одного, але й постійно впливаючи один на одний та змінюючи загальну «пропорцію» свого впливу в історико-культурній динаміці. Пропоновані ж ним два концепти узагальнюють множину цих просторів: якщо «репрезентації простору» тяжіють до секуляризації та автономізації з «товщі» питомо просторових практик (репрезентації), об'єктивують й абстрагують їх та матеріальні протяжності, з якими вони спільно розгортаються, то «простори репрезентації», не меншою мірою впорядковуючі, є недиференційованими з ними та загалом синкретичними в самому означеному проживанні/переживанні.

Ми ж, своєю чергою, не лише спираємось на концепцію А. Лефевра, або, якщо точніше, на її культурологічне прочитання та спрямовані до її культурологічного застосування. Не менш важливим аспектом дисертаційного дослідження є конкретизація її самої. З одного боку йдеться про підкреслення специфічного абстрактно-матеріального, а саме картографічного опосередкування в порядку «репрезентацій простору». З іншого боку, про загальну типологізацію «інших» реально-уявних просторів. Використовуючи два варіанти перекладу «*les espaces de representation*», ми пропонуємо пов'язувати «простори репрезентації» з побудованими середовищами, а не менш важливі, фундаментальні, синкретичні й до певного періоду історії культури єдині реально-уявні простори, пов'язані безпосередньо з тілами, називати «репрезентативними просторами». Останні загалом корелюються з окресленими В. Приходьком «тілесними світами», які оформлюються через матерію, одночасно «розшаровуючись на тілесне і безтілесне, речі і слова, глибину і поверхню, невидиме і видиме» [66, с.125].

Окремо необхідно звернути увагу на те, що зворотнім боком окресленої французької «просторової теорії» є вимога в нових історіографіях. Маються на увазі як історії про простори, «від великих стратегій геополітики до маленьких тактик середовища існування, інституційної архітектури від класної кімнати до проектування лікарень, що проходять через економічні та політичні установки» [127, с.149], про яку йдеться М. Фуко, так і «історії простору» в варіанті А. Лефевра – історії «продукування його як “реальності”, а також його форм і репрезентацій», яка не лише сама по собі не збігається ні з «причинним ланцюгом “історичних” (тобто датованих) подій, ні з послідовністю, телеологічною чи ні, звичаїв і законів, ідеалів та ідеології, а також соціально-економічних структур або інститутів» [183, с.46], а й має бути способом «подивитися на саму історію в новому світлі» [183, с.42], стати, так би мовити, просторовою історією.

Цей аспект є вкрай важливим в налаштуванні «просторової оптики» культурних досліджень. Для подолання концептуальних обмежень, які модерна уніфікуюча «культура значення» наклала на немодерні «не-змістовності», або радше перенасичені та напружені «над-змістовності», та ілюзій, якими вона обгрунтовувала свою власну «змістовність», потрібні критичні ревізії історії культури й першочергово – переналаштування історіографічних методів, які її визначали. Та, з іншого боку, саме в таких ревізіях і можна експлікувати варіації просторовості людських способів життя.

Разом з тим, і це симптоматично, подібна вимога в прямому зв'язку з проблемою простору, виникає в другій половині ХХ ст. і в самій історичній науці.

Варто зазначити, що твердження М. Фуко про те, що раніше використання «термінів простору» та увага до просторової проблематики сприймалось як «ворожість до часу» й технократичне «заперечення історії» [127, с.70], є вкрай неоднозначним. Як мінімум тому, що сам час «стає доступним уявленню лише через певні просторові одиниці» [43, с.21]. Зрештою час є, на відміну від простору, самою лише уявною репрезентацією. І хоча в формальній альтернативі «простір або час», питання про які завжди перехрещенні, «переважна більшість істориків робила свій вибір на користь теоретично слабо обгрунтованого

домінування часу» [43, с.101] – часу, який в цілому в модерній ситуації, як зазначає Микола Липін, розумівся «тією силою, що надає форму пасивному простору-природі», тілу й чуттєвості, що підпорядковуються механічній необхідності [54, с.45] – історія, згідно з Райнгартом Козеллеком, в цілому стосується різновидів часу, що «зберігають зв'язок із просторовими параметрами не лише на метафоричному, а й на емпіричному рівні» [43, с.21]. Разом з тим, твердження, наприклад, українського дослідника Антона Котенка про те, що «історики займаються простором віддавна, не надто переймаючись “новаторськими” закликами “підняти” простір до рівня часу, що лунають з вуст переважно соціологів» [44, с.54], є не менш неоднозначним.

Критичне зауваження М. Фуко, як і пізньомодерні ревізії історичної науки, стосуються радше того, що Г. Гумбрехт називає «історичною картиною світу» та метанаративом «історичного часу», які розвинулись на межі XVIII-XIX ст. й інституалізувалися в західній культурі [26, с.59] у взаємозалежності з філософією історії, еволюціонізмом, «капіталізмом, що потребує відкритого майбутнього», гуманітарними науками, та без яких неможливо уявити собі «”історію” в будь-якому з сенсів, в яких ми досі вживаємо це слово» [26, с.65]. Подібним чином Бернард Макгрейн стверджує про постання із «втрати горизонту» та «культурного запаморочення» XIX ст. нової парадигми, або ж «глибинної граматики» – «епістемологічно насильницького виверження часу в простір» й трансформації «порівняльних таблиць відмінностей в генеалогічну шкалу розвитку», окремими, але й взаємозалежними проявами та рушіями чого стали геологія (як історизація географії [193, с.93]), ідея біологічної еволюції та антропологія [193, с. 89].

З одного боку, саме лінійний «історичний час» ставав джерелом розуміння світу – іманентною прогресивністю *historia naturalis* та трансцендентним й ексклюзивним рушієм світу людини. А простір концептуально обмежився «наперед заданими природніми реаліями», які хоч і зумовлюють будь-яку історію й «спонукають до активної людської діяльності» [43, с.104], але яку ця активна діяльність намагається як мінімум перекомпонувати, а як максимум – подолати.

З іншого боку, такий «історичний час» став «остаточним, істинним,

надісторичним поняттям часу, часом самим по собі» [26, с.59]. А історія, своєю чергою, згідно з М. Фуко, переплуталася зі «схемами еволюції, безперервності життя, органічного розвитку, прогресу свідомості» [127, с.70].

Як зазначає Г. Гумбрехт, протягом останніх десятиліть це гадано «метаісторичне поняття часу» й зумовлена ним «картина світу» активно піддалася сумніву – як він каже, сама «історизувалася» [26, с.59]. Але також у різні способи «спасціалізувалася». В основі цього процесу лежить виявлення конкретних «пережитих досвідів», які розгортаються в інших просторах та в іншому часі, який починають визначати в просторовій метафориці.

Специфіка нового розуміння історичного, «реального часу» [4], яке поступово розвивається від первинних інтуїцій школи «Анналів», полягає в єдності різних часів. А специфіка історичного дослідження – в виявленні одночасності цих неодночасностей, які розгортаються кожен в своєму ритмі, лінійно чи циклічно, впливають одне на одного й вступають в суперечності.

Згідно з Марком Блоком, історичний час є одночасно континуумом, постійною зміною й плазмою конкретної і прожитої реальності – історик має займатися «описом точного моменту на карті життя як людини, яка була її героєм, так і цивілізації, яка була її кліматом» [4, с.27-28]. Фернан Бродель додав до такого питома гуманітарного історичного дослідження ще й «органістичний» час: інертну, але змінну в великих тривалостях (*long duree*), повторюваність біологічних та аграрних циклів «матеріальної цивілізації», в якій розгортається повсякденний досвід [5]. Р. Козеллек узагальнює цю тенденцію й вирішує суперечність між лінійним та циклічним часом в геологічній моделі «часових пластів» – нашарування довготривалого природного, середньотривалого соціокультурного й короткотривалого індивідуальних часів, в яких існує людина [43].

З одного боку, така нова конфігурація історії стає антропологією. Її завдання, згідно з Р. Козелеком, полягає в тому, «щоб віднайти спільний антропологічний фундаментальний знаменник, який поєднує різні часові пласти» [43, с.26]. Або ж як стверджував М. Блок, в тому, щоб досягнути людей, які стоять «за

особливостями ландшафту, за інструментами машин, за тим, що здається найбільш формалізованими письмовими документами, і за інституціями, які, здається, майже повністю відірвані від своїх засновників» [4, с.25-26].

З іншого боку, антропоісторична проблема «пережитих досвідів», які, наприклад, А. Лефевр пропонує аналізувати через «ритми», актуалізує не лише «локалізований час», але й його виворіт — «темпоралізований простір» [185, с.89]. Як зазначає А. Котенко, раніше формулювання «історія простору» могло означати суто історію уявлень про простір, «історією ідей, аніж практик», якою багато істориків обмежується й понині, тлумачачи простір лише «ментально» й «конструктивно» [44, с.52]. В другій половині ХХ ст. ситуація поступово змінюється. Згідно з Р. Козеллеком, виявляється інша просторовість – не детерміністська й позаісторична природна передумова, а просторові «характеристики, які людина створює для себе сама, або змушена робити це з життєво необхідних причин» [43, с.104], та які водночас самі можуть набувати історичних рис, мати власну історію, що «зазнає соціальних, економічних і політичних змін» [43, с.103]. Зрештою, для самої історіографії звернення до переплетених просторових вимірів обертається можливістю робити «тотальну історію», поєднуючи розрізненні й досліджувані по окремоті історичні процеси [97, с.224].

Підсумовуючи: базова теза дисертаційного дослідження, яка синтезує та розвиває окреслені інтуїції «просторової» й «культурної» теорій та обґрунтовується в наступних розділах, полягає в тому, що множинні й історично змінні способи життя людини у світі, в основі своїй розгортаються в практичному визначенні її просторів та просторовій визначеності її практик – їх обопільному репрезентувані, наданні надлишку присутності. Загалом, так само як «простір не має значення без практики» [188, с.10], практика не має значення без простору.

Це взаємовизначення, поза яким не є можливими питома культурні практики і простори, пропонується називати «стосунком». Формулювання «стосунок» – між практиками й просторами, між людиною та світом загалом – на відміну від «відношення» («до» чи «між»), відсилає до фундаментальної

недиференційованості, до «з» чи «разом», а також має важливу сенситивну конотацію.

Другою тезою дослідження, яка корелюється із вже зазначеним формулюванням «просторова оптика», є те, що виявляти та досліджувати цей синтетичний стосунок, а отже виходити за межі герменевтичної парадигми та підважувати її, можна з позиції саме просторів, у їх, хоч і різною мірою відвертій, але невід'ємній матеріальній протяжності й присутності, яка «пропонує себе з усією невинністю та жорстокістю: відкрито, очевидно, тут і там» [184, с.22]. Йдеться не про обмеження просторів їх матеріальним виміром – дисертаційне дослідження навпаки спрямоване актуалізувати їх різним чином репрезентовану, завжди більше-ніж-матеріальну, «уявно-реальну» подвоєність, поза якою ноуменальна протяжність не була б простором. Зрештою й самі «ефекти присутності», згідно з А. Лефевром (який, так само, як пізніше Г. Гумбрехт, розвивав в цьому питанні думку М. Гайдеггера) є «фактами як природи, так і культури, водночас чутливими, емоційними та моральними» [184, с.23]. Йдеться про те, що матеріальність просторів є їх більш-менш явною спільною, до того ж, довго знецінюваною, основою, від якої можна відштовхуватися. Зрештою, саме матерія, згідно з В. Приходько, традиційно асоційована з простором та дискредитована як метафізикою, так і варіаціями матеріалізму, постає базовою умовою практики [66, с.125].

В поєднанні цих тез пропонується таке узагальнене й «робоче», в сенсі налаштування загальної дослідницької оптики, визначення: простори є матеріальними матрицями практик. Тобто, одночасно їх відбитками та зразками – матеріальними протяжностями, з якими люди перебувають в різного роду взаємовизначальних стосунках, способах взаємного репрезентування.

Своєю чергою «просторова оптика», яку, розширюючи та розвиваючи концепцію А. Лефевра, визначає й пропонує до подальшого застосування дисертаційне дослідження, являє собою три узагальнені й взаємозалежні в своїх історичних трансформаціях типи матеріальних матриць, репрезентацій простору в широкому сенсі: «репрезентативний простір» тіла, монументальний «простір

репрезентації» та картографічну «репрезентацію простору». Їх подальший розгляд обумовлений двома загальними мотивами, згідно з якими і організовані розділи дисертаційного дослідження.

Перший мотив, який стосується «репрезентативного простору» і «просторів репрезентації», розвиває й нюансує через два різних концепти пошук «інших», відносно домінуючих в модерну добу, стосунків з простором: актуалізує «інші» способи репрезентації, практичного визначення/означення просторів з ноуменальної матеріальної протяжності; та зворотнє й фундаментальне визначення питома культурного людського існування, в усій його позірно незначимій й «профанній» повноті, цими просторами. Власне ці два терміни першочергово підкреслюють саме агентність просторів.

Увага в даному випадку до практик премодерних культур зумовлена притаманною їм синкретичністю, або ж синтетичністю, «культурного» означення з «утилітарним» уприсутненням, втіленням (самими тілами, спорудами, містами, тощо), яка елімінувалася з герменевтичного дискурсу й позірно автономізованих сфер діяльності та специфічним чином реактуалізується в нинішній дедиференціюючій кризі модерної ситуації.

Йдеться про широку проблематику, починаючи від практик чуттєвих орієнтацій – тактильних, аудіальних, візуальних, в історичній зміні їх «пропорцій» [56] – питома репрезентативного тілесного «роблення рельєфу місцевості доступним для культурного існування» [210, с.33], визначення власних контурів й власної позиції, та загалом виробництва власної присутності в ньому, «вкоріненості в конкретний предметно-чуттєвий світ» [45, с.164]. Особливо важливим в даному контексті є «горизонт» «низьких» чуттів (першочергово – доторку), які «довгий час біологізувались, протиставляючись «інтелектуальному» зору та слуху» [46, с.81] та «перебували поза генеральними теоретико-методологічними стратегіями культурологів» [46, с.79]. Іншими вимірами даної широкої проблематики є практики монумента й архітектури. Та зрештою – простори міста, синтетичні світи, які людина створює за своїм образом та подобою [230, с.27] як «суцільні тіла» [39, с.148], в яких вона приречена жити,

та які змінюють її саму [205, с.3]. Як зазначає, наприклад, М. Карповець, «тіло людини в місті є особливим індикатором культурної реальності, яка зі свого боку так само реагує і по-своєму конструює людську тілесність» [39, с.154]. Та загалом, міський простір надає «лінзу» для виявлення самих людей, включених в нього [15, с.47], та вимірів їх ідентичностей [14, с.57]; форму їх комунікативних процесів та відзеркалення соціокультурних змін [77] тощо.

Хоча певні подібності між премодерною недиференційованістю та пізньомодерною дедиференціацією не є підставою для прямого перенесення результатів розвідок щодо однієї на іншу, (1) методологічні трансформації, зумовлені пізньомодерною ситуацією, закладають підґрунтя для історикокультурних ревізій, (2) такі ревізії можуть бути корисними в розумінні нинішньої доволі суперечливої ситуації, аналіз якої ускладнений відсутністю історичної «дистанції».

Другий загальний мотив «просторової теорії», який розвиває дисертаційне дослідження, стосується місця уявно-реальних «репрезентацій простору» — утилітарних, об'єктивованих, досліджених та задуманих, загалом картографічних просторів — та способів їх конструювання й використання в становленні та кризі модерної ситуації.

Проте, на відміну від неомарксистської настанови А. Лефевра, який концентрувався в питанні модернізації на просторових параметрах капіталістичному способі виробництва, дисертаційне дослідження актуалізує визначальну й інтегральну для модерних механізмів й стратегій соціокультурної організації взаємозалежність просторової проблематики та способів і засобів ведення війни. А також спрямоване проаналізувати вплив пізньомодерних мілітарних технологій й тактик, які демонструються повномасштабною стадією російсько-української війни, на дедиференціацію досвідів простору, підваження модерної домінанти «репрезенацій простору». Для історії культури загалом є притаманним розширення меж застосування мілітарних інновацій, проте в даному контексті важить радше те, що перебіг російсько-української війни в певних аспектах демонструє зворотній процес – мілітарне використання вже

масовізованих цивільних технологій, не до кінця явний й суперечливий вплив яких в умовах війни проявляється в радикальній формі.

Висновки до першого розділу

Багатовимірність актуалізації проблеми простору, яка набула поширеного, але й доволі проблематичного визначення «просторовий поворот», є загалом однією з центральних тенденцій в пізньомодерних соціогуманітарних дискурсах. Одним із її вимірів, найбільш концептуалізованим, відповідним новому трансдисциплінарному дослідницькому полю в цілому, та пов'язаним як з новими викликами реальності, так і з новими епістемологічними вимогами – зі стиком яких здебільшого й асоціюють методологічний «поворот» – є загалом реанімація «просторової уяви» в подоланні модерної домінанти історизму, та більш конкретна й критична настанова «робити географію» в сучасних глобалізованих, постколоніальних умовах. Іншим же виміром цієї тенденції, на якому більшою мірою концентроване дисертаційне дослідження, є винесення на передній план просторів як уособлення матеріальності людського існування. В даному випадку використання узагальнюючого позначення «просторовий поворот» відсилає, як мінімум, до розуміння його як одного з радикальних проявів та рушіїв множинного й динамічного культурного повороту (концептуалізованого Д.Бахман-Медік), а радше як загального вивороту, або ж «негативу», культурного повороту в цілому.

1. З одного боку, загальна актуалізація просторової проблематики в пізньомодерних дослідженнях визначена специфікою самого культурного повороту, яким вони обумовлені. Разом з формуванням нової й загальної трансдисциплінарної парадигми, визначеною культурною проблемою означення, або ж репрезентації (зокрема через «постмодернізаційні» й «культуралізаційні» виклики реальності), даний «поворот» позначає загальну ревізію самої цієї проблеми в останні декади ХХ ст., а саме – подолання її герменевтичності, закладеної модерною ситуацією. Загалом відбувся вихід за межі метафізичного «значення» (в сенсі позірно самостійного, десоматизованого, загалом

дематеріалізованого та духовного означуваного) та його інтерпретації (надання та ідентифікації) – до питомих просторових проблематик матеріальностей, втіленості, загалом присутності. Та найголовнішим в цьому постгерменевтичному контексті – відповідним не самій «спеціалізації», яка в даному випадку, радше, симптоматична, а засадам реконцептуалізації просторової проблематики – є виявлення того, що уся множина людських практик, яка складає культурний спосіб життя, не лише завжди обтяжена та визначена цим матеріальним виміром, але й в різні способи, від формування образів до самого по собі використання, надає йому значення, або ж репрезентує. Загальну сутність практик репрезентації ми узагальнюємо як надання надлишку присутності.

2. З іншого боку, просторовий поворот у більш конкретному, радикальному й зрештою оригінальному значенні пов'язаний з французькими постструктуралістськими й постмарксистськими теоріями 1970-х років (А. Лефевра, М. Фуко, М. де Серто), які подолали «знеціненість» простору – виявили його визначальну організаційну дієвість у нерозривному зв'язку зі знанням та владою, явно притаманну модерній ситуації, та окреслили альтернативи цієї абстрактної просторової конфігурації, «інші простори», продуковані в тотальному й питомих означеному проживанні-переживанні. Центральним же аспектом закладеної ними «спеціалізації», який є невід'ємним і від цих конкретних мотивів та, що важливіше, необхідним в оберненні виявленої проблематики ревізійною та узагальнюючою дослідницькою перспективою, є нова концепція простору. В першу чергу це стосується артикульовано просторової й, на нашу думку, питомих культурної теорії А. Лефевра, яка виявляє й генералізує різні, але завжди реально-уявні, загалом репрезентовані простори, які є продуктами різних, суперечливих та взаємозалежних практик, – від майже лише матеріальних, але завжди недиференційовано означених протяжностей, пов'язаних з тілом, до майже лише уявних абстрактних конструктів (не менш реальних в своєму продукуванні та впливі) – та які визначають самі практики. А також – існують паралельно, але зі зміною доміанти в історико-культурній динаміці. Своєю чергою визначення нами простору як в основі своїй матеріальної матриці

(одночасно відбитку та зразка) практики та окреслення трьох його узагальнених типів («репрезентативний простір», «простір репрезентації» та в вузькому сенсі «репрезентація простору») як просторової «оптики» постає не лише рамкою культурологічного застосування теорії А. Лефевра дисертаційним дослідженням – відповідного проблемі обопільної репрезентації, надання надлишку присутності, в стосунках людини та її просторів – але й пропонованим та конкретизованим наступними розділами способом розвитку його підходу. Основні положення розділу було викладено в статті [81].

РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПРОСТОРУ В ПРАКТИКАХ ПРЕМОДЕРНИХ КУЛЬТУР

2.1. «Репрезентативний простір» тіла

Загальні риси ревізіоністського потенціалу звернення до премодерних культур – застосованого як А. Лефевром в концептуалізації «інших» просторів, так і в їх розробці й нюансуванні дисертаційним дослідженням – поступово утверджуються вже з межі ХІХ-ХХ ст., відколи антропологічна проблема культури, виявлена в розвідках тотальних й недиференційованих премодерних способів життя, поступово підважувала герменевтичні й соціологічні дискурси про сам модерний світ. Та з іншого боку, як зазначає Б. Макгрейн, відколи позамодерна, «дивна та чужа», інакшість починає розумітися «культурною відмінністю, культурним розмаїттям», а не проявом демонічного (як в добу Ренесансу) й невігластва (в добу Просвітництва) чи зрештою етапом цивілізаційного прогресу [193, с.113]. Разом з тим необхідно зазначити, що на противагу антропологічному дискурсу, в якому премодерна інакшість стосувалася першочергово синхронного географічного виміру, відмінності в якому специфічно, «стратифікаційно», історизувалися – «поза Європою» як «до Європи» [193, с.94] – ми використовуємо це позначення саме в історико-культурному контексті.

В такій загальній рамці розгляд «репрезентативного простору», пов'язаний з донеолітичними, найменш диференційованими соціокультурними умовами, можна метафорично назвати, перефразовуючи Еміля Дюркгайма [119], виявленням «елементарної форми просторового життя». Йдеться про актуалізацію та виявлення специфіки не найпростішого й подоланого поступом, а базового й неунікного в різноманітних історико-культурних варіаціях способу того, як біологічний організм в своєму середовищі існування постає людиною в своєму просторі.

З іншого боку, важить не лише премодерне прояснення цієї проблематики в загальному синхронічному вимірі, а й перспектива історико-культурних ревізій через її призму. В даному випадку йдеться першочергово про радикальний вихід

за межі усталених з кінця XIX ст. способів «культурного» розуміння премодерних способів життя та загалом немодерних модусів світостосунку через дихотомію ексклюзивно означеного сакрального та знеціненого профанного. Серед цих концептуалізацій можна виділити різні дві інтелектуальні тенденції, які в різному розумінні сакрального сходяться в питанні його амбівалентності, загрозливій насиченості та невичерпній активності, хронотопній єдності Чистоти-Бруду – та що головніше, його стосунку з профанним. Одна з них, «ніцшеанські» філософо-культурна, екстатична, з різною мірою скепсису до Цивілізації – симптоматичною в якій є візія Жоржа Батая [100] щодо ритуального руйнування як практикування сакрального – є більш відповідною пізньомодерним постгерменевтичним позиціям. Проте й вона є достатньо однобокою та зрештою радше «маргіальною». Основну ж проблему складає інша тенденція, похідна від антропологічного й соціологічного дискурсів, в загальних рисах обумовлена пошуком «первісного релігійного феномену» та різною мірою структуралістськими й функціоналістськими мотивами.

Сакральне тут в цілому постає не просто дієвою, впорядковуючою та підтримуючою силою, але й єдино «реальним, справді існуючим», яке в своїх ієрофаніях чи кратофаніях розриває/розкриває пасивну «нереальність безмежного навколишнього хаосу» [33, с.12-13]. Власне саме його особлива синкретична означеність постає в даній візії культурністю. Профанне ж постає аморфним, натуралізованим – має відносно нього, згідно з Роже Каюа, «лише негативні риси: воно здається таким самим бідним і обділеним існуванням, як небуття порівняно з буттям» [48, с.36].

Проблема полягає не лише в тому, що в межах цієї тенденції продовжує підтримуватися окреслена ще Е. Дюркгаймом візія не просто ієрархічного розрізнення, але й абсолютних, «непроникних» кордонів, спацио-темпоральне подолання яких передбачає «трансформацію самої сутності» [119, с.36] – незважаючи на те, що лише християнський світогляд, й то лише в своїх «високих» проявах, «де-демонізував» світ такою мірою, щоб розрізнити й протиставити його профанність трансцедентній сакральності [141, с.124].

Головною проблемою, на нашу думку, є глибше ієрархічне розрізнення, яке концептуально закладається ними під цією «маскою». Так, наприклад, згідно з Р. Каюа, сакральною, а отже активною, якістю першочергово може володіти річ (інструмент культу), істота чи час [48, с.34], а практико-просторовий вимір, де розгортається життя, зводиться здебільшого до профанного пасивного середовища [48, с.36]. Подібним чином і для М. Еліаде сакральне (як і профанне, в їх взаємовиключенні) є саме можливою якістю «будь-чого», предмету чи істоти [34, с.28]. І хоча він зазначає принципово інший вимір проблеми сакральної означеності – завжди подвоєну (та особливо явно в первісних станах), питомо ритуальну «природу» практик («фізіологічних дій, ремесел, технік, жестів тощо») [34, с.28, 49], вони елімінуються з його візії, адже в цілому «ритуал ніколи не може розкрити того, що розкриває символ» [34, с.25]. Власне, навіть особливі ритуальні практики, які, згідно з Е. Дюркгаймом, складають нерозривну єдність з віруваннями, зводились ним же до «правил поведінки, які приписують необхідний спосіб поводження людини з сакральними речами» [119, с.38], визначеними віруваннями. Так само і, наприклад, для Артура Редкліф-Брауна, який обернув проблему сакрального – в цілому означеної «конституції людського суспільства» [211, с.150] – «ритуальною цінністю» [211, с.139], значення ритуальної практики розкривається корпусом ідей та вірувань [211, с.144].

Основу подальшого розгляду задає лефеврівська історико-парадигмальна концептуалізація, де модерній конфігурації – в цілому «абстрактному простору», визначеному домінантою репрезентацій простору – передувала загальна конфігурація «абсолютного простору» (це позначення не має відношення до ньютонівської концепції).

З одного боку, згідно з А. Лефевром, «сам по собі, в “абсолютному сенсі”, абсолютний простір не знаходиться ніде. У нього немає свого локусу, бо він поєднує усі локуси та володіє лише символічним значенням» [183, с.233]. Або, якщо точніше, «схований сакральний простір повністю розкривається просторовим порядком, над яким він панує» [183, с.237]. Це формулювання ніби відповідає «ієрофанічному» та ідеалістичному варіанту сакрального,

сформульованого М. Еліаде. Проте радше його варто розуміти в зв'язці/аналогії з матрицею апарату/машинерії влади М. Фуко чи габітусом практики у розумінні П. Бурдьє — як одночасно структурованої і структуруючої структури. Особливо зважаючи на коріння *habitus* в робленні та проживанні: *habere* та *habitare*. Принциповим для даної побудови є те, що абсолютний простір саме «розкривається» в практичному повнотілому продукуванні, а не позірно самостійно являється чи ексклюзивно візуально проявляється.

З іншого боку, «абсолютність» означає максимально можливий ступінь безпосередності, присутності, майже-тваринності: «абсолютний простір направлений до тіла, він загрожує, забирає, викликає постійні емоції» [183, с.230].

Для подальшого розгляду найбільше важить те, що ця майже-тваринна майже-безпосередність є питомо культурною. Не лише в тому сенсі, що аналогічно до метафізичної трансцендентності ця емпіричність не дана сама по собі, що людина практично визначає, виділяє, загалом продукує простір через тіло, через його сліди, мітки. Але й в тому сенсі, що ці продукуючі знаки-відбитки, які, згідно з А. Лефевром, довгий час не мали суттєвого впливу на матеріальну реальність («земля може стати Матір'ю-Землею, колискою життя, символічно сексуальною оранкою чи могилою, але вона все одно буде землею»), особливо, якщо вона була «здебільшого пройденою», такою ж мірою «не знали розколу між практичним і символічним» — «завжди мали на увазі емоційне вкладення, емоційний заряд» [183, с.141-142].

Так, наприклад, Ж. Батай, в специфічному розумінні сакрального, запропонував радикальне розуміння іманентної значимості цього, нібито максимально профанного та «некультурного», виміру самого по собі. Особлива сакральність події, або радше ритуальність спільно-дії, розуміється ним як бажане руйнування людського оречевленого, інструменталізованого та ієрархічного порядку [100, с.43]— в візії М. Гайдеггера, «предметності» й «представленості», об'єктивованого та дистанційованого *Gegenstand* [157, с.165]. Йдеться про повернення до стану «води у воді», природи, що відсутня сама по собі в людському світі, протистоїть йому і саме тому є онтологічною загрозою, але разом

з тим найбільшим та деструктивним бажанням людини [100, с.19,24]. Сама природа, з її нероздільністю та іманентністю, постає сакральною щільністю, що виробляється й проявляється в руйнівному екстазі ритуалу. Те, що для тварини є «в ній і для неї єдиним можливим способом буття, пропонує людині всю чарівність сакрального світу проти бідності профанного знаряддя» [100, с.35] та «виразно проявляється на межі того, що є ясним» [100, с.36] – є поверненням до іншого способу спів-причетності людини й людини, людини й світу.

Перш за все, необхідно зазначити, що окреслена амбівалентність, або ж радше синтетичність (і як єдність, і як штучність), премодерного «абсолютного простору» в розумінні А. Лефевра розкриває специфіку його просторової теорії в цілому.

Хоча сам французький мислитель апелював до неомарксистського гегельянства та пост-структуралістських інтуїцій, його теорія реально-уявних, або ж іншими словами, емпірико-метафізичних просторів організована явним мотивом кантіанського трансцеденталізму. На це звертає увагу, зокрема, Д. Гарві, підкреслюючи подібність концептуальних систем А. Лефевра та Ернста Касірера [153, с.278]. Але, що важливіше, його просторову теорію можна розглядати як реактуалізацію й реорганізацію кантіанських принципів відповідно пізньомодерним інтелектуальним вимогам – як неідеалістичний й неідіографічний, матеріалістичний трансцеденталізм. Запропоноване дисертаційним дослідженням визначення простору як матеріальної матриці є радикалізацією цього центрального мотиву.

Для І. Канта простір, як одна з основ можливості людського та людських здатностей, поставав певною трансцедентальною матрицею між апіорним пізнанням та чуттєвим емпіричним досвідом. Проте, хоча ідеалістичність та суб'єктивізм його «критичної філософії» і не відкидає в соліптичному дусі зв'язок із матеріальною протяжністю, забезпечена стосунком з нею чуттєва основа досвіду, яка надає матеріал для аперцепції, постає вторинною та небажано детерміністською. Не тільки відносно максимально «внутрішньої», «глибинної» і «вищої» пізнавальної здатності, але й відносно досвіду «часу», запоруки сталості

суб'єкта/духа та проявів його свободи [47, с.58-65].

Просторова теорія та похідна від неї «оптика», своєю чергою, вивертають кантіанську трансцедентальну матрицю, виносять проблему сконструйованості й конструктивності простору з «глибини» внутрішніх здатностей суб'єкта «назовні» – у вимір дотикального, конкретного, зокрема, буденного, загалом практичного й продукованого.

Варто додати, що і сам І. Кант певною мірою зробив такий «негатив» своєї критичної філософії – яка загалом *reflected/affected* модерну ситуацію та на якій здебільшого концентрується увага щодо його доробку – в синтезі космологічної географії [49] та космополітичної «прагматичної антропології» [173].

Другим загально важливим аспектом, який розкриває приклад «абсолютного простору», є уточнення запропонованого до використання узагальнюючого постгерменевтичного визначення репрезентації як «надання надлишку присутності». Це формулювання є двозначним та відображає те, як практикується (продукується практиками) емпірико-метафізична, трансцедентальна проміжність й синтетичність.

З одного боку, гумбрехтівська «присутність», матеріальність та безпосередність, отримує надлишок, означеність – виходить з ноуменального стану. Власне до цього виміру, але з жорсткою ексклюзивністю засобів «означення» чи уявлення, зводилося модерне розуміння репрезентації. З іншого боку, метафізичне (в усіх його варіаціях) має бути не менш реальним, отримувати надлишок «присутності», втілюватися. Показовим прикладом такої єдності, який наводить Г. Гумбрехт, є таїнство Євхаристії [27, с.46-47].

Це питання піднімає і М. Гайдеггер в «Речі» та «Витоці художнього твору» – визначаючи стосунок між матеріальною щільністю «землі» та культурними семантиками «світу» [159]. На противагу достатньо ієрархічній аристотелівській парі, субстантивної потенції та формотворчої активності *poesis* у, М. Гайдеггеру йдеться радше про боротьбу-в-єднанні та єднання-в-боротьбі – співпроживанні двох однопорядних сфер, що уможлиблюється людиною в її проживанні-переживанні світу [157, с.176-177].

Зрештою, нарис загальної премодерної конфігурації «абсолютності» підводить нас до конкретної й базової просторової матриці, яку ми пропонуємо називати «репрезентативним простором». Йдеться про матрицю самого тіла та його чуттєвих орієнтацій – варіації питома культурного практикування яких безпосередньо визначаються тілом та продукують, оформлюють його, накладають на нього відбиток.

У даному випадку ми звертаємо увагу не лише на те, що просторовий «світ», в якому «первинно узгоджуються стосунок між людьми та стосунок між людьми та речами світу», як зазначає Г. Гумбрехт, є «виміром, що конститується навколо тіл» [27, с.90]. Або ж те, що, згідно з А. Лефевром, людина базово «розташовує своє тіло у власному просторі і осягає простір навколо тіла» [183, с.213]. На противагу проблемі «тіла-в-просторі», до якої тяжіє французький теоретик, ми звертаємось саме до, в його ж формулюванні, «простору тіла» [183, с.201]. Корелюючись у цілому з зауваженням М. Гайдеггера про те, що відкритий проживанням простір — «ні зовнішній предмет, ні внутрішнє переживання» — не протистоїть людині, не стоїть з іншого боку [19], наша позиція полягає в тому, що тіло є самою просторовою формою навколишнього світу, так само як і формою людини.

Першочергово в даному випадку йдеться про границю шкіри й тактильність в цілому, якою продукується безпосередня просторова присутність світу для людини та одночасно реалізовується базовий стосунок з нею. Але проблема тактильності та простору тіла цим не обмежується.

Власне, певною мірою ця чуттєва орієнтація (на противагу зору, концептуально піднесеному в його «безтілесності») та пов'язані з нею досвіди є уособленням тілесності в цілому, яка в своїй майже біологічності планомірно припинувалася західноєвропейською інтелектуальною (філософською) традицією з часів Платона та патристів, та вийшла на передній план завдяки, зокрема, пост-гусерлевськими трансформаціям феноменології. Як зазначає Ольга Гомілко в своєму аналізі теоретичних стратегій ресоматизації, основу для цієї ревізії, в прямому зв'язку з актуалізацією значимості доторку, доволі парадоксально заклав

сам Е. Гуссерль. Згідно з вітчизняною дослідницею, звертаючись до тіла в питанні його інтеграції в життя свідомості та задля поглиблення її розуміння, він розкрив проблему наділеного нематеріальними якостями «плоті живого тіла», яке сприймає себе таким саме через рефлексивний й об'єктивуючий тактильний досвід та одночасно через нього ж, відповідно до свого запиту, «витворює плоть речей» [23, с.200-201]. Та, як стверджував Ж. Батай, саме в цьому тілесному «стосунку з речима» відбувається інструментальне уречевлення самої свідомості [100, с.24, 27-33].

Більше того, у вимірі самих лише чуттів проблема тактильності не обмежується основною для неї мультимодальністю дотику зі шкірою. Так, наприклад, Жан-Люк Нансі, підкреслює, що навіть зір, який ніколи не проникає за поверхню, а ковзає по ній, є в основі своїй торканням, яке «рухається по лініях і поглибленнях, вписуючи і виписуючи тіло» [202, с.45-46]. Ще більш явною є тактильність слуху – згідно з А. Лефевром, «опосередкуючої ланки між просторовим тілом та локалізацією внеположних йому тіл» [183, с.199] – який навіть буквально спирається на дотик до барабанної перетинки, але й загалом, на противагу візуальному встановленню відстаней, тяжіє постійного наближення. Разом з тим, «дотиковий режим» інших чуттів не обмежується лише епістемологічною, й доволі метафоричною, синхронічною ревізією їх як «дотикових якостей» [46, с.96], а також стосується безпосередньо самої тактильної доміанти та її зразковості в діахронічних вимірах – зокрема й на суто біологічному рівні самих чуттів (синестезійна переплетеність чуттів з функціональною доміантою тактильності на ранніх стадіях розвитку філогенезу та онтогенезу [171, с.6]).

Зрештою, окрім того, що тактильність тіла, на противагу іншим чуттєвим орієнтаціям, включена в більшість практик, центральним для нас аспектом, відповідно історико-культурній перспективі, є «фундаментальна антропологічна якість» тактильного «культурно зумовленого інструментарію» [46, с.95] – або ж, фундаментальна культурогенетична роль тактильних практик в їх безпосередньому стосунку з простором тіла – найбільш явно притаманна

премодерним недиференційованим станам та поступово заміщена аудіо-візуальною домінантою в динаміці модернізації.

Найбільш показовими та визначальними в даному випадку є практики поїдання, які, зокрема, поєднують в собі множину варіацій дотику (кусати, смоктати, облизувати, тримати, пробувати, тощо) зі списку, окресленого Ж.-Л. Нансі [202, с.93]. Та загалом, як зазначає Г. Гумбрехт, «їдження речей світу (вкупі з практиками антропофагії й теофагії) (...) все це складники одного очевидного й вирішального способу засвоєння світу», який є «найбезпосереднішим способом єднання з речами світу в їхній відчутній присутності» [27, с.93]. Та варто додати, що воно є найрадикальнішим виборенням присутності тіла в світі, адже передбачає повну анігіляцію інших тіл перетравленням. Але на цю проблему можна подивитися й ширше.

Так, наприклад, для Вольфганга Шивельбуша, який подібним чином стверджує, що «немає потреби в психоаналізі для того, аби початок людського ставлення до зовнішнього світу прирівняти до оральної фази» [89, с.20], поїдання напряду корелюється з ширшою проблематикою споживання. З одного боку, він звертається до загальної «сили» (або можна сказати «напруги») споживання – обопільного сточення та асиміляції, біологічної події єдності в зіткненні, змагання між нашою силою і опором матерії [89, с.35-36]. Поїдання тут є найбільш показовим. Та з іншого боку, первинність практик поїдання є для нього зразковою в системі задоволення потреб людини – виявлення блага в споживанні як знищенні [89, с.18]. Як стверджує німецький дослідник, «їжа береться за основу економічного як такого. На це нашаровується все подальше: одяг, житло, предмети розкоші (...) економіка починається з добування їжі і так само не може розірвати цей зв'язок зі своїм початком, як дорослий зі своїм дитинством» [89, с. 20].

До теми поїдання-споживання приводять і розвідки в сфері ретроспективно автономізованої (у «незначимості») матеріальної культури збирачів та мисливців. Адже виокремлення специфіки людського способу існування через «продуктивні можливості» загалом є все більш проблематичним, зважаючи на відкриття в сфері колективної поведінки тварин (подібне підваження особливих здатностей людини

відбувається і в сфері когнітивній). До того ж, базовим рушієм «виробництва» такого штибу є потреба в споживанні-поїданні, і саме в «технології» споживання продуктів полювання проходить чітка межа із тваринним світом в бінарній опозиції, окресленій К. Леві-Стросом – сире стає приготованим. Більше того, як демонструє Джаред Даймонд, саме через споживання та «негативну селекцію» відбувся перехід до відтворюючого господарства [29]. Та загалом «одомашнення» самої людини, формування її *domus*'у та її трансформації в ньому, що, як підкреслює Джеймс Скот, стало зворотнім боком одомашнення тварин, рослин та в першу чергу вогню [229], ґрунтується на «споживанні-як-виробництві» [89, с.82-83].

Зрештою ж найголовніше в даному розгляді є те, що практики поїдання, які в своїй радикальній присутності є найбільш базовими, майже-біологічними та найбільш профанними та «низькими» в логіці забезпечення потреб та реалізації людських здатностей, виробляють надлишок присутності – є практиками репрезентації, відмежованими від суто-тваринного шматування й пожирання.

Так, наприклад, М. Еліаде побіжно окреслює «первісну» сакрально-профанну єдність практик як ритуального долучення до початку космогонії: «перетворюючи у такий спосіб усі фізіологічні акти на церемонії, архаїчна людина намагається «вийти за межі», прорватися з часу (становлення) до вічності (...) Харчуючись чи займаючись любов'ю, первісна людина входила у такий буттєвий план, який в кожному разі не був планом харчування чи сексуальності» [34, с.49].

Ми ж звертаємося радше до інтуїції щодо базової опосередкованості на рівні самої майже-безпосередності поїдання, висловленої Ж. Батаєм: «принаймні в звичайних умовах, людина – це звір, який не причетний до того, що він їсть» [100, с.39]. Йдеться одночасно про ноуменальність матерії як такої, котра має оречевитись й означитись людиною, та про необхідну уявно-реальну спів-причетність людей в поїданні.

Таку синкретичну зібранність людей і матеріальностей, та одночасну зібраність людей завдяки матеріальностям, експлікував М. Гайдеггер в ревізії «речі». Відмовляючись від предметних визначень «речі», які усталилися в

цивілізаційній динаміці, німецький філософ звертається до її синкретичного значення – зібрання людей (*res publica*, *Thing*, *Ding*, Річ Посполита тощо) [157, с.172], зібрання «божеств та смертних» та зрештою онтологічне «співпроживання землі та неба» [157, с.170] – близькість, спів-причетність, співпроживання, в яких визначається кожна сторона. Та що найважливіше, цю спів-причетність завдяки самій матеріальності М. Гайдеггер пояснює через проблематику та метафорику поїдання, а саме на прикладі чаші. Її практикування є даром іншій людині і підношенням богу, уприсутненого в події спільного поїдання [157, с.170] – «в дарі возлиання землі й неба, божества й смертні одночасно живуть разом» [157, с.171]. Загалом, «річ» відображає культурну спів-причетність як одночасний стосунок до матерії, до метафізичного, та до іншої людини.

«Археологія» культурних семантик, здійснена Ольгою Фрайденберг, демонструє, що й в фоноцентричну античну добу і екстатичні діонісії, і інституалізовані й більшою мірою наративізовані трагедії обертаються навколо донеолітичної синкретичності виробництва-споживання —«тваринного хору» й «агону мучених і терзаючих тварин» [131, с.266], боротьби й взаємопожирання. А зі збереженням центральної ролі жертви тварин в античних культурах, жрець залишався «роздавачем їжі, множинно-одиничний їдоком» [62, с.65].

Зрештою і сакральна соціальна організація та економіка жертви і дару, визначена М. Моссом [192] та Ж. Батаєм [99], зберігає прямий зв'язок з практиками та метафорику поїдання-споживання — від негації «проклятої частини» в потлачі [99, с.68-74] до «поїдання неістивного» [89] в «демонстративному споживанні» [245]. Та, з іншого боку, жертвне «сакральне» руйнування в розумінні Ж.Батає та «профанне» споживання в розумінні В. Шивельбуша постають різними вимірами одного процесу. В обох випадках йдеться про вихід речі, того чим мають користуватися [100, с.28], у стан відсутності користі; про збіднення речі та насичення людини — та навпаки. Загалом, практики поїдання, навіть зведені до профанного виміру, зберігають «логіку» тотемізму, виражену, зокрема і в домінуючому більше тисячоліття античному вченні про фізіологію — «як присвоєння сили того, що з'їдається,

прийом їжі, ймовірно, був тріумфом, проте водночас і найвищою небезпекою» [89, с. 57].

2.2. Монументальний «простір репрезентації»

Пов'язуючи концепт «репрезентативний простір» з базовою матеріальною матрицею тіла, інші виміри упослідженої просторовості – відверто матеріальної й тотально значимої, втіленої в широкому сенсі, а конкретніше, побудованої – ми пропонуємо розглядати як «простори репрезентації». Акцентування в цьому формулюванні відсилає до більш звичного розуміння простору як окремого від людини, але ця проблематика принципово відрізняється від усталених в модерній ситуації реалізації та розуміння «порожнього простору», визначеного, згідно з Ентоні Гідденсом, «відносинам між “відсутніми” іншими, локально віддаленими від будь-якої даної ситуації взаємодії віч-на-віч», та відірваного від місця, визначеного «присутністю» як локалізованою діяльністю та близькістю [133, с.18]. Хоч ми й не оперуємо в межах цього протиставлення, розглядаючи простір з інших позицій, в даному випадку можна зробити попереднє уточнення про «простір репрезентації» як простір-місце в звичному розумінні останнього. А якщо точніше, звертаючись до М. Гайдеггера, – як простір, що отримує свою сутність та «спаюється» в зібранні місцем-річчю [19].

Завданням даного підрозділу є не лише конкретизація питома культурної реально-уявності цього типу матеріальної матриці, але й актуалізація її домінантної ролі в організації людського способу життя – особливо явної й показовою в премодерних умовах, але здебільшого концептуально нехтуваної навіть щодо них.

Якщо репрезентативний простір тіла хоч і з різним ступенем «значимості» є невід'ємним в динаміці культурогенезу загалом, то проблематика просторів репрезентації більшою мірою, або ж принаймні більш явно, пов'язана з трьома пост-неолітичними («цивілізаційними») матеріальностями, визначеними Гордоном Чайлдом [110, с.12-14]: монументальною архітектурою, взаємозалежною з нею писемністю та містом, простір якого є комплексною та

дещо окремою проблемою. Проблема простору міста, яке, зокрема, для самого Г. Чайлда є інтегральним «результатом і символом» «преісторичної», власне «міської революції» [110, с.3], детально розглядається в наступному підрозділі, але потребує попередніх зауважень, адже весь подальший розгляд розгортається в її рамках.

Те, що «історія цивілізації може бути розказана як історія міст» [213, с.53], зумовлене базовою й багатовимірною синтетичністю міста. Як зазначав ще Льюїс Мамфорд, воно являє собою максимальну гуманізованість, або ж культуралізованість, природного середовища та натуралізованість людських надбань [201, с.6] – іншими словами реально-уявну проміжність. В більш конкретном вимірі, місто розуміється американським дослідником місцем, де поєднуються, концентруються, здобувають ефективність та значущість «окремі промені життя», отримуючи моделі поведінки й системи порядку [201, с.3] – або ж структурою, «спеціально обладнаною для зберігання та передачі благ цивілізації, досить стиснутою, щоб забезпечити максимальну кількість засобів у мінімальному просторі» [200, с.30]. Цей структурно-функціоналістський вимір синтетичності міста можна узагальнено назвати «інфраструктурою».

Йдеться, зокрема, про взаємозалежність «комунікації значень» та «комунікації» речей та людей – в конкретному випадку, спільну інфраструктуру монументальної архітектури та писемності. В місті вони спершу ексклюзивно уможливаються, локалізуються та синтетично практикуються, а в історичній динаміці завжди продовжують в ньому концентруватися, ускладнюватися та диференціюватися. І саме ця первинна локалізація і є «знаком» міста, поза яким воно не було б відокремленим від аграрної периферії.

Не менш важливий «інфраструктурний» аспект міста, який є найбільш показним в премодерних культурах, полягає у нерозривному зв'язку двох його функцій. Функцій, які в цивілізаційній динаміці (пов'язаної загалом з проблемою надлишкового продукту й надлишкового капіталу та організації насилля) разом диференціювалися від утилітарного матеріального виробництва, першочергово сільськогосподарського. Йдеться про «культурну» функцію означення та функцію

організації, традиційно асоційовану з соціальною/соціологічною логікою та індустріальними зразками. А саме про їх взаємооберненість: «організацію-через-означення» (притаманну модерному дискурсивному впорядкуванню) чи «означення-як-організацію» (характерну премодерній добі в множині «втілених» варіантів – від тих ранніх, які розглядає руйнівна «сакральна економіка» Ж. Батая, до цивілізаційних побудованих).

Іншими словами: в вузькому сенсі «культурна» роль міста – втілення «Великої Традиції» в сакральних текстах, групі *literati* та «сакральній географії» [213, с.66-67] – нерозривно пов'язана, або ж взаємообернена з тим, що місто завжди «експлуатує і захищає, захищає і експлуатує, володіє владою, наглядає та встановлює правила» [183, с.231]. Те саме стосується і кожного елемента міської «інфраструктури» – як монументальна архітектура, так і група *literati* поєднує продукування цінностей та соціальну організацію.

Множину практик, яких стосується простір репрезентації, можна було б узагальнено визначити як практики архітектури. Проте проблема в даному випадку полягає, по-перше, в радикальній різноманітності просторів, які поєднуються позначенням «архітектура». Так, наприклад, Георг В.Ф. Гегель, на візії якого частково ґрунтується подальший розгляд, в своїх «Лекціях з естетики» хоч і опрацьовує загальну «історію архітектури», але визначає фундаментальні відмінності в практикуванні історичних «архітектонік»-матеріальностей – в його узагальненні, «самостійної» (символічної) та «службової» (класичної) архітектур. Власне, в його ж власних термінах, самостійна архітектура перепліталася зі скульптурними формою та способом [156, с.637,640]. Не тільки у специфічному варіанті «мегалітичної архітектури», але й у варіаціях давньосхідної храмової монументальної архітектури, до якою сповна прикладається звичне розуміння побудованості.

Формулювання практики архітектури ми пропонуємо використовувати в контексті містобудування в цілому, акцентуючи увагу, з одного боку, на їх більшій мірі спеціалізованості та технологічності у вимірі виробництва побудованих середовищ – відповідаючи, загалом, повсякденному розумінню архітектури як

суто матеріальної та утилітарної, а також тому, що архітектурні споруди є самою матеріальною протяжністю міста, а місто як інфраструктура та образ/план визначають матеріальну протяжність окремої споруди. А з іншого боку – у вимірі практик архітектури як її «споживання», акцентуючи увагу на досвідах проживання тотальних, й зрештою більш пізніх, просторів міста та їх впливу на людей. В термінах гегелівської естетики проблематикою практик архітектури постає радше «службова архітектура» – «неорганічна природа», створена руками людини для досягнення певної мети [156, с.653]; функціональна форма з дискретною означеністю елементів, що конструює «себе як вмістилище для інших значень, які самі по собі виражені не лише в архітектурному режимі» [156, с.638].

Своєю чергою первинні щодо побудованих об'єктів, які корелюються радше з гегелівським визначенням «самостійної архітектури», але й досі наявні практики – такі що, з одного боку, прояснюють специфіку просторів репрезентації загалом, а з іншого, розкривають визначальний для премодерних умов просторово продукований синтез означення та організації, ми пропонуємо визначати «практиками монументу». Не лише задля дистанціювання в питанні їх матеріальної матриці від одночасно невизначеної й звуженої (в історичній та предметній перспективі) проблеми монументальної архітектури. Першочергово таке визначення відповідає «монументальності», як самому принципу цього стосунку, в якій, згідно з А. Лефевром, протягом тисячоліть сходились разом «усі позначені вище аспекти “спеціальності”: сприйняття, осмислення, переживання; особливі простори кожного з чуттів, від нюху до мови; жести та символи — протягом тисячоліть сходилися разом у монументальності» [183, с.218]. Та як демонструє наступний підрозділ, монументальність може стосуватися (та в премодерних культурах здебільшого стосувалися) практик архітектури й матеріальної протяжності міста в цілому.

Найбільш явною ознакою «монументальності», яка відображається й самим побутовим використанням цього слова, та, що конкретизує емпірико-трансцендентну синтетичність простору репрезентації, є певна «надлюдськість». Як зусиль, так і значень. З одного боку, як онтологічна «сакральність» премодерної, так званої,

монументальної архітектури, так і «циклопічність» (в кореляції з мікенською архітектурою) будівництва відсилають до метафізичної «надлюдськості». З іншого, конкретного, боку, «надлюдськість» означає саму колективність зусиль/значень – варіант медіатизованої співпричетності.

Обидва ці виміри, які сходяться в монументі, визначав Г. Гегель, хоч і в інших термінах. Німецькому філософу йшлося про матеріальне, зовнішнє вираження людської спільноти та священного, що є його надлишком та чинником єднання. Коли в розкладі роду люди «об'єдналися, щоб здійснити будівлю неймовірних розмірів, продуктом їхньої діяльності стала зв'язка, виділена на землі та ґрунті за допомогою накопиченої маси каменю і архітектурної споруди — вона, так само, як у нашому випадку мораль, звичай і законний устрій державного життя — зв'язала їх в єдність» [156, с.638].

Другу синтетичну ознаку, яку премодерна «монументальність» демонструє щодо простору репрезентації загалом, можна узагальнити як «зворушливість». Йдеться не лише про емоційно-чуттєве зворушення, але й про буквально «виробничо-споживче» взаємне ворущіння тіла й матерії, культурне означення ним та його організаційну функцію в різному ступені диференційованості, але перманентній синтетичній нероздільності цих вимірів.

Варто зазначити, що визначення «зворушливості» монументу підважує його «самостійність» – не лише ідеалістичну конотацію в варіанті Г. Гегеля, якому йдеться про варіант конструювання архітектурної форми, необтяженої ніякою функцією, «службовістю», поза символічним вираженням універсальної ідеї [156, с.636], але і буквально само-стояння. Загалом, підкреслює взаємозалежність монументу (й простору репрезентації загалом) із людиною в його «виробництві» і «споживанні»; та, якщо не домінантність, то як мінімум невід'ємність та зразковість тактильної чуттєвої орієнтації в цьому стосунку.

У буквальному виробничому, будівничому, вимірі, не-самостійність монументу підкреслюється і самим Г. Гегелем: «публічний характер її [архітектури] побудови є водночас і метою, і змістом самого твору» [146, с.638]. Тобто йдеться про значимість не архітектурного «стояння-самого-по-собі», а

ритуальної практики. Так, наприклад, Олена Павлова, хоч і концентрується в питанні самоорганізації цивілізаційно ускладненої спільноти в стосунку з монументальною архітектурою, загалом в душі «культури значення», на реорганізації ним порядку означників [63, с.19], визначає основою такої «культурної практики архітектури» саме питомо ритуальне будівництво як «форму недиференційованості віри та дії» [65, с.73].

З одного боку, таку «практику монумента», в гегелівському душі, можна вважати первинною та такою, що ускладнювалась й трансформувалася, розгорталась, в історико-культурній динаміці. Проте, разом з тим, вона проявляється і в синхронному вимірі – показовою є непроблематичність недобудованості соборів для середньовічних містян та навіть барселонців ХІХ-ХХ ст. – у варіанті перманентної креації християнською «спільнотою будівельників» [231, с.11]. Зрештою, як стверджував М. Гайдеггер, спираючись на старонімецьке слово *bua*», саме будівництво є проживанням – не просто «засобом і шляхом до мешкання», а «способом, яким є ти і яким є я, способом, яким ми, люди, є на Землі» [19].

У даній проблематики є і зворотній вимір, суголосний з піднятим в попередньому підрозділі питанням тотальної сакральності-профанності практик поїдання. Адже в цивілізаціях Давнього Сходу будівництво не лише сакральних монументів, але й іригаційної інфраструктури потребувало «монументальних» зусиль. Власне, канал, як і зіккурат, не є функціональним/немає значення поза колективом. Подібну профанно-сакральну тотальність відображає й довготривале збереження зв'язку (ритуального та метафоричного) між космізацією та будівництвом «службового» житла.

Ця обопільна тотальність сакрального (культурного в вузькому сенсі) та господарчого (або ж економічного) загалом важить щодо актуалізованої з середини ХХ ст. (зокрема Франкфуртською школою та *Cultural Studies*) проблеми соціально-економічної організації «культури» та «культури» як інструменту такої організації. Як зазначав Г. Інніс щодо цивілізацій Давнього Сходу, іригаційне господарство було можливе «лише за умови загальноновизнаної дисципліни та

спільної доброї волі мешканців» [163] — ця комплексна проблема в основі своїй не змінилася й понині. Премодерні ж варіації недиференційованості демонструють приклади тотальності та взаємооберненості обох сфер («сакрального» й господарчого). «Зворушливість» монументу втілює (буквально та в концептуальному синтезі) цю проблематику.

Другий аспект «зворушливості» стосується практик споживання монументу. Хоча монумент і має першочергове значення (стосується людини) в самому будівництві (зокрема і в тактильному обопільному «споживанні» як «с-прийманні» [89, с.49]), проте єднання монументом (спів-причетність через монумент) не обмежується «виробничими» практиками.

Під споживанням в данному контексті розуміється радше візуальний стосунок з побудованим. Загалом і в доволі звичній конотації споживання, адже йдеться про стосунок із завершеним продуктом колективних практик, який стає диференційованим від повсякденних практик та локусів. Доступ до монументу є ексклюзивним, а сам монумент в прямому сенсі дистанційованим в базовій «просторовій» текстурі, що формує вишукану видовищність монумента та посилює візуальну складову, роль глядацтва [57, с.81], в практиках монумента.

Проте, навіть в цій «дистанції недоторканості, довершеності стану, цілісності образу» [65, с.74] – в питанні якої, наприклад, О. Павлова тяжіє до виявлення привілея режиму бачення вже з доби давньосхідних цивілізацій [64, с.63-64] – до візуального споживання, на нашу думку, більш доречною залишається саме дотикова й обопільно-активна метафорика В. Шивельбуша.

По-перше, через те, що споглядання монументу залишається частиною синкретичної ритуальної ходи, а сама по собі тривимірність монументу передбачає рух тіла для візуального схоплення різних поверхонь. До того ж, як зазначає М. Мак-Люен, скульптура та архітектура «зараз, як і завжди, – це рубіж між просторами бачення і звуку (...) між двома просторовими світами (...) архітектура тільки частково пов'язана з візуальністю» [56, с.96].

По-друге, звернення до привілею режиму бачення явно чи підспудно відсилає до модерних зразків, в яких ексклюзивний та безтілесний зв'язок ока та розуму

постає головним апаратом організації – як споглядання, так і нагляду – через суб'єктну активність «глядача» та об'єктивізовану пасивність того, на що він дивиться. На противагу цьому, «споживче» взаємовизначення корелюється з візуальним стосунком, до якого звертається Ж. Діді-Юберман, та який аналогічний інтуїції Новаліса, «що їжа також поїдає того, хто поїдає її» [89, с.58] – те, що ми бачимо, дивиться на нас. Власне слово «дивитися» вже містить у собі подвоєнність поглядів. Як стверджує французький філософ, «у образі є робота негативу, темна ефективність, яка, так би мовити, з'їдає видиме (порядок представлених зовнішностей) і вбиває розбірливе (порядок сигніфікативних конфігурацій)» – «негатив, в якому образи вловлюються, ловлять нас» [118, с.142-143]. Та, як розвиває цю думку О. Павлова, образи «фактично ворують тілом людини» та, як видається, контролюють його [65, с.74].

Загалом, те, що монумент «дивиться», є зовсім умовністю (якщо не йдеться про скульптурні форми з очима), проте і його зворушлива сила не є суто візуальною – він генерує синкретичність погляду-віри-дії. Не лише як центр тяжіння (зокрема, готичний собор в середньовічному місті-лабіринті) паломницького руху, але й як базовий засіб соціокультурної організації – в стосунку з монументом «кожен знаходив свою соціальну позицію» [183, с.218]), «універсалізованої культурної свідомості» [213, с.67] та господарчої мотивації [57, с.76] в цивілізаційному способі спів-причетності. Аналогічним чином і в модерну добу, хоч і в однокімнатній та «прямій перспективі», вже автономна (в єдності наукового пізнання та утилітарної технології) паноптичність, згідно з М. Фуко, «дає свідомості владу над свідомістю», «не маючи ніяких матеріальних інструментів, окрім архітектури та геометрії» [88, с.251].

В історико-культурній перспективі не менш важливим є й обернене питання — не образності монумента, а питомої монументальності самого візуального образу, що підважує його модерне розуміння як такого, що передбачає фіксовану точку погляду та можливість цілісного уявлення, самодостатність суб'єкта та «пред-ставленість» [158] об'єкта (його умоглядної «поетичної» уявності чи «живописної» двовимірності, протиставленості автономному оку). Як зазначає Г.

Бюм, образ «спершу був обмежений простими монументами з каменя, пізніше був монументалізований у пірамідах або використовувався ритуально у храмах. Потім він виявився у таких перипатетичних просторах як агора та мусейон» [103, с.18]. Не менш явною сила (або ж влада) монументальності, в її виставленості напоказ, є й в давньоримських *imago* та середньовічній оберненій перспективі ікони — визначеною вже більшою мірою візуально. Зрештою в розумінні А. Лефевра, втілюючи складні символізми, «простори репрезентації» такою ж мірою пов'язані з мистецтвом [183, с.33].

Зворотнім, ревізійним боком звернення до проблеми монументу в премодерних культурах є актуалізація «зразковості» монументальності, найбільш явного прояву простору репрезентації, щодо тих медіа, які в ретроспективних розвідках з позицій «культури значення» та «логофоноцентризму» постають самостійними та визначальними. Першочергово – щодо письмових медіа й практик, що їх стосуються, а також тієї культурної ролі, яка їм приписувалася. Починаючи від тверджень про формування ними доміанти інтерпретативних практик та візуального досвіду, закінчуючи поглядом, що «як когнітивно, так і соціологічно, письмо лежить в основі “цивілізації”, культури міст» [258, с.15].

Варто зазначити, що така постановка проблеми, не підважує особливість та значимість «писемності» (хоча навіть сама багатозначність цього слова доволі токсично накладає на різноманіття зв'язків практик-медіа якість «освіченості», як в українській, так і, наприклад, в англійській мові – *literacy, literal*), а радше спрямована підкреслити її граничність – радикалізувати «віднайдений» медіа-дослідженнями вимір матеріальностей комунікації. З позицій методологічно аналогічних, але історично діаметральних, до радикалізованої Ф. Кітлером технологічності модерних засобів та способів комунікації, які стосуються не тільки і не стільки комунікації «значень». Більше того, що важливо в контексті окреслюваної «просторової оптики», дофонетичні типи «писемності» постають межевими в дещо іншому сенсі – між підпорядкованістю принципам «простору репрезентації» та формуванням принципів «репрезентації простору».

Іншим не менш важливим зауваженням є те, що розглянута далі

проблематика не є радикальним відкиданням усталеної інтелектуальної традиції. По-перше, ця проблематика була висвітлена, хоч і не до кінця актуалізована, ще в середині ХХ ст. піонерами або передвісниками медіа-досліджень – Г. Іннісом та Е. Гевлоком. По-друге, навіть лінгвоцентричні варіанти історії писемності стикаються з суперечностями, що відображають цей її другий, «монументальний», вимір.

Перш за все, суто в матеріальному вимірі, актуалізація монументальності відповідає несамостійності ранніх форм писемності – так само як в іншому розрізі вона підважує «самостійність» архітектури. Загалом, взаємозалежність монументальної архітектури та писемності є відвертою і в функціоналістській оптиці. Найочевиднішим є те, що монументальна архітектура є першим місцем письма — локалізацією групи *literati* [213]. З іншого боку, писемність слугувала підтриманню монументального центру як мнемонічний інструмент жрецького ритуалу [155, с.57], а довідники про структуру храмів і прикраси святинь становили, ймовірно значну частину бібліотек храмів [163, с.15].

Своєю чергою медіа-дослідження актуалізують спільність матеріального засобу та способу архітектурної та писемної форм, або ж в термінах дисертаційного дослідження — їх первинну монументальну єдність. Як, зокрема, зазначає М.Мак-Люен, «кочові ж народи винаходили писемність не раніше, ніж у них починався розвиток архітектури» [56, с.67].

Розвиток писемності в Стародавньому Єгипті та Месопотамії сильно відрізнявся, проте в обох випадках, як демонструє Г. Інніс, на своїх ранніх стадіях він ґрунтувався на «архітектурній» матеріальності каменю та глини [163]. Хоча ці приклади відсилають до різних типів писемності, згідно з Г. Іннісом, «не існувало ніякою принципової різниці між піктографічним оздобленням та ієрогліфічними написами» [163, с.15]. Або ж, якщо розглядати цю подібність через призму монументу — «піктографія і навіть ієрографія виступають в синкретизмі з орнаментальними зображеннями» у «вишуканій видовищності» монументального центру [65, с.75]. До того ж, хоча перехід до «легших» (в обробці та транспортуванні) медіа-матеріальностей елімінував характерну для обробки

каменя декоративність письма, камінь наклав свій відбиток на його подальшу історичну динаміку [163, с.25].

Загалом, історична динаміка ранніх форм писемності, з погляду канадського дослідника, ґрунтується саме на змінах «*purely pictorial and artistic characters*», а не на потребі «*of expressing non-pictorial elements*» [163, с.26], аудіальних інтерпретативних «значень». Та підкреслює неоднозначність ототожнення виробництва-споживання знаків піктографічного письма з «комунікацією» та інтерпретацією, на яких ґрунтується «культура значення», а джерелом яких були спершу силлабарії, а повною мірою – технологія фонетичного алфавіту.

Сам Фердинан де Соссюр чітко визначив, що означуване в сигніфікативному трикутнику фонетичного письма (принцип, через який пізніші варіанти структуралізму визначали інші культурні виміри) є аудіальним – звуком в першому порядку та аудіальним образом («*ear-picture*» в варіанті Г.Інніса) в другому. Як стверджує Йеспер Свенбро щодо типу писемності, який був створений/розвинутий античними культурами та визначив модерну добу – «логічно стверджувати, що письмо саме по собі є «усним». Бо, як ми побачимо, грецьке письмо було перш за все машиною для створення звуків» [239, с.2]. Шведський дослідник обґрунтовує, що навіть «читання про себе» – позірно суто-візуальне та індивідуалізоване «споживання» письмового медіа, масовізоване в модерну добу – є аналогічним «читанню вголос», характерному для премодерної доби додаванням (*epi-*) аудіального *logos/nomos* в «читанні» (*epi-legesthai*) [239, с.164], яке своєю чергою стосувалося в античну добу синтетичного досвіду демократії загалом (на агорі, в театрі [239, с.168-174] тощо). «Читання про себе» ґрунтується на інтеріорізованому «голосі», внутрішньому аудіальному комунікативному досвіді, діалогічності – «письмо створює уявлення, лише якщо воно породжує звуковий ряд, який, на відміну від письмового слова, можна вважати репрезентацією голосу письменника» [239, с.165].

І як демонструє Ф. Кіттлер, «дискурс романтизму» («дискурс 1800»), в межах якого утвердилася «культура значення»[27] та інтелектуальна герменевтична парадигма культури-як-значення та культури-як-духу (сили вітру/подиху/голосу

[89, с.63]), ґрунтувався саме на індивідуалізованій, поетичній аудіальній уявності [174, с. 19-21]. Більше того, як демонструє Ален Корбен, проявом «романтичної» уяви є навіть специфічна метафорика звучання «німого»: літератори ХІХ вабились чи жахались різного роду тишею, нав'язаною просторами, яку чутно, коли не чутно нічого, та яка відчутна людиною в повітні наче її власне тіло [50, с.11].

Обумовленим фоноцентричним дискурсом залишається і М. Мак-Люен, який стверджує, що «оскільки мова – одночасне вираження всіх наших чуттів, то письмо – абстрагування мови» [56, с.67]. Проте письмо – сама медіа-матеріальність – навіть в алфавітній формі, не кажучи вже про піктографічну, не містить в собі необхідно цього зв'язку з аудіальним «значенням» та не вимагає в стосунку до себе практик інтерпретації цього «значення». Більше того, як стверджував Е. Гевлок щодо піктографічної писемності, за відсутності даних про практику читання («споживання») неможливо точно стверджувати про реалізацію певної писемної технології в якості засобу комунікації (транзиту) [155, с.56]. Загалом, в термінах даного дослідження, стверджується, що матеріальності письма першопочатково була та різною мірою та в різний спосіб завжди залишалися монументальними «просторами репрезентації».

Це твердження підкріплюється й самими лінгвоцентричними історіями, концентрованими на письмі, передумовою визначення якого є зв'язок з усним словом [258, с.18], та яке постає «системою більш-менш постійних позначок, що використовуються для представлення висловлювання таким чином, що його можна відновити більш-менш точно без втручання висловлювача» [115, с.3].

Загалом, як стверджує К. Вудс, «ранні письмена не відображали розмовної мови, їх було винайдено не для цього» – минули сотні років перші ніж їх запозичення, разом з доданням нових елементів та кодифікацією їх у принципово нову систему, призвело до використання «цих різноманітних нелінгвістичних структур» в спосіб, який «ми найбільш тісно асоціюємо з письмом» [258, с.19-20].

Своєю чергою Джон Робертсон, застосовуючи типологізацію Чарльза Пірса, розглядає піктограму, притаманну початковій стадії розвитку письма, як іконічний логограф (*iconic logographs*), а ідіограму як символічний (*symbolic logographs*)

[216]. Та чітко вказує на те, що усна мова в основі своїй символічна, в той час як візуальне сприйняття – фундаментально іконічне. Разом з тим, цю суперечність дослідник вирішує в лінгвоцентричний спосіб – «відповідно, письмо має починатися з більшої іконічності та ставати більш символічним, оскільки письмо є представленням розмовної мови» [216, с.36]. Проте можливим є і зворотній погляд – письмо завжди залишається певною мірою іконічним та позаінтерпретативним, монументальним.

Так, доволі явно, практикування писемного медіа як «простору репрезентації» зберігається і в ранньомодерну добу. Як зазначає Антоніо Гомес в дослідженні «графосфери» міста, «обмежувати інтерпретацію епіграфічної продукції раннього Модерну виключно алфавітним читанням означало б нехтувати символічним і пропагандистським значенням, притаманним показній урочистості її частини, як постійної, так і святково-ефемерної» [28, с.97]. Іспанському досліднику йдеться не лише про, в прямому сенсі, «монументальні письмена» (*monumental writings*), які передавали своє значення не тільки (і не стільки) через інтерпретативний порядок означників-літер, а й як суто візуальний матеріальний об'єкт, переплетений з іконографією та монументальним ансамблем (постійним чи тимчасовим). А. Гомес звертає увагу й на більш «модерне» в своїй автономності «ефемерне письмо» – вірші й гравюри, в яких переважали «винятково візуальна концепція письма, як це сталося одночасно з фресковою поезією, створеною для прикрашання тимчасових споруд» та акцент «не стільки на читабельність, скільки на зримість» [28, с.97]. Загалом, це корелюється з ексклюзивністю, або ж «маргінальністю» [212], фонетичної писемності від античної доби, практикованою без «культурного престижу» торговцями й ремісниками [155, с.189], до XX ст.

З поступовою реактуалізацією ремісничого «дизайну» (зокрема графічного) в сучасних масовізованих іноформах – від орнаментально-функціональних проектів Ар-нуво на межі XIX-XX ст. до пізньомодерного синтезу естетичного та індустріального – ці тенденції в виробництві-споживанні писемного медіа як «простору репрезентації» знову реактуалізуються (від текстового логотипу в

візуально-зворушливій рекламі до «зінів» та арт-видань).

Інший важливий в просторовій оптиці аспект ранніх письмових медіа полягає в тому, що окрім прояву «монументальності» ці поза-герменевтичні іконічні феномени закладають основу іншої просторової матриці – технологічної «репрезентації простору».

В даному випадку йдеться про «давніші символічні комунікативні системи», згідно з Р. Вудсом, особливо добре проілюстровані в Месопотамії, якими вже приблизно в 3500-3300 користувалися адміністрації, та які «були однозначно не письмом», а функціями письмовими медіа, які «не мають усних відповідників» [258, с.19].

Приклади цих «комунікативних засобів» – піктографічні та іконографічні елементи, глиняні конверти, цифрові таблички, рахунки худоби, списки приношень, записи про землеустрій тощо – загалом актуалізують різноплановість поняття «комунікація» та концептуальну первинність в ньому саме утилітарного, «господарчого», та технологічного аспекту. Власне, як зазначає Пітер Снікарс, поширення самого позначення «комунікація» в XIX ст. було пов'язане з інфраструктурою й географією та використовувалося щодо руху речей та руху інформації як ідентичних процесів [232, с.491]. Так, зокрема, модель залізниці залучена в поштову організацію, визначила загальний принцип інформаційної комунікації, притаманний усім подальшим технологічним розширенням. Так само піонерами медіа-досліджень був визначений і безпосередній зв'язок мощеної дороги та передачі інформації в Римській Імперії.

Та більше того, ця подвоєність виявляється в самих письмових медіа. Наведений вище приклад Месопотамії є аналогічним тій подвоєнності модерного, в основі своїй письмового, дискурсу, яку експлікує Ф. Кіттлер, визначаючи «дискурс» як «*Aufschreibesysteme*» – систему запису, *notation system*, що «відноситься до рівня матеріального розгортання, який передусе питанням значення» й «має зовнішній характер — *the outsideness* — технології» [251, с. xii]. В обох випадках письмові медіа постають мембраною між практиками «означення» (монументально-іконічними чи метафізично-символічними) та

утилітарним й технологічним «господарюванням» (економікою, політикою, тощо).

Весь третій розділ дисертаційного дослідження присвячений такій синтетичній подвоєності, яка є більш показною/відвертою та ефективною в модерних матеріальностях мапи та плану. Проте варто зазначити і цей аспект самого письма, яке недоречно зводити до самої лише «комунікації значень». Йдеться, в даному випадку, не про запис усної мови, а про візуальне впорядкування (з усіма владними конотаціями) матеріальної протяжності, яке походить від питомо іконічних ранніх форм «писемності» та тяжіє до абстрагуючої «символічності» в лаканівському сенсі.

По-перше, Е. Гевлок, ще радикальніше за попередньо зазначених дослідників, визначає облік та числення першою службовою (поза-монументальною) функцією візуальних піктографічних медіа. Аргументація британського дослідника ґрунтується на тому, що візуальна символізація величин є легшою, ніж символізація мови, оскільки, на відміну від звуків мови, величини є візуальними сутностями, до того ж, пов'язаними з досвідом тіла загалом – «вимірювання пшениці чи фази місяця є схожими явищами, які може охопити рука та може спостерігати око, і спостерігаючи за ними, око та рука можуть зробити рухи паралельно, щоб відбити видимі символи того, що вже бачили, у глині, камені чи кістці» [155, с.46].

Проте, більш важливою є аналогічна інтуїція Е. Гевлока щодо ранньомодерної доби, яка підважує визначену М. Мак-Люеном центральну модернізаційну роль (зокрема, в «розщепленні чуттів із відокремленням візуального компонента» [56, с.81]) письмових медіа, обмежених комунікацією «значень». Модерна ситуація, з її науковою «картиною світу» та настановою утилітаризму, не залежала в своєму розвитку, згідно з Е. Гевлоком, виключно від друкованого тексту. Вона також спиралася на «революцію в символізації кількісного вимірювання» [155, с.341], пов'язану з запозиченням індо-арабської системи числення, яка є аналогічною фонетичному алфавіту в своїй радикальній можливості взаємоперекладення та взаємопроникності різnorodних сутностей за рахунок простого, компактного та комбінаторного коду – абстрактного й

«атомарного» (самостійне позначення приголосного «звуку» представляло «об'єкт думки, а не відчуття, так само, як атом (...)) Один був невидимий, а інший, можна сказати, нечутний» [155, с.81-82]). Та що показово, античні алфавітні культури, незважаючи на приписувану їм «логоцентричність» модерного зразка, не змогли вийти/не мали потреби виходити до цього позафонетичного виміру.

По-друге, як стверджував Вільям Айвінз, «друкування книжок являє собою хіба що здешевлення старого знайомого способу (...) Проте друкування малюнків, на відміну від друкування слів за допомоги розбірного друкарського набору, викликало абсолютно нове явище» [165, с.2]. Саме поява відтворюваного ілюстративного зображення стало поштовхом для поширення знань та систематичного накопичення результатів досліджень, поштовхом для поширення науки та технології – «не буде перебільшенням сказати, що з моменту винаходу письма не було зроблено важливішого відкриття, аніж спосіб точного повторювання ілюстрованого повідомлення» [165, с.3].

Загалом, ці технологічні візуальні принципи, сформовані практиками ранніх письмових медіа, й лежать в основі третього концепту просторових теорій й оптики – «репрезентації простору», яка визначає світо-стосунок в модерну добу. І одночасно з тим, письмові медіа й в модерну добу зберігають свій первинний монументальний вимір, практикуються як «простір репрезентації».

Разом з тим, хоча ця поза-герменевтична означально-технологічна граничність письма є важливою в історико-культурних ревізіях, більш важливою та визначальною постає роль третього, найбільш синтетичного й відверто «просторового» цивілізаційного здобутку – міста. Окрім фундаментальної й найбільш явної реально-уявності «міста» – єдності побудованої матеріальної протяжності та її «образу» (ментального, монументального, піктографічно-картографічного) – воно завжди, хоч і в різних пропорціях, поєднує та розвиває монументальні принципи простору репрезентації та абстрактні принципи репрезентації простору (є їх джерелом та базовим об'єктом). Зокрема і «модернізаційний» «переклад тактильного простору у візуальні терміни» [56, с.95] проявляється через місто, «де життєвий досвід людини промовляє до ока в логіці

візуальної форми» [191, с.37].

2.3. Синтетичні простори міста

Синтетичність «міста» (реально/ уявно/ соціально/ політично/ економічного) – проблема, яка, загалом стала причиною формування й все більшої актуалізації «просторової теорії» в другій половині ХХ ст. – була чітко виражена, згідно з Е.Соджею, ще давньогрецькими *synoikismos/polis* та концептуалізована Аристотелем. Проте, як стверджував американський дослідник – до останніх декад ХХ ст. соціальні теоретики (варто додати — на противагу практикам дисциплінарної, гігієнічної та загалом соціальної інженерії, які визначають проблему урбанізму ще в ХІХ ст.), за рідкими виключеннями, зокрема Чиказької школи соціології/міської екології, не визнавали, що «міста самі по собі мають каузальний вплив на соціальне життя, що історичний розвиток людських суспільств відбувається не тільки в містах, але також, значною мірою, породжується містами» [233, с.275].

Ця теза Е. Соджі окреслює центральну проблему для пізньомодерних дискурсів (більшою мірою спеціалізованої урбаністики та «урбанізованої» трансдисциплінарної гуманітаристики загалом) – «генетичну» роль міста. Американський дослідник виходить в даному випадку з критики класичної соціальної теорії, але аналогічні інтуїції визначають пізньомодерні трансформації і культурної антропології. Якщо ще до середини ХХ ст. саме по собі провадження антропологічних й базово колоніальних розвідок в міському середовищі – модерному, диференційованому та досліджуваному соціологами – було нехарактерним, то з 90-х років «міська антропологія» починає розглядатися не лише як позначення досліджень на будь-яку тему, які проводяться в міських районах, але й «як концептуально керований проект, який розуміє місто як набір процесів і соціальних відносин» та стурбований «теоретизуванням того, як міські контексти формують ці процеси та відносини (і формуються ними)» [197].

Варто зазначити, що для Е. Соджі, так би мовити, «міська оптика» майже тотожна просторовій. Не лише через все радикальнішу урбанізованість. На його

думку, і А. Лефевр вважав, що всі форми соціального життя та відношень виникають та розвиваються в матеріально реальному та соціально уявному (або ж сконструйованому) просторах міста. І саме виявлення проміжного й поєднуючого їх досвіду конкретного проживання в місті (з чим напряду пов'язана інша, теж пов'язана з А. Лефевром, тема просторової справедливості) – використовуючи формулювання М. де Серто, «антропологічного» досвіду простору, реального й уявного та водночас принципово Іншого «*Thirdspace*» («*Thirling-as-Othering*» [234, с.61]) в термінах самого Е. Соджі – уособлює пропоновану американським географом «просторову уяву».

Разом з тим, в питанні генетичної ролі міста Е. Соджа обмежується проблематикою функціональної інтеграції та структурної диференціації – звертає увагу на «стимул міської агломерації» та «специфічну географію урбанізму» [233, с.275]. Під першим розуміється сила синоїкізму, життя разом, яке, концентрує й синтезує ресурси (креативні, господарчі, військові) та економить час і зусилля, стимулюючи соціокультурний розвиток, як окреслила ще Джейн Джейкобс, за своєю власною логікою [167]. Своєю чергою «географія урбанізму» відсилає до «відцентрового руху», організації містом певного просторового й ієрархічного порядку, певного «світу» – або ж інтеграції просторів, віддалених від міста, включно з природніми, у всесвітній (в нинішніх умовах в прямому сенсі глобальний) міський ландшафт [197]. Як зазначає А. Лефевр, з часів давньосхідних цивілізацій «місто-держава встановлює єдиний центр та саме перетворюється у центр, особливий локус в оточенні периферії, відмічений його впливом» [183, с.231]. Якщо базовим цивілізаційним порядком – центром і периферією – є місто та село, то в історичній динаміці цей просторовий поділ праці та влади, розширюючись до масштабів імперій, «світ-економік» чи національних держав, завжди зберігає, згідно з Ф. Броделем, «визначне» місто як центр [7, с.25]. Інтегральною складовою обох цих «рухів» є обумовлена урбанізмом нероздільність концентрації/поширення «капіталу і примусу» [240].

Разом з тим в контексті адвокатованої просторової «оптики» важить не сама лише актуалізація такої утилітарної проблематики в подоланні парадигми

«культури значення», а першочергово вихід за межі її усталених спеціалізованих концептуалізацій та виявлення її нерозривного та історичнозмінного взаємозв'язку з культурною, емпірико-метафізичною проблемою репрезентації.

Важливим етапом в розробці такого синтетичного, культурного в широкому сенсі, розуміння ролі міста стало поєднання Р. Редфілдом та М. Сінгером напрацювань Чиказької школи та неоеволюціонізму. Дослідники систематизують загальноісторичну динаміку урбанізації через стадію «первинної урбанізації», якій притаманна «ортогенетична роль» «міста морального порядку», та «вторинної урбанізації», якій притаманна «гетерогенетична роль» «міста технологічного порядку» [213, с.58-61].

Основна відмінність між ними полягає в стосунку до «Великої Традиції», яку можна узагальнено ототожнити з уявним/метафізичним боком трансцендентального синтезу, який визначає «місто» та втілюється «містом». В первинній урбанізації всі прояви технічного порядку («матеріальна технологія, економіка, уряд, мистецтво, ремесла та науки») підпорядковані Великій Традиції, «знаку» спів-причетності в новій соціальній складності, та націлені на її втілення; а у вторинній – звільняються та зазнають прискореного автономного розвитку [213, с.64].

Проте, що важливо, історична домінанта однієї з ролей в історичній динаміці урбанізації не визначається ексклюзивною. Р. Редфілд та М. Сінгер зазначають, що серед премодерних міст, які виконують здебільшого ортогенетичну роль, майже немає прикладів міст суто «морального порядку». І з іншого боку, «центральный діловий район» став символом сучасного міського центру» [213, с.55].

Концепція Р. Редфілда та М. Сінгера є загалом важливою в місто-центричному розгляді історико-культурної динаміки. По-перше, виявлення двох стадій/паттернів урбанізації долає панівну тенденцію в модерній гуманітаристиці – розглядати варіації премодерного стану через призму модерних моделей, або ж навпаки відкидати історичну сталість та довготривалість таких процесів як урбанізація з позицій само-стійності модерної ситуації. По-друге,

незважаючи на відмінність між двома ролями міста та поступове утвердження гетерогенної та технологічної міської культури в динаміці «модернізації», ці дві ролі є однопорядними – «в обох цих ролях місто є місцем, де відбуваються культурні зміни» [213, с.58]

Разом з тим, прогресивність даної концепції для 50-х років ХХ ст., не відмінняє її ідіографічності. «Велика Традиція» (універсалізовані значення та мета спільного життя) «втілюється» та визначається як «фіксована точка для поклоніння та ритуалу», згідно з американськими дослідниками, першочергово через «сакральні тексти» [213, с.66] й постає генералізованими, а отже й абстрактними, нормами.

Своєю чергою залучені дисертаційним дослідженням концепти «простору репрезентації» та «репрезентації простору» – постають більш, використовуючи гегелівську метафорику, «конкретними ідеями». Вони дозволяють розкрити урбаністичну генетичну взаємооберненість утилітарної організації та «культурного» означення через синтез різним чином побудованої реальності міста й визначеного ним просторового порядку та їх різного роду уявних (але й що важливо визначених диференційованими матеріальностями) образів.

Розглянутий до цього простір репрезентації відсилає в даному контексті до умовно «горизонтального» практикування міста як монументального образу «самого-по-собі», надлишку присутності самої матеріальної протяжності міста. «Репрезентація простору», своєю чергою, передбачає певну міру «вертикальної», візуально-раціонально-дієвої об'єктивації цієї протяжності за рахунок певною мірою диференційованої від неї «просторової матриці». Міра цих диференціації та об'єктивації посилюється в історико-культурній динаміці та найбільш явно проявляється в модерних топографії і картографії – виробництві медіа-матеріальностей, що абстрагуючим чином виражає матеріальну протяжність та конструює її «образ» та способи її практикування через абстрактний код. Тобто виражає й конструює – «планує».

Необхідно зазначити, що збережені матеріальні артефакти – просторові образи, які через призму модерного сприйняття можуть вважатися «планами» та

«картами»/»мапами» – вказують на наявність візуальних «репрезентацій простору» принаймні з часів цивілізацій давнього Сходу. Більше того, розвиток ранньомодерного синтезу картографії та містобудування пов'язаний з імплементацією та доопрацюванням сформованих вже в премодерну добу принципів: як технік Птолемея у вимірюванні земної поверхні та її візуального відображення (які своєю чергою ґрунтуються на роботах досократиків з Малої Азії та давніх єгиптян), так і «Гіпподамової сітки» й технік Вітрувія.

Разом з тим, збереженні артефакти є вкрай малочисельні (хоча це не може бути аргументом самим по собі, показовим є не лише радикальне збільшення кількості мап та планів з XIII до XVI ст., але й малочисельність збережених зразків доби Римської імперії – найбільш «модерного» з премодерних владних апаратів). Більш важливо, що самі по собі ці артефакти не свідчать про те, хто, як і навіщо їх виробляв, та, що головніше – хто і як їх використовував [149].

Загалом же, окрім того, що ці два узагальнені способи продукування простору різним чином продукують реально-уявну синтетичність міста, вони самі поєднуються в ньому. Подальший розгляд присвячений тому, як більшою мірою «втілені» культурно-організаційні практики архітектури премодерних культур синтезували репрезентації простору й простори репрезентації з домінантою останніх, визначалися цим синтезом та формували візуальний порядок «зовнішньої» щодо міста просторової протяжності за «зроружливими» монументальними принципами.

Найпростіша та разом з тим найфундаментальніша й найстійкіша в історикокультурній динаміці репрезентація простору, яка граничить чи взаємообртається з простором репрезентації, була представлена, згідно з Р. Сеннетом, в єгипетському ієрографі «*nywt*» — являє собою хрест у колі. Хрест є зразком «обробки середовища [*environmental process*], протиставленим колу, яке репрезентує межу, що визначає розмір середовища» [231, с.46].

В умовно теоретичному вимірі космології/космографії цей візуальний образ визначає як античну добу (від гомерівського опису щита Ахіла та іонійських мап, з Дельфами у центрі кола світу [95, р.135], до елліністичного хреста

паралелі-меридіани), так і середньовічну – в теологічних та дидактичних *mappaemundi*, в яких хрест трансформується в «Т» [259]. Власне, сучасна географічна координатна сітка, яка структурує земну сферу, певною мірою постає його іноформою.

Аналогічним є значення цього образу і в умовно утилітарному вимірі, космо-графії в конкретному сенсі практичного визначення «світу-для-людину», до якого звертається дисертаційне дослідження – перехрещені лінії репрезентують найбільш простий та визначальний спосіб побудови вулиць всередині окреслених меж. Хоча першим, або ж найдавнішим зі збережених, свідченням теоретичної концептуалізації сітки як вираження раціональної цивілізованості вважається діяльність Гіпподама Мілетського, втілення цього містобудівного/космографічного принципу є явним і в цивілізаціях давнього Сходу [231, с.47]. В давньоримській культурі аналогічний принцип стає основою культурно-мілітарної експансії – обнесені стінами постійні поселення виникають з військових таборів (*castrum*) та відтворюють першо-місто Рим через поділ простору на чотири частини двома осьовими вулицями – *decumanus* та *cardo*. Модерний урбанізм реорганізовує середньовічні міста-лабіринти та культурно-мілітарно експансує, так само, завдяки репрезентації-сітці – космографічно значимій та утилітарно ефективній.

В ширшому ж контексті, синтетичність практик архітектури премодерних культури демонструє різні варіації домінування принципів тілесності, або ж втіленості, та монументальності в організацій простору міста та просторового порядку загалом.

Досвід давньогрецького «простору міста», полісу, можна розглядати через концептуальне та конституційне закріплення аудіальної домінанти давньогрецької культури в єдності *logos*'у й *nomos*'у – космічному й соціальному «законі», який походить від «розподілу/розповсюдження усним шляхом» [239, с.114,122] Спираючись на висловлювання Піндара, Й. Свенсбро вказує на те, що *nomos* займає місце царя (*basileus*), правлячи як цар над усіма — як смертними, так і безсмертними [239, с.124]. Та є голосом, що, як справжній володар, є автономним (*auto-nomos*) від смертного висловлювача.

Разом з тим, згідно з шведським дослідником, «цей безсмертний голос не потребує власного тіла, оскільки через свого роду *metensomatosis* (а не *metempsychosis*) він може звучати в стінах міста, щоб його слухали громадяни» [239, с.123]. Цей голос, хоча й не має власного тіла, є реальним, спрямованим до вуха. Цю емпірико-метафізичну подвоєність голосу-полісу можна визначити давньогрецьким способом трансцедентальної спів-причетності.

Перш за все, аудіальний *metensomatosis* можна розуміти через співпричетність самих людських тіл. Агору – генетичний простір античності – як зібрання рухомих та «звучащих» тіл. Це «поліфонічне» зібрання тіл громадян-воїнів первинно конститує поліс. Ще Л. Мамфорд зазначив, що поліс набуває своєї ідеальної форми «в першу не чергу в камені, а в плоті та крові», а «найвищим продуктом цього досвіду був не новий тип міста, а новий тип людини» [200, с.259]

Разом з тим, давньогрецька культура розвивається (та занепадає) в специфічному синтезі цієї дорійської військової співпричетності – «політичності» (Аристотель) чи «солідарності» (яку пізніше в іншому контексті концептуалізував Ібн-Халдун) – та монументальних здобутків давньосхідних цивілізацій, запозичених з Малої Азії [57, с.249-250]. Як демонструє Р. Сеннет, в монументальному втіленні полісу «в камені», в створенні побудованих «просторів мовлення», метою практик архітектури було посилення фізичного впливу «незмовкаючого та нетанучого голосу» [230, с.57]. Йдеться не лише про створення ефективної «інфраструктури» для людського звучання – театру, бульварної, тощо. А й про уподібнення будівлі звучущому тілу – афіняни «використали своє фізіологічне розуміння тіла, щоб створити міську форму» [230, с.50] – метесоматичне звучання голосу-полісу не просто «в стінах», а й самими стінами. Або ж, можливо, створювали своє фізіологічне знання через практики архітектури.

Більше того, взаємовизначення «плоті та каменю» у втіленні аудіального полісу підкреслює не лише фізичність позірно метафізичного г/Голосу (або ж д/Духу [89, с.61-62]) як таку, але й її синтетичний зв'язок з тактильною тілесністю.

Як з боку простору людського тіла, концептуалізованого давньогрецьким фізіологічним знанням, так і з боку побудованого простору, аудіальний досвід невіддільний під взаємопроникної граничності шкіри. Або ж, від шкіри-мембрани, яка напружено звучить.

Як стверджує Р. Сеннет, втілення будівлею не лише посилювало (владою) голос, але й наділяло його «благородними якостями тілесної наготи» [230, с.57], яка проявляла внутрішній жар. Тіла мали право на оголеність, якщо вони «володіли жаром як для діяння [*to act*], так і реагування [*to react*]. Ці фізіологічні приписи поширювалися і на використання мови» [230, с.34]. Найбільш показовим проявом цього тілесного принципу у організації зовнішньої до тіла, але уподібненої їй, монументальної просторової протяжності є афінський Парфенон, «який височіє на вершині акрополя, завершує собою “спеціально”-темпоральний простір полісу» [183, с.250] – виставлений на показ в своїй наззованості, *out-of-dooriness* (М. Фінлі).

Подібно до тіла, храм має значимість саме у зовнішньому вигляді – «подібно голій шкірі, він представляє собою безперервну, самодостатню, притягальну поверхню» [230, с.40]. Йдеться про подвоєну репрезентативність шкіри, яка замикає й визначає речевість, але й одночасно розкриває, виставляє її в надлишковому тут-у-бутті, для ока, «яке бачить і те чого немає». Давньогрецький храм є найбільш явним проявом «твору-речі» в розумінні М. Гайдеггера – «оприлюднює щось інше, крім себе самого, виявляє щось інше (...) щось інше поєднується зі створеною річчю» [159, с.3], але й, як брила граніту, він «завдяки своїй самодостатній присутності нагадує, скоріше, просту річ, яка оформилася сама по собі і ніколи не є змушеною до буття» [159, с.10].

Власне, сам Парфенон, подібно до монументальної архітектури Давнього Сходу, буквально не може розумітися замкнутим, адже не є внутрішнім «простором-об’ємом» (який утвориться разом з базилікою в імперському Римі) – заповнений божественною присутністю фігурально і буквально.

Інший та певною мірою протилежний погляд на емпірико-метафізичний простір поліса, який радше стосується визначення через нього порядку світу в

цілому, полягає в тому, що поліс утворив «ретельно вимірний, порожній, герметичний простір, що лежить в основі раціональної єдності Логосу та Космосу» [183, с.238].

Це твердження А. Лефевра корелюється першочергово з давньогрецьким розвитком геометрії, як «очевидним наслідком зростання важливості просторової організації» [164, с.110]. Проте введення її, згідно з Г. Іннісом, греками в «самий центр справжнього філософського знання» [164, с.110], такою ж мірою обмежило її концептуальними спекуляціями. Канадський дослідник наводить, зокрема, приклад Фалеса Мілетського, чиє застосування математики було зумовлено першочерго проблемами навігації й архітектури, зрештою обернулося «засобом відкидання алегорій і міфів і просування універсальних узагальнень» [163, с.78].

Також погляд на порожній простір поліса корелюється з модернізаційними трансформаціями, приписуваними винайденню давніми греками фонетичного алфавіту. Згідно з М. Мак-Люеном, «однорідність, рівномірність, повторюваність – ось загальні характеристики нового візуального світу, який постав з аудіотактильної матриці» [56, с.86] за умов нового режиму використання письма.

Разом з тим, згідно з Е. Гевлоком, засади давньогрецької культури усталилися «в інституті полісу, в геометричному мистецтві, в ранній храмовій архітектурі та в поезії, що збереглася в гомерівському гексаметрі. Усі вони функціонували, коли Греція була неписьменною» [155, с.186]. Власне, як зазначає і сам М. Мак-Люен, в давньогрецькій культурі відбулися значні (в межах загальноісторичної динаміки) трансформації, проте самі греки їх не посилювали та не масштабували, а в деяких вимірах і противилися ним, підтримуючи аудіальну домінанту власної «високої» культури. І відносно алфавіту самого по собі – «винахідниками і тривалий час єдиними при звичаєними користувачами алфавіту були ремісники та торговці» [155, с.187]; і стосовно його диференційної сили – показовим є підтримка зв'язку піфагорейської сакралізованої геометрії та музики; і стосовно формування візуального порядку загалом, ворожість навіть елліністичної культури до образотворчого зображення – «у той час, коли стіни були вкриті інкрустацією, мозаїкою та декором, митці того часу оплакували час, що минає» [142, с.2].

Тими ж, хто реалізував візуальну домінанту (зокрема, через «обезкорінюючий переклад» [159, с.6] синтетичних давньогрецьких логосу та технологій) в військовій/громадянській сфері та поширив її «в цілому на світ як на візуальний простір» [56, с.88], були давні римляни доби розкладу полісу (республіки) в імперію.

З одного боку, йдеться про утилітарне підпорядкування світу візуально-абстрактним принципам лінійності та однорідності, притаманним репрезентації простору – через інженерне (а не мистецько-космогонічне) практикування геометрії та архітектури, та пов'язане з ним прокладання комунікацій в місті та між містами – однопорядних в своєму принципі комунікаціях рідин, людей та повідомлень. Більше того, Римської Імперії певною мірою вже стосується те, що М. Фуко казав про Францію XVIII-XIX ст.: «Місто більше не сприймалося як місце привілею, як виняток на території полів, лісів і доріг (...) Натомість міста, з проблемами, які вони піднімали, і з особливими формами, які вони приймали, слугували моделями для урядової раціональності, яка мала застосовуватися до всієї території» [128, с.241].

Проте, з іншого боку, візуальна домінанта (в її тісному зв'язку з раціональністю та мілітарною утилітарністю) в римському, найбільш «модерному» з премодерних, варіанті була синтетичною – «принципи цієї заспокійливої геометрії римлянин осмислював не стільки на папері, скільки через власне тіло» [230, с.90] і ця геометрія, через яку взаємообертались простори тіла, міста та імперії, була не дуже раціональною [230, с.109].

Найбільш явним проявом цього синтезу є імперський варіант владності побудованого й візуально-образного порядку – йти, бачити, вірити та підкорюватися. Ця недиференційована владність притаманна монументу загалом, проте більш складний римський варіант в явній та насиченій формі розкриває й специфіку пізніших модерних варіацій, коли «ідеології» стають міфологіями, а раціональна «репрезентація простору, втілена в камені, Місті, патерналістському законі, Імперії, перетворюється в простір репрезентації» [183, с.245].

З розкладом республіки в імперію, римський просторовий порядок –

спланований, побудований та одержимий візуальними образами – отримує, за Р. Сеннетом, примусовий «хребет», імператив до руху уперед. Це явним чином стосується базилік, перших внутрішніх публічних просторів, «директивних коробок (...) що стоять у витоків візуальних вказівок імперії», а також інституалізованого християнства – «дивись тільки вперед, рухайся тільки вперед» [230, с.113]. Але так само ця імперативність стосується і Форуму, який завершується «наприкінці» образами (статуями чи найбільш значимими будівлями), та загалом на відміну від агори, рано став замкнутим та (а отже) організованим візуально. І навіть масштабу житлових будинків – внутрішніх дворів, завершених статуєю божества «в кінці».

Невіддільною від імперативності є видовищність. Згідно з Р. Сеннетом, весь простір міста «розігрувався» як театральна вистава, *theatrum mundi*. Камінь був одночасно і декорацією, і акторською грою у формі певної пантоміми – німим театром завчасно відомих образів, який подібно до рухів тіла у пантомімі будується на системі симетрії та рівноваги [230, с.100-101].

Не менш важливим проявом синтезу репрезентації простору та простору репрезентації в римській культурі є взаємооберненість в геометричній візуальності практик тіла, відображених в фізіологічному знанні, та практик архітектури, відображених в просторовому порядку Риму, міст, збудованих за його зразком як інструмент та «знак» експансії, та мілітарно-геодезичному принципі центурації позаміської просторової протяжності. Йдеться про вже зазначений вище найстійкіший просторовий образ, *imago mundi* – сітку в колі. Коло утворюється навколо *mundus/umbilicus urbis* – сакрального пупа фертильності та центру абстрактної симетрії простору, «світу».

«Вітрувіанська людина» є таким тілесним образом, в якому тіло замкнене у коло, побудоване навколо центру – пупка. В межах цього кола відбувається геометрична сегментація на квадрати, в яких репрезентується тіло. Аналогічним образом є римський Пантеон, підлога якого викладена плитами, вписаними в коло, з центром від світла в zenіті з отвору в куполі. Більше того, навколо *mundus* утворений сам Рим. Як зазначає А. Лефевр, на формування його уявно-реального

простору вплинула структура італійського поселення, в центрі якого була яма *mundus*, велика чистота та великий бруд. В той же час, «Рем плугом окреслює шмат землі та наділяє його політичним значенням» [183, с.244], значенням Володіння та Закону – *Pater Rex*, практичної іноформи Логосу, із його геометричною репрезентацією [183, с.243]. Фертильний же мундус «йде під землю» у внутрішній простір репрезентації (збережений на римському Форумі й донині), який залишається іманентною причиною та центром, *umbilicus urbis*, зовнішнього порядку міста, а пізніше імперії [183, с.242].

За цим же зразком, «емоційно насиченим дизайном», згідно з Р. Сеннетом, будувалося/перебудовувалося і кожне нове місто [231, с.48] – квадратною сіткою в межах кола, побудованого навколо *umbilicus urbis*, поруч з яким виривалося заглиблення в землі під назвою мундус – «камера, або дві камери одна над одною, які були присвячені богам пекла» [230, с.108]. Зворотнім, умовно утилітарним, боком цієї репрезентативної урбаністичної експансії є аналогічна структура римських військових лагерів, які, скоріш за все, і були основою нових міст (що корелюється з міфом про заснування самого Риму, нової Трої, Енеєм).

В поступовому й довготривалому [17] занепаді західної Римської імперії, в добу європейського «середньовіччя» (терміну нейтральнішому за «темні віки», але й доволі незмістовному), добу феодального суспільства, тощо, роль та сама фізична поширеність реально-уявних «просторів міст» є неоднозначною.

З одного боку, новий, експансивний в середземноморському «світі», християнський «образ світу», що «проіснував весь період занепаду Римської імперії та Римської держави, епоху панування латифундій та зіткнення з варварами-реформаторами» [183, с.253], був доведений до «витонченої досконалості» [ibid.] в патристичній теології. Хоча домінуюча з тих пір неоплатонічна космологія/космографія Августина й використовувала урбаністичну метафорику Двох Градів, сама просторова проблематика була світоглядно принижена.

З іншого боку, як демонструє Р. Сеннет в «*Conscience of Eye*», зворотнім боком цього процесу була практична настанова, сформульована Ісидором

Севільським – надати Августиновій релігійній вірі конкретну й належну форму. Згідно з Ісидором, християнство не можна практикувати в язичницьких *urbs*: «у важкій боротьбі духовного життя був необхідний належний дизайн для міст [*urbs*] – будівництво ідеалу внутрішнього» [231, с.11]. Під латинським *urbs* мається на увазі матеріальний вимір міста, який складає концептуальну пару з *civitas*, як виміру емоцій, ритуалів та переконань [231, с.11], що є другим виміром «простору міста». Згідно з Р. Сеннетом, Ісидор (ре)актуалізував в християнській парадигмі цю уявно-реальну подвоєність, якої стосується й весь сучасний урбаністичний дискурс. «Церква часів Ісидора стала громадою будівельників», а інженерія (точність та ефективність) стала частиною релігійних зусиль» [231, с.13] – хоча Августин, згідно з Р. Сеннетом, був би ображений тим, що «*theology had become so physical*» [231, с.14], видається, що «*theology had to become so physical*».

Звісно, що не тільки до повноцінних місто(пере)будівних стратегій XIX-XX ст, але й до поступової появи питомо міських, монументальних (як в прямому сенсі кам'яних, так і означених) світських споруд в добу ренесансу, бароко чи класицизму, християнські практики архітектури стосувалися сакральних, «зворушливих» споруд – просторів репрезентації в найбільш явному прояві. Які, до того ж, не вимагали, в західноєвропейському феодальному просторовому порядку (на противагу хронотопній тяглості світу східної, елліністичної, «візантійської» Римської імперії) локалізації в «просторі міста».

Разом з тим, історична динаміка середньовічної/ранньомодерної урбанізації, концентрації самих просторів міста й організації просторового порядку щодо них, та взаємопов'язана з нею зміна християнських практик архітектури демонструють важливу трансформацію досліджуваного синтезу, яка, певною мірою заклала підвалини модерної європейської культури. Йдеться про соціокультурне значення переходу від феодального «романського» храму до міського готичного собору, обидва з яких, різним чином, не відповідають ранішим варіаціям «просторів репрезентації».

Специфіку практик «романського» храму можна визначити через його криптичність – наділення монументальності та внутрішності римської базиліки

першочергово невидимим криптичним значенням – буквально підземним, втіленим захованими мощами мучеників, а не каменем, та фігурально герменевтичним. Закладена ще в «пост-костянтинівську» добу легітимованості християнства, ця тенденція пов'язана з суперечністю індивідуальних релігійних досвідів з імперською просторовою логікою монументального [230, с.144-145].

Своєю чергою, практики готичного собору можна, певною мірою, вважати за перші втілення ранньомодерної «ренесансності» – формування нового світу через «відродження» старого. З одного боку, йдеться про відновлення явної співпричетності містян-громадян-християн через практики будівництва та візуального «споживання» монументальної будівлі, спонсоровані ними. Та співпричетності антагоністичних релігійних та економічних часу, простору та праксису [230, с.188]. До того ж, згідно з Р. Сеннетом, уявно-реальний паломницький шлях християнина, спрямований до собору – втіленню підтримки та спасіння, способу видимості священного в лабіринті міста й світу – мав аналогічну до «зворушення» ранішими монументами «конкретну політичну розв'язку» – «зір веде мандрівника до дому підкорення, в якому приходить кінець мукам викриття. Око є органом і віри, і панування» [231, с.10].

З іншого ж боку, готичний собор, на противагу «романському» храму, через реалізацію світла, видимості, прозорості, закладає основу нової «візуальної логіки», яку М. Фуко щодо модерності концептуалізує як «недискурсивну формацію», геометрично-архітектурний режим прозорості й видимості. Е. Панофскі виявляє цю нову, хоч і з античним корінням, але питому модерну «логіку», новий регуляторний принцип діяльності в дифузії будівельних принципів та схоластичної філософії [204, с.20-21]. А А. Лефевр визначає її в прямому сенсі «де-крипцією» попередньої криптичності: «Що кажуть величезні собори? (...) Вони стягують розпорошений смисл простору до середньовічного міста. Вони в буквальному (і найбільш точному) сенсі розшифровують, де-криптують: позбавляються від крипт та криптичного простору. Новий простір «декодує» старий, але не обмежується цим; він його долає, звільняється від нього» [183, с.256].

Зрештою – в ширшій перспективі ніж питання «просторів репрезентації», яка підводить до проблематики наступного етапу дослідження – середньовічна урбанізація займає центральне місце в питанні модерності, пов'язаної загалом зі становленням та піднесенням європейського світу.

Формування європейської мережі торговельних міст з XI-XII ст., яке зокрема й контексті самого середньовіччя розмежовує першу та другу «феодальну добу» [3], не лише виражає, згідно з Ф. Броделем, як і будь-який інший «вибух урбанізації», «поворотний момент зростання» та визначає поступове «піднесення невеликого континенту» [5, с.413]. Власне цей «світ», який мав, згідно з Чарльзом Тіллі, деякі потенційні ознаки єдності (зокрема, «релігія, мова та залишки римської окупації, ймовірно, зробили європейське населення більш культурно однорідним, ніж будь-яка інша подібна територія світу за межами Китаю [240, с.4]), поєднується й стає саме європейським завдяки мережі міст (похідній від квазі-міської мережі ярмарків [121]) із новоявленим північно-західним «полюсом», яка поступово виходить за межі давньої полікультурної єдності світу Середземного моря.

Необхідно зазначити, що, як продемонстрував, наприклад, Вільям Мак-Ніл, цей світ, подібно до античних цивілізацій Середземного моря, з якими він себе ідентифікує в історико-культурній перспективі, першопочатково взагалі периферійне, а потім рівне місце в культурній рівновазі ойкумени до XIX ст. [57], відзначеного глобалізацією «модерності». І, наприклад, Жак ле Гофф, підважуючи європоцентричний самоописовий наратив «Нового часу» самої Європи, датує кінець «довгого, дуже довгого» Середньовіччя серединою XIX століття [52, с.13]. Але не менш важливим в такому розмиванні усталених історико-культурних концептуалізацій є й зворотній бік. Не лише явний вимір урбанізації, але й наприклад продемонстрована А. Мак-Гратом спорідненість ренесансного та протестантського гуманізмів із схоластиком [55], виявляє ранішу середньовічну вкоріненість модерної ситуації та оберненим чином її питому (ранньо)модерність.

Певним епілогом до другого розділу дисертаційного дослідження може бути проблематика, яку в «Плинних ідеологіях» розкриває В. Єрмоленко –

реактуалізація репрезентативного простору та простору репрезентації в добу модерності, коли самоописовий вимір міфології був замінений позірно раціональними та позірно антагоністичними, історіософськими та утилітарними «ідеологіями».

Робота українського філософа є радше історією ідей і її головною тезою є, що від французького реакціонізму чи націонал-соціалістичної «консервативної революції» до марксизму та ленінізму-сталінізму, від первинного розуміння «революції» як повернення до прагматичної діалектики кривавого поступу, усі ідеології об'єднанні постійним «перетіканням» крізь історію, географію та концептуальні опозиції базового палінгенесійного нарративу – переродження упосліджених в руйнуванні усталеного порядку – іноформи «вічного повернення».

Разом з тим, згідно з В. Єрмоленком, модерні ідеології, самоописи та настанови самоздійснення «європейської цивілізації», обертаються, так само як і тисячоліттями до того, навколо уявно-реальності просторів – від метафорики до самої матеріальної проблематики.

Більш явними є побудовані «простори репрезентації», в термінах В. Єрмоленка – архітектонічні феномени. Від архітектонічної метафорики модерних ідеологій («основа», «базис», «проект», тощо) до того, що європейська цивілізація, як і будь яка інша, «народжується там, де будують – будинки з каменю, норми на камінні, інституції, міцні як камінь. Цивілізація має на чомусь триматися, а її правил мають дотримуватися: все її життя, все її розуміння крутиться навколо архітектонічної уяви» [35, с.23]. І палінгенесійно змінюватись вона може саме через відвоювання й трансформацію «просторів», першочергово «просторів міста» (особливо, якщо відродження після пригноблення «заплановане» для урбанізованого пролетаріату – в марксизмі-більшовизмі, чи для нації-пролетаря – в італійському фашизмі), або ж аграрних просторів (нацистський *Lebensraum* [35, с.345-346])

Менш явною, проте не менш важливою є емпірико-метафізичність окресленої нами проблематики «репрезентативного простору». Згідно з В. Єрмоленком, «тіло» не лише не зникло в ідеологічній метафориці з руйнуванням

«старого порядку» наприкінці XVIII ст., а й посилює свій вплив. Розгортаючись від середньовічного подвійного та контрреволюційного сакрального/жертвовного й палінгенесійного тіла короля [35, с.45-46] до органістичних «колективних тіл» націй, класів та рас, які змагаються на певній «сцені зоополітики» [35, с.301]. Та більше того, в XX ст. реактуалізується сама, майже-біологічна, проблематика тіла: образ тіла вождя (Б. Мусоліні чи В. Путіна) [35, с.289], робота над тілом в формуванні громадянина (культ спорту в фашизмі, нацизмі та більшовизмі) [35, с.290] чи більш радикально й стратегічно – обґрунтування та відродження втраченої культурності через матеріальність нацистського біологічного *Leben*, крові і землі та більшовицького індустріального «перекування» [35, с.333], а також, через знищення «паразитів» [35, с.371-72].

Висновки до другого розділу

Загалом, здійснене звернення до практик премодерних культур, з їх явною синкретичністю означення, втілення й організації, дозволило, відповідно поставленим завданням, конкретизувати загальні синхронічні альтернативи «абстрактного» [187] або ж «порожнього» [133] просторового порядку, пануючого, практично та в способах концептуалізації, в модерній ситуації. Зворотнім виміром цього став нарис спеціалізованої історико-культурної ревізії самих премодерних станів: подолання концептуально накладеного на них сліду модерної «культури значення» [27], зокрема в самій дихотомії «сакральне-профанне», та акцентування базової для них культурогенетичної ролі просторів. Більше того, спираючись на специфіку узагальненого А. Лефевром премодерного порядку «абсолютного простору», одночасно метафізично відсутнього та емпірично безпосереднього, конкретизовано загальну рамку дослідження: проблему репрезентації (просторів практиками і навпаки) як синтетичного надання надлишку фізичній присутності та фізичної присутності надлишку; а просторову оптику як матеріалістичного трансцеденталізму, в якій сконструйованість та конструктивність синтетичного, реально-уявного простору винесена у вимір матеріального й практичного.

1. Базовим, в цілому та в історичній динаміці, типом простору –

«репрезентативним простором» – визначено матеріальну матрицю тіла з його чуттєвими орієнтаціями, яке (1) є саме по собі в своїй граничності просторовою формою навколишнього світу для людини; (2) є безпосередньою основою та спродукованим відбитком культурно визначених та визначальних практик чуттєвих орієнтацій та усієї множини практик, які від них походять. Першочергова увага в даному контексті звернена на тактильність, яка в прямому сенсі є просторовою формою навколишньої протяжності та основою продукування присутності в ньому, основі обопільної боротьби, загалом певним уособленням тілесності, та є зразковою для інших чуттєвих орієнтацій. Та що найголовніше, тактильна матриця тіла стосується практик, які в своїй «знеціненості» й «приниженості» модерними дискурсами є питомо репрезентаційними та мають в цілому фундаментальну й найбільш явну в премодерних умовах культурогенетичну роль. Розглянуто приклад практик поїдання, які в своїй імманентній ритуальності реалізують не лише найбільш радикальний стосунок з матерією, але й культурну спів-причетність з «метафізичним» та іншою людиною.

2. «Простори репрезентації», якими А. Лефевр позначив загальну альтернативу модерному порядку «репрезентацій простору», обмежено та конкретизовано в їх матеріальності до побудованих об'єктів та середовищ, які набувають свою реально-уявність та визначають соціокультурну означеність та організованість, у стосунку з практиками монумента. Монументальність як узагальнюючий принцип цього стосунку, окресленого на прикладі та щодо давньосхідних цивілізацій, визначена в двох вимірах: як «надлюдськість» (метафізичної означеності та колективності зусиль – загалом як цивілізаційний варіант співпричетності) та як «зворушливість». Остання включає в себе не лише емоційно-чуттєве зворушення, але й першочергово репрезентаційно-організаційну силу (1) безпосереднього обопільного зворушення в імманентно ритуальному будівництві; (2) синкретичності погляду-віри-дії у «вловленості» ним як довершеним (в обох сенсах) та дистанційованим монументальним образом. В цілому звертаючись до домінанти монументальності в премодерних умовах,

окреслено підпорядкованість їй медіа та практик письма (не лише в їх довготривалій матеріальній єдності з побудованими середовищами). На противагу традиційному зведенню їх до комунікації значень підкреслено, що значною мірою навіть в алфавітній формі і навіть до ранньомодерної доби – а тим паче в піктографічній формі давньосхідних цивілізацій – іконічність письма слідувала видовищним принципам монументальності. А також визначено, що паралельно з цим поза-герменевтичне піктографічне письмо закладає основу абстрагуючих «репрезентацій простору».

3. Визначення міста як синтетичного простору відсилає, серед іншого, до уособлення ним «штучності», максимальної культуралізованості середовища існування. Але першочергово воно стосується його розуміння як такого, що в стосунку з практиками архітектури різним чином синтезує усі три просторові матриці, та можливості розгляду через цю призму його синтетичної генетичної ролі, яка поєднує (з різним ступенем диференційованості) його власну матеріальну організацію та соціокультурні наслідки його внутрішньої концентрації, організований ним зовнішній просторовий порядок та способи означення цієї міської реальності. Розглянуті античні практики архітектури демонструють приклади того, як навіть з активним й вкрай раціоналізованим розвитком «репрезентацій простору» – окреслених на даному етапі лише в загальних рисах як образи чи плани, способи диференційованої й візуальної об'єктивації матеріальної протяжності, в своїй умовній «вертикальності» протиставлені «горизонталі» стосунків з «іншими» просторами – урбанізація може бути та зрештою була підпорядкованою монументальним принципам «просторів репрезентації» й визначеною тілесними зразками (зокрема, у давньогрецькому продукуванні оголених просторів звучання чи емоційно насиченій, осмисленій через тіло й імперативно-видовищній геометрії імперського Риму). Своєю чергою середньовічна урбанізація з центральним місцем в ній собору, явного простору репрезентації, навпаки демонструє модернізаційну «де-криптичну» трансформацію аналізованого синтезу.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТА КРИЗА МОДЕРНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ПРОСТОРУ В УМОВАХ ВІЙНИ

3.1. Картографічна «репрезентація простору»

Третім елементом «просторової оптики», яка конкретизується та застосовується в дисертаційному дослідженні, є «репрезентація простору» як узагальнений тип матеріальної матриці практик.

В загальних рисах, дана проблематика відповідає *Die Zeit des Weltbildes*, добі картини світу чи світогляду, у варіанті М. Гайдеггера [158], – домінуючим в модерну добу звуженому розумінню образу й репрезентації та спеціалізованими способами практик репрезентацій. Німецькому філософу йдеться в даному контексті про візуалізовану об'єктивізацію та організацію «(простору) світу» в єдності «представлення» – внутрішнього уявлення та матеріального двовимірного, «картинного», відтворення, які є взаємозалежними відбитками та рушіями модерного типу раціональності, синтезу ока та розуму, який встановлює дистанції та суб'єкт-об'єктні диспозиції.

Разом з тим, такий усталений донедавна модерний самоопис (чи самообґрунтування) не роз'яснює усієї специфіки «репрезентації простору», а власне звернення до неї зумовлене критичністю пізньомодерної гуманітаристики, потребою виявити те, що було свідомо чи несвідомо приховане не лише за межами модерного дискурсу, а й щодо нього самого. В даному контексті необхідно зробити декілька попередніх уточнень.

По-перше, конкретизація концепту «репрезентація простору», за аналогічною до попереднього розділу логікою, потребує звернення до модерної ситуації, доби й ареалу її домінування над іншими практико-просторовими способами життя. Разом з тим, парадигмальний розрив премодерну-модерну на основі цього домінування є вкрай умовним. З одного боку, визначена А. Лефевром модерна домінанта «репрезентацій простору» (розуміння та використання просторів, продукованих ними) досягає тотальності; йдеться радше про ефективність панування чи намагання панувати – над просторами тіла, будівлі, міста, світу. З

іншого боку, практикування «репрезентацій простору» не обмежується модерним хронотопом та одним конкретним способом.

По-друге, цей концепт є елементом загальної окреслюваної «просторової оптики» й спрямований підкреслити специфічну просторову, в основі своїй матеріальну, обумовленість модерного світогляду. Синтез ока й розуму в модерній «високій культурі» тяжіє до метафізичного самоствердження та накладає такий відбиток і на розуміння тих спеціалізованих матеріальностей, якими він уможлиблюється та якими він оформлюється – обезтілює дзеркало лінійної перспективи [177], робить поверхню прозорою для ока в реалістичній глибині «повітряної перспективи» чи «читабельній» ясності порядку означників схеми чи мапи тощо. На противагу цьому стверджується, що «репрезентація простору» є не автономізованим мета-виміром, який опановує, поєднує та трансформує матеріальні протяжності й свідомості (в чому її головна особливість), а специфічним реально-уявним простором.

Використовуючи формулювання М. Фуко, який, хоч і з надлишковим акцентом на апаратність влади, виявляє в модерних репрезентаціях обопільний вплив між знанням та матеріальною протяжністю, цю думку можна виразити так: позірно автономний та майже-прозорий «видимий порядок з його перманентною сіткою відмінностей» завжди є просторовою «тонкою поверхневою плівкою» [125, с. 251].

По-третє, проблематика модерних автономізованих уявно-реальних репрезентацій, на яких ґрунтувався модерний світогляд та в критиці яких постало поле культурних досліджень, є вкрай широкою. Разом з тим, гуманітаристика ХХ ст., продовжуючи боротьбу за автономне поле «наук про культуру», здебільшого обмежувала свою увагу «вільними», мистецькими артефактами й практиками «високої культури» – показовою є й сама «картинна» метафорика М. Гайдеггера. Ця тенденція зберігається й понині в вітчизняному культурологічному середовищі.

Концептуалізація «репрезентації простору» спрямована актуалізувати в вітчизняному полі культурних досліджень ту утилітарну, технологічну та

технократичну – «некультурну» – проблематику, з якою, згідно з М. Фуко, тривалий час асоціювалася в модерному дискурсі проблема простору та технік роботи з ним. Йдеться про політичні, економічні, мілітарні стратегії організації простору/просторові стратегії організації, які опосередковуються «репрезентацією простору». Під «стратегією» загалом можна розуміти загальний спосіб дій, що передбачає ефективне застосування наявних ресурсів для досягнення цілі. В контексті ж французьких просторових теорій це позначення відсилає безпосередньо до конкретних способів оволодіння та організації ансамблю фізичних місць через приписування належних розташувань окремим елементам та організації їх рухів – до того ж, з тяжінням до візуальної, наглядової, домінанти [109, с.36-38].

Дане зауваження напряду корелюється з загальною актуальністю пізньомодерних викликів й трансформацій. З одного боку, навіть дискурс постмодерну/постмодернізму не є можливий без аналізу модерної ситуації – проблематизація ж радше пізньої модерності зберігає цю потребу ще сильніше. Показовим прикладом такої дослідницької позиції є «фукіанська» настанова Ніколаса Мірзоеффа. Окреслюючи широке проблемне поле досліджень візуальної культури, першочерговою проблемою він визначає «постмодерну глобалізацію візуального як повсякденного життя», проте вказує: «це не означає, що між минулим (модерном) і сьогоденням (постмодерном) можна провести просту лінію поділу (...) візуальна культура має генеалогію, яку необхідно дослідити та визначити як у модерний, так і в постмодерний періоди». Та більше того – сам розпад кордонів та опозицій, які приписують постмодерну, може розглядатися фундаментальною умовою самого модерну [195, с.3-4].

З іншого боку, дедиференційні тенденції пізньої модерності відкривають нові перспективи для розуміння модерного хронотопу, проблематичність холістичних досліджень якого полягає у позірній «непроблематичності», самовизначеності сфер діяльності та пов'язаних з ними дискурсів. Для пізньомодерних «культуралізованих» дисциплін, які тяжіють до трансдисциплінарності, ці взаємозалежні завдання («археологія» чи «генеалогія» власного дискурсу та

холістична ревізія свого об'єкту дослідження) є бажаними та пріоритетними. В свою чергу, в полі вітчизняної культурології, сформованому на границях культурно-історичного, психологічного, мистецтвознавчого, антропологічного чи філософського дискурсу, можливо, через опір фантазмам вульгарного матеріалістичного детермінізму, насаджуваного десятиліттями більшовицькою владою, продовжує побутувати наратив самовизначеності модерної («високої») «культури».

Ми ж, своєю чергою, не намагаємось підважити різницю між диференційованими в модерну добу принципом означення, локалізованим в практиках та продуктах «вільної» високої культури, та ціле-покладальними, утилітарними та владно-організаційними — власне техно-логічними та техно-кратичними — стратегіями. Йдеться про синтетичний підхід: виявлення того, що, хоч і в інший спосіб ніж в премодерних чи пізньомодерних культурах, в модерну добу завжди зберігалася нерозривність утилітарних стратегій, художніх і наукових світоглядів й свідомостей та зрештою просторів – людського тіла, міста, світу, тощо. Показовим, в даному випадку, є синтез геометричних засобів й уяви, урбаністичної й мілітарної топографії, живописної лінійної перспективи та гуманістичного антропоцентризму в практиках ранньомодерної (ренесансної) Італії. Потенціал же «просторової оптики» полягає у виявленні цієї складності та її трансформацій з позиції просторів.

Найбільш явними та зразковими прикладами «репрезентації простору» є взаємозалежні «дрібномасштабні» мапи чи карти (асоційовані зі «простором світу», доступним людям та/адже визначеному людьми в конкретних хронотопних умовах, з космографією чи географією) та «великомасштабні» плани (асоційовані з архітектурою та містом). Стосуються ж ці матеріальні технології, через які конкретизується сам концепт «репрезентації простору», радше не практик картографії (що можна сприйняти як спеціалізований вид діяльності), а технік картографії – більшою мірою утилітарного інструментарію означення-організації, який в модерну добу інкорпорується в різні сфери людської діяльності та поєднує їх, подібно до практик монумента й архітектури. Подальший розгляд є

конкретизуючим рефреном попередніх зауважень щодо «репрезентації простору» з позицій картографії.

Згідно з Девідом Вудвордом та Джоном Харлі, представниками «культуралізованої» історії картографії, загальним визначенням мап/карт є «графічні репрезентації, які сприяють просторовому розумінню речей, понять, умов, процесів або подій у світі людей» [149, с. xvii]. Їх історія «складається зі складної серії взаємодій, що включає їх використання, а також їх створення» [150, с.2], навичок, потреб і знань виробників, спеціалістів-замовників та споживачів-обивателів, тощо. А самі мапи/карти є «агентами змін в історії» людської думки, суспільних відносин, державних утворень, загалом, «аспектів історії людства, яких вони торкаються» [150, с.5]. А торкаються в модерну добу вони майже усього.

З одного боку, таке узагальнене визначення мапи/карти пов'язане з тим, що багатотомний компендіум з історії картографії, створений під редакцією Д. Вудварда і Дж. Харлі, експлікує хоч і радикально різну, але загальноісторичну роль карт і мап. Дослідники розглядають, зокрема картографічне «втілення священного та міфічного простору космологій, а також більш відчутних ландшафтів реального світу», «включаючи ті, що створені для ненаукових або непрактичних цілей, та які, хоча і не є частиною історії картографічної науки у найвужчому сенсі, все ж є частиною історії людської комунікації за допомогою карт» [150, с.4]. Йдеться не просто про вкрай широку проблематику, а загалом про просторово-візуальну оптику протиставлену лінгвоцентричному аудіальному символізму – автори обґрунтовують «картографічність» монументальної піктографії, синтезу тексту й зображення в теологічних текстах, ренесансних картинних «образів міста», тощо.

Підкріплює цю оптику те, що слова, якими нині позначають спеціалізовані матеріальності «карти/мапи», навіть в модерну добу довго зберігали недиференційоване значення. Показовими є латинська «*carta*», що означала будь-який графічний документ (навіть в XVII ст., «Велика хартія вольностей» – це *Carta Magna*), та давньогрецька «*mapra*», яка відсилає в цілому до

ремісничо-живописної метафорики й конкретики «полотна» [149, с. xvi] – так само як і в давньокитайському контексті, вона «мала своє місце в синкретичній концепції мистецтва» [261, с.128]. Від середньовічних космографічних *mappaemundi* [259] й гуманістичних «історичних мап» [260, с.17] до *Nouvelle mappe monde* Ніколя-Антуана Буланже в XIX ст [120, с. xxv], саме мапи, хоч і дуже різним чином, були в прямому сенсі «картинами світу».

З іншого боку, інтегральним мотивом історичної динаміки «картографії» є науковий розвиток «з притаманними йому інструменталізацією та підвищенням математичної точності й довершеності» [150, с.3]. Кінцевим результатом чого стало формування в XVIII-XIX ст. спеціалізованої дослідницької сфери «географії» та точних й автономних засобів картографічної репрезентації, карти в сучасному розумінні – абстрактної планоментичної схеми, яка за принципом масштабування відображає емпірично виміряну матеріальну протяжність. Власне через поступову кристалізацію та соціокультурну експансію саме цих картографічних принципів пропонується розглядати показовий стосунок модерних практик і технік з просторами, опосередкований та визначений, *reflected/affected*, «тонкою плівкою» репрезентації простору.

Важливим аспектом є те, що модерні концептуалізації простору (механістична, територіалістська, тощо) були визначені саме такими картографічними технологіями – через абстрактну «плівку», самої карти-плану та ментальних образів, які вона утворює, матеріальні протяжності (від анатомічної до географічної оптики) постали в специфічний й однотипний спосіб визначеними прозорими й зрозумілими, та нібито пасивними.

Разом з тим, саме карта-план – експансивна «просторова» технологія, першочергово спровокована в модерну добу просторовими проблемами (мілітарними, економічними, політичними) – розкриває активність та значимість самої матеріальної протяжності в модерній культурі. Іншими словами, карта-план не лише визначає «простір» для активності суб'єкта, але й здійснює «розкривальне залучення фонових здатностей до маніфестних операцій» [72, с.18-19] – матеріальна протяжність не тільки епістемологічно-утилітарно

організовується через карту-план (або ж аналогічну анатомічну схему), але й сама набуває організаційної сили. Хоча подальший розгляд стосується здебільшого «географічних» та «урбаністичних» просторів, не менш важливою є організаційна сила «простору тіла», уможливлена в новий, модерний, спосіб анатомічними репрезентаціями – від політичного тіла абсолютизму XVII ст. [89, с.73] та перших урбаністичних гігієнічних проєктів [70, с.33-35], зумовлених відкриттям колообігу крові та інших рідин, до науково-політичної парадигми органіцизму XIX ст [35, с. 95-96].

Останнє зауваження про пасивну означенність та активну маніфестацію простору через матеріальності практик картографії (мапи, плани) підводить до питання матеріалістичної трансцедентальності «репрезентації простору» загалом.

Його специфіка, порівнянно з окресленими вище тілесною майже-безпосередністю «репрезентативного простору» та відвертою матеріальністю «простору репрезентації», полягає в явній опосередкованості світо-стосунку автономним та спеціалізованим медіа. Але на цю опосередкованість можна дивитися по різному. Так само як метафорика «абсолютності» А. Лефевра узагальнювала специфіку культурної майже-безпосередності, щодо цього питання принагідною є запропонована французьким дослідником метафорика «абстрактності» в поєднанні з метафорою «плівки» М. Фуко.

З одного боку, абстрактний іконічний порядок мапи демонструє яскравий приклад модерного міфу про «прозорість» сприйняття та опанування світу «людиною», возвеличеної (або ж обмеженої) до апарату ока-розуму. Іншим, але менш однозначним прикладом є «прозора» раціональність-реалістичність живопису італійського ренесансу та французького класицизму. У такій абстрактності-як-прозорості, майже-відсутності опосередковуючої ланки, репрезентативний принцип «надання надлишку присутності» є вкрай явним. Мапа, або ж загалом «репрезентація простору», постає плівкою значень, яка (1) проявляє внутрішнє уявлення, сформоване емпіричними дослідженнями, надаючи йому присутність (а разом, ясність й ефективність); (2) «накладається» на

присутнісну матеріальну протяжність, надаючи їй надлишок (а разом, також, ясність і ефективність);(3) єднає їх в новому типі уявно-реального «образу», в якому «досвід проживання-переживання руйнується, перемагається тим, що “задумано”» [183, с.51]. Адже чим сильніше завдяки цьому опосередкуванню ускладнюються обидва цих емпірико-метафізичних виміри, тим сильніше зменшується можливість його уникати, вступати в інші типи стосунку. Зрештою, як зазначає Д. Гарві, модерна мапа уніфікує «багате різноманіття просторових маршрутів та просторових історій», в своїй математичності усуваючи сліди практик, які їх створюють [152, с.253].

З іншого боку, «абстрактність» позначає специфіку іконічності «репрезентації простору», яка ніколи не є прозорою – її владну «символічність» в лаканівському сенсі. Мапа-план є дуже явним прикладом проблеми, якою опікуються культурні дослідження загалом – репрезентація як відносно самостійна матеріальність не проявляє чи відзеркалює реальність, а в певний спосіб визначає її, конструює чи виробляє, за «власними правилами».

(1) Аналогічно до менш однозначного прикладу тексту, мапа визначає саму свідомість, «картографізує» модерний тип пізнання та раціональності за своїм матеріальним зразком систематизації знання – в абстрактному коді, спрямованому ексклюзивно до ока. Як стверджував М. Фуко, перехід знання в модерну наукову форму в XVII ст. уможливився саме завдяки «просторовим технікам» візуалізації та репродукції [128, с.240]. Та згідно з Річардом Вестфоллом, «найбільш розвиненою науковою технологією протягом XVI-XVII століть та (...) першою справді науковою технологією була картографія» [252, с.12].

(2) Мапа визначає матеріальну протяжність: кожна мапа відображає певний світ не тільки і не стільки таким яким він є – що загалом є умовністю навіть в масштабі 1:1 – а й «яким він був, яким він буде, яким він міг би бути чи яким мав би бути» [166, с.194]. Більше того, з розвитком модерної картографії такою «реальністю» матеріальної протяжності все більше стає «її» абстрактний, планометричний візуальний образ, відкритий до реорганізації для підвищення її ефективності (це стосується, як одним з перших підкреслив це М. Фуко, і

муштрованого тіла, і однотипних просторів покарання, навчання й лікування, і міської, і державної інфраструктури).

Загалом, ця абстрактність, якою картографічна «репрезентація простору» все більшою мірою в модерну добу наділяє ті матеріальні та ментальні виміри, які вона опосередковує та єднає, є вкрай реальною, встановлює диспозиційні відносини між об'єктами та людьми в репрезентованому нею просторі [183, с.41], замінює протяжність місцезнаходженнями та поступово вводить загальносоціальну «просторову дисципліну» [151, с.285]. Як зазначає Крістіан Джейкоб, мапи продукують порядки й ієрархії, роблячи їх видимими – «завдяки ним межі полів, адміністративних чи релігійних одиниць, національні кордони та расові забобони в зображенні корінних людей постають такими ж об'єктивними та реальними, як контури Британії або течія річки Сени» [166, с.194].

Та більше того, картографічна «репрезентація простору» є саме матеріальною матрицею, яка впливає на широку множину практик, насаджуючи через свої знаки та стилі певний спосіб уявлення та структурування світу, й сама є упередженою практиками та соціальними відношеннями, є їх відбитком [151, с.278].

Як вже зазначалось, модернізація практик картографії, через призму якої тут розглядається історична динаміка модернізації загалом, ґрунтувалася на посиленні наукової, першочергово геометричної, точності, яка за посередництва візуального порядку мапи лягла в основу механістичної «картини світу» в цілому. Проте цей вимір не є самодостатнім ні для історії картографії, ні для історії культури загалом – евристичний потенціал історико-культурного дослідження картографії полягає, саме в тому, що мапа в фукіанському сенсі є «формою знання і формою влади», які взаємовизначаються.

Показовим є те, що базові геометричні принципи «наукової» (в протиставленні відверто теологічним середньовічним зразкам) картографії та «картографічної раціональності», що «віднайшлися» в ранньомодерну добу та буквально змінили світ, були закладені ще в античній Греції – ремісниками-філософами Анаксимандром, Піфагором та Ератосфеном [95, с.130], а в елліністичну добу Птолемеєм (він скоріш за все не був винахідником системи

координат [96, с.152], але саме його збережена теорія вплинула на ранньомодерну добу). Проте, вплив цих принципів на давньогрецьку культуру був зовсім іншим, адже мапи були здебільшого спекулятивним інструментом – графічним вираженням філософських медитацій та математичних розрахунків [166, с.195]. Питання утилітарності (способів використання) та емпіричності (способів виробництва) мап, зважаючи на малочисельні збережені свідчення, є дискусійним [95, с.135], особливо щодо елліністичної доби мілітарно-політичної експансії. Проте давньогрецька картографія на наукових принципах постає здебільшого дедуктивною – показовим є приклад піфагорейського «теологічного» обґрунтування сферичності землі геометричною досконалістю цієї форми [95, с.136]. А також спрямований першочергово до небесних (*celestial*) сфер, а не земної (*terrestrial*). Загалом давньогрецька гео-метрія й гео-графія не була ні систематизованим результатом, ні інструментом накопичення емпіричного матеріалу, а радше специфічними варіантами космо-логії та космо-графії.

В свою чергу, в ранньомодерну добу сформувався новий тип «географії» і топографії, синтезований з теоретичною геометрією, який напряду пов'язаний з утилітарною проблематизацією матеріальних протяжностей різного масштабу – потребою їх опанувати, досліджувати й організовувати, створювати ефективний просторовий порядок. Здійснивши в цілому «переформатування ментальних структур та матеріальних практик» (зокрема, сформувавши експериментальний натурфілософський та натур-історичний світогляд ранньої модерності), це посилення й «уточнення просторового вимірювання та представлення» було першочергово актуальним (та одночасно ніде настільки актуальним) у вимірі політичної, економічної та мілітарної влади [154, с.424] – зокрема, «у вимогах європейської експансії в епоху Відродження в інтересах торгівлі, колонізації і прозелітизації» [260, с.23].

Загалом, мапа важить як владний апарат, «автономна» просторова поверхня, через яку прикладається певна сила до «реальної» матеріальної протяжності. Як зазначає Бруно Латур, «у політиці, як і в науці, коли комусь треба «опанувати» питання чи предмет, зазвичай слід шукати пласку поверхню, яка дозволяє

панування» завдяки своїй ясності та компактності [179, с.21]. Проте обмежувати це питання «політичним» виміром видається недоречним. Ширше цю проблематику можна виразити як «стратегії організації простору», що одночасно є «просторовими стратегіями організації» – адже вони, як підкреслював М. Фуко в теорії апарату/диспозитиву, стають можливими та ефективними лише через ці уявно-реальні простори (в єдності дискурсивного та недискурсивного, картографічного та інфраструктурного), які вони опановують.

3.2. «Репрезентації простору» та ранньомодерні організаційні стратегії

Синтез «політик» та просторів, уможливлений ранньомодерною картографією, є дійсно найбільш концептуалізованим, як тогочасними документами, так і сучасними дослідниками – він стосується «концепту територіального суверенітету: ідеї держави як точно визначеної та відмежованої геополітичної одиниці» [172, с.662]. Та поширеної й донині ідеї простору як «території», яка, згідно з М. Фуко, є першочергово «юридично-політичним поняттям: ділянкою, яка контролюється певним видом влади» [127, с.68]. В образі мапи зливаються та трансформуються організаційні стратегії – створення та управління державою – та матеріальна протяжність просторів.

Згідно з Річардом Каганом та Бенджаміном Шмідтом, синтез нової маніфестації суверенітету та нового, територіалістського, об'єкту картографії (в той час ще «космографії») простежується починаючи з середини XIII ст. Так, наприклад, у Франції Людовик IX отримує замість старого титулу *rex francorum*, король франків, новий – *rex franciae*, король Франції. Та паралельно намагається дізнатися про «початок і кінець земель цього королівства і місцевості Шампань», «скласти мапу своїх володінь» [172, с.662]. У XVI-XVIII ст., час нових територіалістських експансивно-централізуючих потреб, картографія розвивала свої технології збору та візуалізації емпіричних даних, відповідаючи на запит точного відображення існуючих королівств, та виражала плани державного будівництва й розширення [172, с.662]. Та як зазначає Дж. Харлі, мапа й донині стосується «не лише «довкілля» в якомусь абстрактному сенсі, але й рівною

мірою територіальних імперативів конкретної політичної системи» [151, с.279].

Варто зазначити, будь-якій історичній «прогресистській» концептуалізації може бути протиставлена концептуалізація тяглості «застарілих» принципів. Так і в цьому питанні, самі Р. Каган і Б. Шмідт, вказують, що середньовічна маніфестація суверенності, яка стосувалася влади над людьми, трансформувалася вкрай повільно – «навіть у сімнадцятому столітті Томас Гоббс міг писати про державу без посилання на межі чи кордони» [151, с.662]. А Фуко, в свою чергу, в «Наглядати і карати» вказує на збереження ще у XVIII ст. принципу здійснення суверенності монаршої влади через тіло короля та тіла страчених, подібної радше до середньовічного постійного пересування суверенів та феодалів своїми землями. Стверджувати про повноцінну маніфестацію територіальної суверенності можна лише стосовно національних держав «довгого XIX ст.», для яких, зокрема, важить не просто територія, а її визначеність як замкнутість ідеологічних і «культурних» контекстів, національного колообігів торгівлі та виробництва, меж монополії на застосування насилля, тощо.

Але загалом, видається недоречним розглядати питання організаційних стратегій простору/просторових стратегій організації та їх зв'язку з принципами «репрезентації простору» лише через призму суверенітету та держави.

По-перше, такий підхід, звертаючись до М. Фуко, є обмеженням самої влади/сили/домінування до її «юридично-дискурсивного» образу, який сформувався теоретиками права та інститутом монархії. На противагу цьому, «владу слід розуміти, насамперед, як безліч силових відносин, іманентних сфері, в якій вони діють та встановлюють власну організацію (...) і, наостанок, як стратегії, в яких вони набувають ефекту, чий загальний дизайн або інституційна кристалізація втілюється в державному апараті, у формулюванні закону, у різних соціальних гегемоніях» [123, с.92].

По-друге, сама по собі територіальна суверенність є правовою абстракцією поза ефективними адміністративними механізмами, що потребують відповідних економічних ресурсів та відповідних дисциплінарних та мілітарних технік.

Навіть якщо обмежуватися лише добою модерних національних держав –

«держав, що керують кількома суміжними регіонами та їхніми містами за допомогою централізованих, диференційованих та автономних структур» [240, с.1] – то їх політично-правове становлення уможлиблюється/супроводжується створенням національної економіки та національної армії. В цьому випадку доречніше казати радше про поступову інкорпорацію різних стратегій, які радикально посилили одне одну та уніфікувалися в модерній націє-державній єдності.

Своєю чергою, дискурс «глобалізації» (Рональд Робертсон, Мануель Кастельс, Зизмунт Бауман та ін.), домінуючий з 90-х років ХХ ст., який остаточно предметно «спеціалізував» та розширив дискурс «постмодерності» [84, с.17], ґрунтується на тому, що в динаміці пост-модернізації нація-держава перестала бути «визначальною оправою соціального життя» – «обіймати таку саму, а то й навіть центральнішу позицію ніж національні інститути» починають глобальні потоки в «медіа-шафтах, етношафтах, фінансошафтах і техношафтах» [84, с.18]. Не менш важливим для даного дослідження є те, що аналогічні синтетичні інтуїції, дещо раніше та в дискурсі макроекономічної історії, сформувалися щодо динаміки модернізації загалом. Йдеться про те, що різного штибу організаційні стратегії і раніше, і нині різним чином співіснували, поєднувалися та, що важливо, в різний спосіб проблематизували й організовували простори всупереч, або ж як мінімум не тотожно державному порядку. Так, наприклад, згідно з М. Робертсом, постійна модерна армія першочергово «була результатом міркувань військового та фінансового, а не політичного чи конституційного характеру» [215, с.17].

І врешті, по-третє, планометрична «репрезентація простору» зі спеціалізованим уніфікованим візуальним кодом, першочергово утверджується в ранньомодерну добу поза державотворчими стратегіями та «офіційною картографією».

Другим виміром, в якому проявляється «сила» «репрезентації простору», та який реконцептуалізується через її призму, є зв'язок картографії та сфери «економіки». Економіка, як і політика, в найбільш загальному сенсі, концептуалізованому ще в античну добу, є сферою неохопною. Разом з тим,

«економіка» як об'єкт, сконструйований модерною «економічною наукою», є неоднозначно обумовленою капіталістичною політекономією, яка лягла в її основу, подолавши конкурентні дискурси (зокрема, фізіократичний).

З одного боку, від Адама Сміта та Карла Маркса до пізньомодерних теоретиків «режимів накопичення й сигніфікації» чи «суспільства споживання», економіка якщо і не повністю обмежується конкретно-історичними та специфічними принципами промислового виробництва та притаманних йому колообігів ресурсів, то розглядається здебільшого через їх призму (критикуючи їх або захоплюючись ними).

З іншого боку, політекономія відсилає до меркантилістських економік модерних націй-держав. Та, більше того, призводячи до конкретних та кривавих соціокультурних наслідків, вона синтезувалася з політичними проєктами в історіософських ідеологіях – фундаментально аналогічним чином і в «лівих» марксистських, і в «правих» фашистських та нацистських, і в «центристських» ліберальних.

Іншою проблемою як самого модерного (політ)економічного дискурсу (з проблематикою та метафорикою «циклів»), так і його історіософських легітимацій та концептуальних наслідків (від лінії феодального-капіталістичного-соціалістичного виробництва до аграрного-індустріального-інформаційного суспільства), є відсутність належної уваги до просторового виміру, уявно-реального синтезу «репрезентації» та інфраструктури різного масштабу. Навіть трансдисциплінарний дискурс глобалізації, в якому політична влада концептуалізується за «ною» просторовою матрицею економіки та синтезується з «культурою», оперує першочергово проблематикою та метафорикою «потоків», а не «ландшафтів», якими вони уможливлуються.

Усі три окреслені проблеми долаються «світ-економічним» підходом Ф. Броделя. Варто зазначити, що загальна матриця досліджень французького історика схожа на «світ-системний» підхід Імануїла Валлерстайна – праці обох дослідників визначили подальші розробки в цій царині з 70-х років ХХ ст., акцентуючи увагу

на певних диференційованих та ієрархічних просторових організаціях, системах, «світах», в яких розгортаються поділи ресурсів, влади, праці, тощо, які підтримують певну органічну єдність цих «економічно самостійних теренів планети» [7, с.12], «більших за юридично-визначені політичні утворення» [247, с.15]. Більше того, в обох цих розробках основна увага приділяється модерному європейському, християнському «світу-економіці», який єдиним став «глобальним» в прямому сенсі (що не означає, що весь світ «європейським») завдяки капіталізму, та завдяки якому капіталізм став глобальним.

Разом з тим, розробки Ф. Броделя та І. Валлерстайна є вкрай різними, зважаючи на вихідні методологічні положення – історіографічну традицію Школи «Анналів» та марксистську соціологію відповідно. І концептуалізація американського соціолога видається нам вкрай неоднозначною – від радикального європоцентризму (хоча «капіталізм та світ-економіка є зворотніми боками однієї медалі» [246, с.6], і світи-економіки існували і до того, лише в модерній Європі утворилася капіталістична світ-система [247, с.16]) до марксистського розуміння капіталізму через призму виробництва (зокрема, генезу і капіталізму, і єдино «справжнього» «світу-економіки» він шукає, в першу чергу, в вимушеній трансформації європейського феодалного аграрного режиму [247]). Загалом, І. Валлерстайн, запропонував хоч і просторовізований, але макрорівень спеціалізованої (політ)економічної теорії та історії. До того ж, з контропродуктивними детерміністськими, а не критичними, проявами марксизму.

На противагу цьому, Ф. Бродель запропонував макроекономічну оптику дослідження просторовізованої історії культури загалом. Значення концепції французького історика для даного розгляду полягає в трьох головних моментах.

По-перше, згідно з Ф. Броделем, евристичний потенціал саме економічної оптики зумовлений тим, що з усіх видів оволодіння простором економічне опанування найлегше вичленується й найбільш поширене. Та більше того, «воно не збігається лише з одним ритмом матеріального часу світу: в його гру раз по раз утручаються всі інші соціальні реальності, що є сприятливі чи ворожі йому й що у свою чергу зазнають його впливу» [7, с.12]. Разом з тим, його підхід не є

суто економічним, адже простір «заціпає водночас усі реальності історії, всі, що мають територіальну протяглисть: держави, суспільства, культури, економіки (...) Залежно від того, яку з цих множин ми оберемо, значення й роля простору змінюватимуться» [7, с.12].

По-друге, Ф. Бродель особливим чином узагальнює «сферу економіки» та систематизує її. Ясні, навіть «прозорі» реальності виробництва, обміну та споживання [5, с.7], якими до 50-х років обмежувалася теорія та історія економіки як «галузі в собі», в якій можна спокійно замкнутися [7, с.8]— він називає «економічною цивілізацією» [5, с.11], динамічним «економічним життям» [6, с.7] або ж експансивною зоною «ринкової економіки». Його ж головним завданням є експлікація двох неявних зон, або ж «поверхів» (та їх особливих історичних ритмів), від яких не просто залежить економічне життя, але й які є набагато більш обширними ніж вона.

Першою, умовно нижньою з цих зон є «матеріальна цивілізація» чи «матеріальне життя», «що скрізь присутнє, повторюється, все заповнює, проходить під знаком рутини», аграрної чи загалом повсякденної [5, с.11]. Це стосунки людей і речей – їжі, житла, одягу, знарядь, планів міст та сіл тощо – яке першопочатково не належало й ніколи повністю не належить ринковим обмінам. Другою неявною зоною є зона «капіталізму»: «над обширною поверхнею ринків, а не під нею, здійснюються активні ієрархічні соціальні структури: вони спотворюють процес обміну на свою користь, розхитуючи порядок (...) Без неї капіталізм не мислимий; він міститься в ній й розквітає в ній» [5, с.7-8].

Капіталізм, в розумінні Ф. Броделя, не просто не тотожний «економічному життю» чи політекономічному режиму, але й постійно суперечить його ринковій регульованості, антимонопольності та зосередженості на виробництві – виходить за межі структур, механізмів та власне обмежень задля отримання надприбутку. Згідно з цією позицією, яку частково запозичує зокрема і Ч. Тіллі, тисячоліттями «капіталісти процвітали без особливого втручання у виробництво» [240, с.17]. Більше того, навіть в період найбільшого зближення, коли індустріалізація виробництва, на якій ґрунтується класична економічна теорія, зробила його

достатньо прибутковим для капіталістичного втручання, капіталізм хоч і глибоко змінений цим, «проте він аж ніяк не відмовиться від своїх кон'юнктурних коливань, бо з роками в нього з'являться впродовж XIX та XX ст. інші, ніж промисловість, можливості вибору. Капіталізм індустріальної ери не буде прив'язаним тільки до індустріального способу виробництва» [6, с.313]. Власне цю третю зону капіталізму і можна вважати полем оперування економічних стратегій, адже, окрім вільного вибору сфери своєї діяльності, «перевага капіталізму має передумовою сам факт володіння засобами створювати стратегію й засобами змінювати її» [6, с.338].

По-третє, «капіталізм у себе вдома», сам по собі, складає, згідно з Ф. Броделем неявну але вирішальну частку: поєднання торгівлі на великі відстані [6, с.340-343] і кредиту [6, с.324-332]. Або ж в термінах Джованні Аррігі, торговельної та фінансової експансії й монополії в історично-змінних «світах» та «циклах» накопичення [94, с.86-89]. Більше того, італійський послідовник Ф. Броделя та Ч. Тіллі прямо називає капіталізм «режимом управління» або «логікою влади», іншими словами стратегією, що протиставляється «логіці територіалізму». Дж. Аррігі визначає їх різницю і в організації накопичення [94, с.33], проте важливішим є вимір організації простору. «Територіалізм» спрямований на постійну експансивну просторову уніфікацію, найбільш характерну для імперії [94, с.34-36] (для якої не менш важливою та, згідно з Ч. Тіллі, центральною стратегією є організація примусу). «Капіталізм» же можливий лише у постійному відтворенні фрагментованості в межах відносно замкнутого просторового порядку, який він ієрархізує — концентрацією та локалізацією капіталу в нових міських центрах нових «системних хаосів» [94, с.30] – та на суперечностях якої намагається отримувати надприбутки. Власне це і є загальними принципами просторового порядку «світу-економіки» в розумінні Ф. Броделя [7, с.16-34].

З таких позицій динаміка модернізації може розглядатися і як поступове поєднання цих двох стратегій, симбіотичне посилення ефективності обох сторін. Досліджувана Ф. Броделем *la longue durée* – «довге XVI століття» – демонструє транзит капіталістичних стратегій від ярмаркових торгівлі-кредиту XIII-XV ст. до

локалізації в експансивних торговельних містах-державих XV-XVI ст. та остаточного симбіозу з територіалістськими стратегіями в меркантилістських державах XVIII ст. Згідно з Ф. Броделем, держави завжди є «пучком функцій різних видів влади» – націлених на монополізацію потенціалу насильства, контроль над економічним життям задля забезпечення власних витрат, та «участь в духовному житті, без якого не вистойть жодне суспільство» [6, с. 437-438] – проте без такого симбіозу вони не були ефективними. Більше того, становлення першої «світової» імперії – Британської – уможливилось інкорпорацією капіталістичної логіки як у власній територіальній організації, так і в підпорядкуванні європейської міждержавної системи за принципами множинності та ієрархічності [94, с.51], яка згідно з Дж. Аррігі, ґрунтується на гегемонії (в тому ж сенсі, який запропонував Антоніо Грамши – пануванні не лише в примусовому сенсі, але й як «духовного керівництва», організації певної згоди щодо доцільності панування), вперше реалізованій після Вестфальського миру голандцями [94, с.43].

Разом з тим, *common place* «світ-системних підходів» полягає в тому, що поступове «піднесення Заходу» стало можливим першочергово завдяки слабкій й фрагментованій державній владі в ранньомодерну добу, можна сказати, завдяки маргінальній периферійності, якщо порівнювати з, наприклад, тогочасною могутністю централізованого Китаю. Для Ф. Броделя навіть модерна держава, «злиття всього, вельми важлива фігура» [6, с.437], яка поступово збільшує свою роль в Європі з XV ст., завжди залишалася «незавершеною» – такою що «доповнювала себе як могла й була неспроможною ні сама послуговуватися всіма своїми правилами, ні виконувати всі свої завдання, змушена фактично звертатися до послуг ближнього та не в змозі була ні сама користуватися своїми правами, ні виконувати усі свої задачі, яка була вимушена звертатися до послуг ближнього» [6, с. 466] – локалізованих в містах капіталістів, які оперують в своєму власному просторовому порядку. І показовий приклад особливого «світу» Британської імперії з таких позицій демонструє радше те, що Лондон, подібно до передуючого йому панівного «визначного міста» Амстердаму, отримав максимальну економічну

могутність (від торговельної й фінансової до промислової) завдяки оволодінню політичною та мілітарною могутністю [7, с.25].

Більше того, на противагу І. Валлерстайну, для Ф. Броделя є принциповим те, що капіталістичний просторовий порядок світу-економіки не обмежується цим модерним європейським симбіозом, та навіть в ньому послідовно постають дуже різні світи-економіки навколо таких центрів як Венеція, Амстердам чи Лондон. «Світи-економіки існували завше, принаймні з дуже давніх часів» – від фінікійської чи елліністичної до китайської та індійської [7, с.14]. А перша світ-економіка в Європі – західнохристиянському світі між середземноморським та північноморським полюсом – постала, згідно з французьким істориком ще в XI ст. І. Валлерстайн стверджує, що домінантний в премодерну добу порядок «світ-імперій» нівелював спорадичні появи світ-економік. Згідно з Ф. Броделем, хоч економіка і погано пристосовується до імперського примусу, світ-економіки існували й в «політичних просторах з інтенсивним тиском влади, якими були усі імперії традиційної Південної та Східної Азії» [7, с.44]. Більше того, як демонструє французький історик, європейський світ-економіка хоч і став унікальною в своїх географічних масштабах та історичній тяглоті, але формувався в раньомодерний час на периферії світ-економіки Індійського океану, і експансував на схід через інкорпорацію в його усталені механізми. Показовою є разюча відмінність успіху голандських «Ост-індійською» та «Вест-індійською» компаній [7, с.203-207].

Загалом, в основі капіталістичних (економічних) стратегій лежить антиринкова монополія, що уможлиблюється торговельною та фінансовою експансією в межах конкретних світів-економік. Але можливості кожного конкретного типу експансії є темпорально обмеженими, адже її ефективність поступово нівелюється підвищенням конкурентності. Тому просторова обумовленість капіталістичних стратегій полягає в потребі постійного географічного розширенні меж світ-економіки та інкорпорації нових технічних та організаційних можливостей – мілітарних, політичних, управлінських.

Постійна просторова експансія необхідна і для імперій (як це чітко

концептуалізував ще М. Вебер, та з чим й понині має справу український народ), проте вона відбувається в цих двох випадках за різними принципами. Найбільш явною просторовою обумовленістю капіталістичних стратегій, яка безпосередньо пов'язана з загальнокультурним посиленням модерної опосередкованості «репрезентацією простору», є те, що вони першочергово оперують в морі як просторі (відносно) вільних, безпечних та швидких торговельних потоків – на противагу «земним» (*terrestrial*) й здебільшого територіалістським просторам (пов'язаним з примусовою владою над населенням та його базовою сільськогосподарськими практиками).

Але для нашого дослідження важливіше те, що завдяки репрезентаціям простору власного оперування, яких капіталістична стратегія потребує для підвищення власної ефективності, та ефективність яких вона посилює (як і інші організаційні стратегії), вона впливає на визначення модерного простору загалом – визначає простір «через» море. Як буквально, так і опосередковано – згідно з В. Морзе, «світ італійської картографії початку чотирнадцятого сторіччя (...) був світом, графічно сильно позначеним навігаційними картами» [198, с.49].

Згідно з Тоні Кемпбелом, «середньовічні» навігаційні карти (портолани) – «таємничі за своїм походженням і передчасні за своєю точністю» [108, с.371], що з'являються в XIII-XIV ст., є першими європейськими картографічними документами, які на регулярній основі та для практичних потреб використовували лінійний масштаб на основі сітки довготи та широти. В даному випадку – для максимально точного зображення маршрутів та берегових ліній. Та що важливо, їх користувачі на основі практичного досвіду вдосконалювали цю технологію, уточнювали та поширювали до цього уможливлені уявлення про світ.

Це сильно контрастує з історією європейського топографічного, «земного» картографування – «першою локальною картою з римських часів, намальованою в масштабі, був план Відня, датований приблизно 1422 роком (...) Ще більша прірва відділяла портолани від середньовічних *mappaemundi*, картографічний зміст яких був значною мірою сформований їх теологічним посланням» [108, с.371-372]. Питомо модерною відмінністю навігаційних карт та атласів від інших тогочасних

практик картографії та пізнішої імперативної «офіційної картографії» є ексклюзивний інтерес до реального світу, обумовлений необхідною точністю для ризикованої комерційної діяльності та обсягами емпіричних даних, які вона накопичувала.

Як зазначає Т. Кемпбел, підтверджуючи зв'язок капіталістичних стратегій і картографії, «окрім мореплавців, тими, для кого навігаційні атласи чи карта могли б представляти значущу інформацію, були ті, хто займався морською торгівлею або в адмініструванні колонізаційної держави, такої як Венеція. Незалежно від того, чи судноплавство, яким вони маніпулювали, займалося перевезенням вантажів чи війною, все зрештою служило одному господареві — комерції» [108, с.444].

Важливішим же для культурного дослідження є те, що цей утилітарний поштовх до зміни практик картографії мав набагато ширші соціокультурні наслідки. Зокрема, впродовж наступних століть картографія стала «глибоко включеною у питання про те, як здобувати, демонструвати та поширювати знання, і у більш складну проблему вибору того, яке саме знання» [120, с. xxviii].

Визначальний вплив саме капіталістичної стратегії та її репрезентацій простору стосується не тільки і не стільки математичної точності «картографічного» модерного світогляду, а формування настанови емпіричного дослідження, як такого, та нового типу пізнавально-утилітарного спеціаліста. Власне, без них математичність залишилася б умоглядною абстракцією.

З одного боку, важливою постає сама капіталістична експансивна стратегія, опосередкована картографією. Згідно з Реєром Гойкасом, ранньомодерне «розширення природної історії на основі досвіду, а не книжкового навчання, викликане “географічною революцією”» [161, с.22]. Отримані під час подорожей дані не тільки суперечили класичним уявленням, але й поставили під сумнів схоластичну та гуманістичну обумовленість спекулятивним розумом. «Відкриття географічної кулі завдяки подорожам-відкриттям безсумнівно спричинило відкриття інтелектуальної кулі, нової науки та нових технологічних досягнень», які «розвиваються “механіками” — з вчених, вільних професій (лікарями), а також

безпосередньо механіками *illiberal arts* (інженерами, ремісниками, мореплавцями)» [161, с.41], які емансипуються в цей період.

З іншого боку, важливою постає картографічна репрезентація простору, обумовлена капіталістичною стратегією. Ефективність цих або ж вільних «механіків» або ж «*superior artisans*» [262, с.941] (інженерів, друкарів, лікарів, алхіміків, картографів, пілотів, граверів і приладобудівників [260, с.22]) базувалася на застосуванні та розширенні сфер та масштабів застосування нового принципу картографії, поширеного зокрема завдяки портоланам, який «допоміг зобразити природний світ, відкритий шляхом прямого спостереження, реалістичного опису, систематичної класифікації та порівняльного методу пояснення» [120, с.1291] – реконфігурувати *natural history* в експериментальну філософію та органічний світ в механістичний [260, с.22].

Зрештою, зв'язок цих стратегій та репрезентацій важить в контексті самої загальної зміни просторового порядку. Так, згідно з Ентоні Гідденсом, саме географічні відкриття стали необхідною основою становлення в цілому «порожнього простору» модерності – не лише відірваного в своїй масштабності від премодерної конкретності просторів-місць та присутності, а й питомо картографічного у відсутності конкретної точки огляду та взаємозамінності окремих елементів [133, с.18-19]. Та як зауважує з цього приводу Д. Грегорі – йдеться про становлення не порожнього простору, а радше «спустошеного», «простору насилля, терору та смерті» [136, с.129].

Третім, і центральним для даного дослідження виміром, в якому реалізується сила «репрезентації простору», що прояснює цей концент та дозволяє синтетично розглядати динаміку модернізації через нього, є мілітарні стратегії.

Варто зазначити, що використання в подальшому розгляді позначення «мілітарний» зумовлене потребою підкреслювати взаємооберненість «воєнного» та «військового», спеціалізованих стратегій й технік ведення бойових дій (*warfare*) та загальної соціокультурної (ре)організації в тотальних станах війни (*war*) та мирний час за їх принципами. Йдеться про те, що «стратегічна» й «просторова» організаційна проблематика в цілому поширюються на інші сфери діяльності –

особливо сильно, але не ексклюзивно в модерну добу – саме через симбіоз з мілітаризацією та проблемою війни, наріжним каменем якої впродовж усієї історикокультурної динаміки є потреба з максимальною ефективністю або ж «економністю» оперувати просторами і часом. А отже в певний спосіб підкорювати їх, використовувати, досліджувати, перетворювати та вдосконалювати [88, с.187].

Як стверджував М. Фуко, перегортаючи класичне висловлювання Карла фон Клаузевіца – модерна «політика», як техніка миру (запобігання громадським заворушенням) та дисципліни, «виникла як продовження якщо не достеменно й безпосередньо війни, то принаймні військової моделі» [88, с.229]. А промислова економіка «тейлоризму» та «фордизму» – як «прихована мілітаризація великих підприємств» [88, с.187]. Більше того, згідно з В. Шивельбушем, їх теоретичне політекономічне підґрунтя XVIII ст. не було б можливим без першого масового виробництва нового Нового часу – «вогнепальної зброї, уніформи, продовольчого пайку для регулярної армії абсолютистської держави» [89, с.102].

Для даного дослідження важливішим є те, що саме мілітарні стратегії, які в ранньомодерній Європі подібно до капіталістичних були пов'язані з новим класом вільних «механіків»/*superior artisans*, а не територіалістські державотворчі стратегії, першими реалізують та поширюють картографічну організацію, репрезентацію «земних» просторів — з усіма її прекрасними та жахаючими далекосяжними наслідками. Показовою є циркуляція понять в географічному та мілітарному дискурсах, «що цілком природно, оскільки географія виросла в тіні військових», «регіон у географів — військовий регіон (від *regere* — командувати), провінція — завойована територія (від *vincere*). Поле відсилає до поля битви» [127, с.69].

Загалом, як стверджував Карл Роджерс, «на жаль, мілітарна історія була далеко не такою успішною, як економічна історія, в інтеграції свого матеріалу в “big picture”, представлену в загальних історіях (...) мілітарні історики ефективніше показували, як революції у мілітарній техніці та технології можуть змінити мистецтво війни, ніж те, як зміни у війні можуть змінити суспільства

загалом» [217, с.1]. На сьогоднішній день ця проблема вже не є настільки значною, якою вона була в 50-60-х роках ХХ ст., коли Майкл Робертс, «маргінально» для тогочасного інтелектуального середовища, почав концептуалізацію ранньомодерної «мілітарної революції». З тих пір поступово відбувалася більш важлива «мілітарна революція» в історіографії та гуманітарних студіях загалом – щоправда, в другому випадку переважають дистопічні погляди. В сучасному українському контексті, в якому війна накладає свій «знак» на *total way of life*, та загалом світовому контексті, в якому демократичні суспільства після «перемоги» в «холодній війні» та десятиліть віри в «кінець історії» та роботи над «забуттям» (Т. Джадт) двох світових воєн, постали перед «несподіваною» потребою та викликами мілітаризації в нових соціокультурних умовах, такі трансдисциплінарні розвідки є вкрай актуальними. Або ж, якщо точніше – актуальність цієї проблематики змушує до трансдисциплінарних розвідок, історикокультурних ревізій та методологічних трансформацій загалом.

Дисертаційне дослідження опрацьовує в даному розрізі два питання. Перше: яким чином «мілітарні чинники відіграли ключову, навіть вирішальну, роль у формуванні модерного світу» [217, с.2] завдяки опосередкованості «репрезентаціями простору» в стосунку зі світом загалом та, що важливіше, з просторами тіла та міста. Друге: яким чином мілітарні стратегії та технології стосуються пізньомодерних трансформацій цих просторів – стимулюють їх чи стикаються з ними, чітко оприявнюючи та проблематизуючи.

Історіографічний дискурс «мілітарної революції» в загальних рисах систематизує множину ранньомодерних соціокультурних трансформацій, пов'язаних зі «сферою війни». Варто зазначити, що сам по собі історіографічний концепт «мілітарна революція», вперше сформульований М. Робертсом та критично опрацьований його послідовниками, є вкрай суперечливим – в питаннях хронологічних та географічних меж цієї «революції», визначальної її технологічної зміни та аспектів впливу на соціальну, політичну, економічну сфери – та до певної міри детерміністським. Проте важить те, що концептуалізації в цьому інтелектуальному полі з різних боків підходять до проблеми організації

просторів.

По-перше, йдеться про соціокультурні наслідки тої мілітарної інновації, яку М.Робертс першопочатково назвав «тактичною революцією» XVI-XVII ст., а К. Роджерс розглядав ширше як «піхотну революцію», яка почалася ще в XIV-XV ст. та визначила мілітарний розвиток впродовж подальших чотирьох століть. Обидва цих підходи корелюються з дослідженням М. Фуко генеалогії модерної дисципліни, як загального принципу панування, та «нової політичної анатомії» [88, с.189] або ж біополітики.

На противагу домінанті аристократа-вершника з його «тілесною риторикою честі» [88, с.185] на полі бою та в суспільному порядку, армія/військо, яке уможливило та підтримувало модерні держави з XVII ст., складалося «з простого населення (хоча часто очолюваного аристократами); вони служили за плату; вони воювали в основному в пішому порядку, у зближених лінійних формуваннях, які більше покладалися на вогневе ураження, ніж на шокування супротивника; і вони билися, щоб убити» [218, с.56].

Як стверджував М. Робертс, армія нового зразка, «зчленований організм» або ж машинерія в спільних тактичних маневрах, ґрунтувалася на «новому стандарті підготовки та дисципліни рядового солдата» з «вимогою однастайності та точності рухів» та «мінімальної здатності до мислення» [215, с.14-15]. Як пізніше сформулював це М. Фуко, солдат став продуктом муштри й маневру – виробленою з аморфності «податливого» та «нездоного тіла» ефективною машиною [88, с.185-186], в якій взаємовизначаються рухи й наміри тіла та знаряддя, зокрема вогнепальної зброї [88, с.208] – власне формуються «техніки тіла».

М. Робертс зробив з своїх відкриттів доволі неоднозначні висновки про, спершу, масштабування такої «тактичної революції» до «стратегічного» рівня в межах нібито самостійної мілітарної інституції, та, пізніше, про односпрямоване перенесення мілітарних дисциплінарних принципів на цивільне суспільство [215, с.21]. Його послідовники-критики, зокрема К. Роджерс та Джеффри Паркер, поставили це під сумнів, але й схилилися до іншої крайності, стверджуючи, що

тактичні та піхотні інновації спершу, ще в XIV ст., дійсно були «суто-мілітарними», але й разом з тим маргінально повстанськими [218, с.58-60] (чим і пояснюється потреба роботи з піхотою, а не кіннотою) – підвищення їх ефективності та масштабування стало можливим лише завдяки державним апаратам та економіками, як в успіхах Моріца Оранського чи Густава Адольфа, які дослідив М. Робертс, так і в пізнішій зразковій пруській доктрині, яка визначила військову справу (як ремесло, і як мистецтво, а не науку, на чому наголошував Клаузевіц) на два століття.

Підхід М. Фуко в даному випадку видається найбільш нейтральним. Згідно з французьким дослідником, модерна дисциплінарна машинерія (яку, варто зазначити, можна нещадно критикувати, чим і займалися ліві інтелектуали останні півсотні років, чи елімінувати, чим досі займаються «науки про дух», але видається доречнішим нейтрально приймати як не ексклюзивне, але невід’ємне та визначальне підґрунтя сучасного світу) сформувалася в сукупності «часто незначних процесів різного походження» (від монастирів чи шкіл до лікарняних інфраструктур) [88, с.189]. Разом з тим, «тактика, мистецтво будувати з локалізованих тіл, із закодованої діяльності і сформованих спроможностей апарати», яка «становить, безперечно, найвищу форму дисциплінарної практики» розвивалася найбільшою мірою та найбільш експансивно саме у військовій справі [88, с.229].

Другим виміром ранньомодерної організації просторів, який актуалізується дискурсом «мілітарної революції» та напряду пов’язаний з картографічною проблематикою, є наслідки взаємопов’язаних мілітарних інновацій – «артилерійської» (К. Роджерс) та «фортифікаційної» (Дж. Паркер) революцій – які призводять до проблематизації міського простору та створення його перших модерних планометричних репрезентацій «на землі».

Згідно з Дж. Паркером, ранньомодерний «театр» бойових дій, так само як століттями до того та після, концентрувався навколо міст як опорних пунктів, адже «той, хто контролював міста, контролював сільську місцевість» та зводився до серій тривалих облог, адже «навіть повна перемога на полі не обов’язково

змусила добре захищені міста капітулювати: вони могли продовжувати опір» [207, с.41].

Проте на початку XV ст., як стверджує К. Роджерс, через «революційний» розвиток артилерії змінився баланс сил, підваживши багатовікову домінуючу сторону, що обороняється: «приблизно в середині 1420-х років ми починаємо чути про капітуляцію гарнізонів не через голод, а тому, що гармати зробили їх позиції нездатними до захисту» [218, с.66]. Але якщо точніше: артилерія подолала середньовічний тип фортифікації з тонкими високими стінами. Як стверджує Дж. Паркер, «ініціатива у війні тепер належала агресору, і не дивно, що до 1500 року кожна велика європейська держава мала потужний артилерійський парк для використання проти своїх сусідів або проти своїх дисидентських підданих» [207, с.41]. У відповідь на це, першочергово в Італії, де осадні війни були найбільш поширені (що зрозуміло зважаючи на нетиповий для того часу рівень урбанізованості), виникає цілком новий тип оборонних укріплень, який може витримати обстріл – *trace italienne*, коло з низьких товстих стін з чотирикутними бастіонами [207, с.41]. Яким же чином ця мілітарна проблематика пов'язана з практиками картографії та формуванням модерного «картографічного» світогляду загалом?

Саме потреба в визначенні та посиленні міських фортифікацій призводить до перших планів міст в XVI ст на основі емпіричного й математично-точного вимірювання. Як зазначають Х. Баллон та Д. Фрідман щодо першого модерного плану Риму, найбільш ретельно обстеженим та точно відображеним елементом якого є міська стіна – «інтерес Буфаліні до стіни, мабуть, виник з того факту, що він, як і Леонардо, був військовим інженером, одним із консультантів, які брали участь у конференції, скликаний Павлом III у 1534 році для розгляду перебудови укріплень Риму» [98, с.685]. До того ж, оборонний периметр міста був традиційним визначенням його ідентичності.

Варто зазначити, що стосунок картографії з мілітарними стратегіями можна розглядати в набагато ширшій перспективі. Так, наприклад, Дж. Гейл стверджує, що з кінці XV ст., «увесь картографічний прогрес у геодезії, створенні проєкцій,

використанні узгоджених масштабів, а також методах виробництва та публікації відбувався на тлі війни. Країни та регіони, які наносили на карти з все більшою точністю та користю, в той самий час були об'єктами завоювання для армій, які повинні були знайти свій шлях, та керування для урядів, яким потрібно було наново оцінити свої оборонні системи» [145, с.719]. Більше того, ця потреба в картографії була чітко концептуалізована в європейському контексті ще Нікколо Мак'явелі, а в китайському ще раніше. Проте, сам же Дж. Гейл зазначає, що різниця в використанні мап в нападі чи захисті є суттєвою, та що в ранньомодерну добу картографія, що стосується агресивної війни, а саме маневрів, не була розвиненою [145, с.726]. Це корелюється з твердженням Р. Паркера, що «протягом модерної доби, як і в середні віки, військова географія формувала стратегію», а ранньомодерні укріплені міста, «де б вони не існували, робили битви неактуальними — і тому незвичними» [207, с.43].

Більше того, найважливіше, що принцип «репрезентації простору», про який йдеться в даному дослідженні та який найбільш повно ілюструють практики мілітарної топографії, стосується не лише «схоплення» просторової протяжності для підвищення ефективності оперованої в ній діяльності (характерній і для капіталістичних стратегій) чи для ідеологічного її конструювання (притаманній першочергово територіалістському державотворенню). Він стосується й, в прямому сенсі, продукування просторової протяжності – забезпечує обопільну проникність між вимірюванням та дизайном (в широкому сенсі «введення недоступних для сприйняття або прихованих функцій продукту у сферу сприйняття споживача» [72, с.38]). Як стверджував в той час С. Смеральді, завдяки плану можна «бачити пропорції та співвідношення вулиць одна до одної та будь-якої вулиці до тіла (міста) в цілому», та, «якщо ви хочете привести місто до повної гідності, ви чітко побачите місця, які потрібно покращити» [98, с.701].

І хоча інфраструктурний розвиток (доріг, залізниць, тощо), що пізніше визначатиме просторовий порядок індустріального суспільства, також пов'язаний і з мілітарними потребами, і картографічними інструментами – взаємозв'язок мілітаризму на планометричній «сили» пізнання/конструювання вперше, повною

мірою та зразково стосується саме міського простору. Подальше масштабування цього топографічного принципу на пряму пов'язано з розширенням простору військового оперування.

Мілітарний спосіб картографування міського простору, що почав ширитися першочергово Італією, не був першим та єдиним прикладом модерної репрезентації міського простору. Зокрема, він принципово суперечив пануючим серед гуманістів принципу оптичної лінійної перспективи та їх запити на схоплення живописного «образу міста», які реалізовувалися в поширених в той час зображеннях з уявної «висоти пташиного польоту». Як показово зазначав Джованні Річчі, створення цього образу як абстрактного плану, «було б марним і задовольняло б уяву більше, ніж око. За винятком потреб тих, хто хоче атакувати місто мінами чи побудувати інше, схоже на нього, образ, який відображає суть міста, є не його планом, а таким, що представляє його так, як око бачить його з певної точки зору» [98, с.687]. З іншого боку, ортогональні плани міста створювалися ще у XV ст, проте це були узагальнені проекти ідеальних міст, які не базувалися на топографічному дослідженні – «їм не потрібні маркери, які прив'язують плани до реального світу» [98, с.701].

Свою чергою саме мілітарні репрезентації простору, обумовлені проблемами нового типу фортифікації, мали визначальний вплив на питому модерне конструювання міського простору. Згідно з Х. Баллон та Д. Фрідман, робота військових архітекторів, які мали відповісти на артилерійську загрозу, поступово зробила геометричною проблемою дизайн міста загалом. Спершу вона призвела до створення технік геодезичного вимірювання та планометричної візуальної систематизації результатів, обидва з яких ґрунтувалися на реактуалізованому принципі сітки. Коли ж інтенції мілітарного архітектора «проникли за стіни міста для планування системи вулиць (...) не дивно, що його схеми були такими ж регулярними та ефективними, як бастіонне креслення оборонного периметра» [98, с.701]. Так, наприклад, Марта Поллак на пряму пов'язує формування модерного дизайну простору міста в цілому – з його «одноманітністю, геометричною чіткістю, контролем, архітектурною економією та монументальністю без прикрас»

– який вона називає «мілітарним урбанізмом», з відповіддю на виклики осадної артилерійської війни. На думку американської дослідниці, навіть із зникненням стін та бастіонів в індустріальний період, «вони залишили свій відбиток та продовжують шрамувати форму міста» [209, с.1].

В питанні ж репрезентації простору важить першочергово те, що перпендикулярна сітчаста структура постає обопільно проникною мембраною між ефективним способом вимірювання та ефективним способом планування.

Показовим в даному випадку є найдавніший з збережених планометричних проєктів реорганізації простору міста, створений Джакомо Фонтаною, найнятим папством фахівцем з артилерії. Його пропозиції були представлені трьома ортогональними планами міста Анкона – «на першому плані подано огляд міста в тому вигляді, в якому воно було; два інших пропонують проєкти Фонтани» [98, с.700-701] – усі на основі однієї і тієї ж системи графіки та математики.

Приклад Дж. Фонтани демонструє, що ортогональний план, який ґрунтується на сітці масштабу, робить однопорядним, одночасно абстрактним й реальним, та, найголовніше, взаємопроникним те, яким простір «є» (в абстрактному «фреймінгу» емпіричних даних та стратегічних вимог), і те, яким він має бути (не менш реальну абстракцію продуманого й спланованого).

Не менш важливо, що цей принцип став базовою засадою модерного, можна сказати «картографічного», світогляду – «одержимістю геометрією та її потенціалом для розуміння фізичної природи», яку наприкінці XVII ст. Б.де Фонтенель визначав новим *esprit géométrique*, та яка починається з намагань ренесансних «механіків», багато з яких, зокрема Леонардо, Рафаель чи Дюрер, були і військовими архітекторами, застосувати геометричні принципи до всіх аспектів повсякденного життя [120, с.ххvii].

3.3. Виміри взаємозв'язку мілітарних стратегій та урбанізму

Синтез практик модерної картографії, обумовленої мілітарними стратегіями, та наукової форми пізнання стає остаточно явним в XVII-XVIII ст., коли картографія (остаточно позбавляючись від «середньовічної» візуальної

недиференційованості [260, с.7-10]) не лише стає «формою науки, яка займалася впорядкуванням простору та зображенням просторових відносин», але в першу чергу – «частиною науки та засобом, за допомогою якого математика та математичні обґрунтування вкоренилися, практикувалися та поширилися в окремих науках» [120, с.1297]. В цей час картографія стає не просто метафорою структури наукового пізнання, а його основною матрицею.

Зворотнім боком даного синтезу, власне мілітарного встановлення порядку «репрезентацій простору» в його зв'язку з проблемою міста, стала поступова зміна дизайну самих просторів міста. Йдеться не лише про формування окресленого, наприклад, М. Поллак «мілітарного урбанізму», а про ширшу, використовуючи її ж формулювання, мілітаризацію міста в його «укріпленні, теоретизуванні, порушенні, відбудові, святкуванні та руйнуванні» [209, с.1].

Попередній розгляд вказав на те, що місто було в центрі уваги мілітарних стратегій і до цього, та більше того, саме щодо нього формувалися принципи мілітарної топографії й модерної утилітарно-пізнавальної картографічності загалом. Більше того, згідно зі Стівеном Гремом, «війна та місто оформлювали одне одного протягом усієї міської та мілітарної історії» [134]. Разом з тим, в ранньомодерній Європі зв'язок між соціокультурною мілітаризацією та організованою урбанізацією як невід'ємними складовими модерного «тотального способу життя» лише окреслюється.

По-перше, сама двоїста уяво-реальність міста, якої стосуються модерні стратегії урбанізму та пізньомодерний урбаністичний дискурс – «тканина» міста, оточена ранньомодерними фортифікаціями – не була мілітарною проблемою в облогових війнах. Під двоїстістю міста розуміється синтетична уяво-реально пара, яку визначали ще давні римляни в термінах «*urbs*» та «*civitas*». Аналогічним чином, але вже на основі французької мови та з різним нюансуванням, цю пару визначають А. Лефевр та Р. Сеннет. Йдеться про «*la ville*» – «фізичне місце» [70, с.13], «наявну і безпосередню реальність, практично-матеріальний і архітектурний факт» [186, с.103]; та про «*l'urbain*, соціальну реальність, що складається з відносин, які повинні бути задумані, сконструйовані або реконструйовані

думкою» [186, с.103] чи ширше «*cite*», «ментальність, що складається з різних видів сприйняття, поведінки та переконань» [70, с.13].

По-друге, ранньомодерні урбаністичні, цивільно-мілітарні проекти були здебільшого теоретичними. Ранньомодерна Європа не мала достатніх центрів концентрації політичної, економічної та мілітарної могутності, яка пізніше уможливить масову реорганізацію старих міст та побудову нових. Як зазначає Олексій Сокирко, розглядаючи ці тенденції й на теренах східної Європи (а саме Гетьманщини), закладена фортифікаційною революцією модернізаційна зміна «зовнішності» міста та урбаністичної «ідентичності» принаймні до XIX ст. відбувалася точково та повільно, «навіть перед загрозою знищення під час війн» [73, с.90-91].

Зрештою, згідно з А. Лефевром, урбанізм є не просто технічним застосуванням урбаністичного «часткового знання про місто (його елементи, функції, структури)» в конкретному контексті, але й застосуванням, в «визначених стратегічними та політичними рішеннями» [186, с.97]. А як зазначає М. Фуко: дискурси «про урбанізм, колективні об'єкти, гігієну та приватну архітектуру» хоч і існували з XVI ст., але ще не мали утилітарного значення в політиці, «мистецтві управління людьми» [128, с.240]. Власне, це мистецтво тільки розвивалося і набуло могутності лише наприкінці XVIII ст., коли, за посередництва мілітарних стратегій, синтезувалося з практиками геометрії-географії (картографії) та архітектури.

Подальший розгляд стосунку мілітарного та міського вимірів розгортається з цих двох вихідних позицій. Динаміка «модернізації» – в вузькому сенсі, в хронотопних межах модерної Європи – яка полягає в спеціалізації сфер діяльності у все більш централізованих системах (націй-держав, світів-економік, тощо), власне являє собою системну диференціацію, посилює мілітарний вплив на урбанізм, як нову й все більш важливу проблему, проте робить його все більш опосередкованим. Динаміка «пост-модернізації», як множина специфічних дедиференціаційних тенденцій в різних вимірах, висуває та все більше, в умовах «неочікуваної» повномасштабної війни, радикалізує нову проблему – як для

мілітарних стратегій, так і для урбаністичного й загалом гуманітарного дискурсу – проблему безпосереднього стосунку війни та урбанізму. Власне, як зазначає М. Поллак, лише з середини ХХ ст. «міста стали окремими цілями, а знищення цивільних поселень — заявленими військовими цілями» [209, с.1].

1. В ранньомодерну добу простір міста та простір війни були не тотожними, але взаємовизначеними границю муру. Формування централізованих та визначених територіалістською «логікою» чи «свідомістю» держав, «контейнерів влади» (Е. Гідденс), призвело, згідно з Мартіном Шоу, до того, що демаркаційними лініями насильства стали кордони між державами, адже уся територія, на яку претендує держава, мала бути захищеною. А міста, в свою чергу, «більше не будували для оборони, і все частіше вони ставали необороздатними» [227, с.141-142].

Як зазначає Джон Спенсер, починаючи з другої половини ХVІІ ст. й до Другої світової війни, армії європейських монархів слідували нормам вирішальної битви на відкритій місцевості, у полі – власне на «полі битви». Більше того, навіть в середині ХХ ст. «більшість бойових дій у містах були частиною значно ширших кампаній, що велися в сільській місцевості» [237]. Міста не переставали бути військовими цілями – «збройні сили мають довгу історію боротьби за міста, але не в них (...) За винятком декількох випадків, міські війни (*urban warfare*) є сучасним явищем» [237].

В цих обставинах, особливо в ХІХ ст., зв'язок мілітарних стратегій та європейських просторів міста лежав в площині не стільки безпосереднього насильства (*violentia*), а державної сили/влади (*potestas*) [190]. Та був територіально опосередкованим, реалізувався «ефектом бумерангу»: «хоча колонізація з її техніками та політичною та юридичною зброєю, очевидно, перенесла європейські моделі на інші континенти, вона також мала значний ефект бумеранга на механізми влади на Заході, а також на апарати, інституції та методи влади. Цілий ряд колоніальних моделей був повернутий на Захід, і в результаті Захід міг практикувати щось схоже на колонізацію, або внутрішній колоніалізм, на собі» [129, с.103]

Найбільш яскравим прикладом такого територіально опосередкованого впливу мілітарних стратегій на урбанізм є перепланування (опосередкованої картографічною планометрією мілітарного зразка) й фактична перебудова Парижу бароном Османом. Згідно з Еялом Вайзманом, цей урбаністичний проєкт базувався на опрацьованих маршалом Томою Р. Бюжо механізмах подавлення супротиву під час колоніальної війни в Алжирі. На основі цього досвіду «Осман створив широкі бульвари, по яких кіннота могла атакувати бунтівний натовп, а артилерія мала б прямі лінії вогню, щоб зламати барикади, зрівнявши з рівнем землі старі лабіринти нетрів» [250]. Загалом, написана маршалом Бюжо праця «*La Guerre des Rues et des Maisons*» може розглядатися як перше керівництво по підготовці та веденню міської війни, яке втілювалося в Парижі задля нівелювання ризиків від «внутрішнього ворога» — повторення революції.

Погляд на перебудову Парижа з позиції самих лише мілітарних стратегій є значним спрощенням та детермінізмом – зокрема, «після того як місто було захищено від революції, він [барон Осман] задумав *reseaux* – великі бульвари, у які вливаються магістральні вулиці, – що мали служити більш позитивним соціальним цілям» [70, с.44-47]. Йдеться радше про певний мілітарно-цивільний синтез. Так, Р. Сеннет розглядає проєкт барона Османа з позицій радше «урбанізму», сутність якого він розуміє в забезпеченні зв'язку між *cite* – тим, як люди живуть або хотіли би жити колективно, та *ville* – побудованим середовищем, яке може втілити ці вимоги чи ідеали. І барон Осман постає для американського дослідника представником «великого покоління урбаністів» XIXст., яке намагалося покращити міста (зробити їх доступними, безпечними, здоровими, рівними, тощо) за рахунок реорганізації *ville*.

В логіці свого дослідження, Р. Сеннет акцентує увагу на тому, що, на противагу своїм спадкоємцям, «велике покоління намагалося зв'язати *cite* і *ville*» [70, с.77]. Разом з тим він чітко вказує на організаційну стратегію таких цивільних проєктів — слово «урбаніст» було вперше використаної середині XIX на позначення громадських інженерів, які мали превентивно вирішити проблему охорони здоров'я в швидкозростаючих містах, проектувати «здорові міста». З

таких позицій, «гігієнічний» та мілітарний урбанізм є різними вимірами одного інфраструктурного проекту, які підкріплюють одне одного. Подібно до того, як оптичні медіа, в розумінні Ф. Кіттлера, розвивалися на межі медицини та військової справи – виходячи за межі звичного людського сприйняття, в обох випадках «виявляли нових ворогів чи нові способи боротьби зі старими ворогами» [255, с.8]. Найбільш радикальним та безпосереднім синтезом «гігієни» та війни є, звичайно, нацистські проекти.

Варто зазначити, що приклад перепланування Парижа підважує позірну новітність проблематики «мілітарного урбанізму» чи «пост-паноптизму», на яких концентрувалися дискурси початку XXI ст. – як спеціалізований мілітарний, так і «лівий» антивоєнний – щодо «постмодерних війн», «анти-терористичних» операцій на Близькому Сході чи в Афганістані, в яких «руйнується конвекційна військово-цивільна бінарність» [135, с.389] та легітимується новий західний «мілітаризм малих масових вбивств» [227, с.343]. Згідно з С. Гремом, «новий мілітарний урбанізм спрямовує комплекс ідей, доктрин, практик, норм, технік, в яких повсякденні простори, місця та інфраструктура міст – з їх цивільним населенням — розуміються зараз як головні цілі та загрози» [135, с.388]. Проблематика «пост-паноптизму», концептуалізована, зокрема, З. Бауманом та засновником *surveillance studies* Д. Ліоном, ґрунтується на другому «болючому» для лівих інтелектуалів аспекті «хірургічних» операцій та їх «ефекті бумеранга» – «дронах», як втіленні технік деперсоналізованого мілітарного «націлювання» та цивільного «нагляду» за населенням, котре як потенційне джерело небезпеки всередині самих американських міст [101] дегуманізується так само як і терористи [132].

Окрім вдосконалення технічних деталей, дана проблематика не видається новою. Безвідносно оціночних суджень, кейси повстансько-технологічного обопільного насилля, взаємного й перманентного терору [72], на яких концентрувалися подібні критичні чи аналітичні дискурси, на фоні повномасштабних воєн, видаються специфічними проявами радше політичної, «поліцейської» (Фуко), сили, притаманної і Франції XIX ст., а не тотальності

війни, яка починає стосуватися уявно-реальних просторів міста з середини ХХ ст.

Більше того, як демонструє (хоча для ґрунтовних висновків необхідна історична перспектива) повномасштабна стадія російсько-української війни, технологічні «постмодерні» апарати змінюють тактики ведення війни (*warfare*), «фреймінг» війни (*war*) та стосунок з просторами загалом – до чого звертається наступний підрозділ, проте вони не долають «модерну» війну піхоти, окопів та артилерії зразка Першої світової, та загальновійськових маневрів, характерних для Другої світової.

2. Разом з тим, російська-українська війна – що важливо, саме в певних подібностях до Другої світової – проблематизує дійсно безпосередній стосунок бойових дій та просторів міста.

Певною мірою, в даних обставинах актуалізується і окреслене в концептуалізаціях «постмодерної війни» формування міського «*battlespace*» [135] – «проблеми війни як міського середовища і навпаки» [116] – який, на противагу класичному «*battlefield*», вимагає від військової сили розуміння міського середовища [237] – певної мілітарної урбаністики, «екології».

Проте, утилітарний «урбанізм» – відносно новий та безпосередньо мілітарний – який демонструється російсько-українською війною та забезпечується усім арсеналом вогневої потужності, постає, на відміну від «гуманної» «хірургії» контр-тероризму, певним «*design by destruction*».

З суто мілітарної позиції, з якої це формулювання використовує Е. Вайзман, йдеться про «переорієнтацією побудованої тканини для створення умов, сприятливих для оперативного пересування та маневру» [250]. В російсько-українській війні цей аспект доведений до граничного стану, в якому місто в цілому стає перепоною, найлегшим способом подолання якої для загарбника є її тотальне знищення. Разом з тим, нинішня тотальність війни (ре)актуалізує питання знищення не лише матеріальної протяжності, та що важливіше – про знищення не лише як руйнування, але й як варіації (1) екзистенційної відмови та (2) специфічної експлікації прихованого до того. Обидва ці виміри, зумовлені першочергово мілітарними стратегіями, більше того,

ще в ХХ ст., накладають свій відбиток на «тотальні способи життя».

«*Design by destruction*» актуалізується, зокрема, в концепції «урбіциду» Мартіна Коварда, який постає певним негативом «урбанізму». Спираючись на ідеї Л. Вірта, М. Гайдеггера та Ж.-Л. Нансі, британський дослідник звертається до матеріальності міста, як до способу забезпечення екзистенційної якості співіснування, «способу життя» [256] спільнот, «*urbanity*» – гетерогенного буття-з-іншими. Матеріальність міста – *urbs* чи *ville* – забезпечує цю співпричетність за рахунок того, що «кожен елемент антропогенного середовища (...) є принципово публічним, оскільки він доступний для всіх як індикатор місця, маркер орієнтації в антропогенному середовищі. Простори, створені між ними, відкриті для загальної абстрактної можливості завжди вже містити інших, які орієнтуються відповідно до цих маркерів» [112, с.427]. Своєю чергою «урбіцид» постає не лише руйнуванням матеріальної інфраструктури міста та відмовою в біологічному існуванні, але й відмовою у такому способі співпричетності [113, с.16].

Під тим, що «урбіцид» є негативом «урбанізму», мається на увазі дві речі. По-перше, «цивільний» урбанізм як реорганізаційний дизайн просторів міста завжди здійснюється через руйнування старого порядку. Цей аспект є явним в модерних дисциплінарних та гомогенізуючих дизайнах – проявах «політичного насилля», які критикує М. Ковард та постмодерні урбаністи загалом, елімінуючи факт того, що модерний індивід був створений саме в стосунку з такими просторами. Але хоч і не таким явним через сучасні ціннісні орієнтації, цей аспект стосується і «гуманістичних» дизайнів, які завжди містять в собі дилему – «чи повинен урбанізм представляти суспільство таким, яким воно є, чи прагнути його змінити» [113, с.16]. По-друге, в безпосередньо мілітарному та радикальному варіанті «*design by destruction*», «урбіцид» є негативом «урбанізму», адже він, хоч і оберненим чином, стратегічно оперує *urbanity* та самою можливістю до існування, не лише знищуючи вороже середовище існування, докільля, але й виявляючи його.

Цей другий, та більш важливий аспект, виявляє Петер Слотердайк. Згідно з

німецьким дослідником, головною ідеєю XX ст., яка вперше реалізувалася під час двох Світових війн та стала рушієм й моделлю сучасного світо-стосунку є ідея «цілити не в тіло ворога, а в його довкілля» [72, с.23].

«Введення довкілля в боротьбу антагоністів» [72, с.22], а отже, і його «відкриття», почалося згідно з П. Слотердайком, з обопільних газових атак в окопах Першої світової, в умовах, коли ворог перестав бути досяжним для класичних вогнепальних засобів ураження. Чітко датуючи початок цього визначального для XX-XXI ст. процесу подіями на Іпрі 22 квітня 1915 року, німецький дослідник відзначає, що відмінністю цих подій від отруень води чи заражень чумою, відомих з Античності, полягає в «довершеній технічній експліцитності» [72, с.35]. Вона стала можливою завдяки єдності трьох «оперативних критеріїв» – практик тероризму, як переведення взаємодії ворогів на постмілітарну основу; промислового дизайну, як введення функціональності в сферу сприйняття й потреби; та «турботи» про довкілля, реактуалізації життєвих феноменів [72, с.29]. Приклад «газової війни» – в якій потреба руйнівного дизайну повітря, базової запоруки життя, обернулася, зокрема, «кліматологією» – демонструє не лише спільне мілітарне коріння цих «оперативних критеріїв» (яке не менш явно проявляється в «відкритті» електромагнітних хвиль чи радіаційного випромінювання), але й підкреслює їх синтез в різних сферах сучасного життя. Згідно з П. Слотердайком, брати участь в «модерності» означає долучатися та підкорятися експлікативному, розкриваючому й оформлюючому, насильству «над тим, що колись непомітно "лежало" в основі чи оточувало й охоплювало задля формування довкілля» [72, с.35] – виштовхувати на рівень маніфестацій (мілітарних, наукових, естетичних, промислових, тощо) те, що було неусвідомленим, прихованим, неусвідомленим [72, с.61], руйнувати латентність та контролювати фон [72, с.79].

Звичайно, якщо дивитися на цю триєдність з позицій сучасного «екологічного» мислення, то актуалізуватися буде «турбота» чи «захист», якщо з позицій промислового дизайну – «оформлення». З позиції мілітарних стратегій завжди актуалізується саме «руйнування». Згідно з В. І. Зебальдом, тотальне

руйнування є підспудним принципом будь-якої війни, яка передбачає, в ідеалі, «повне знищення противника разом із його житлом, його історією та його природним середовищем» [36, с.32]. Але руйнування особливим чином містить в собі інші елементи – є дизайном, в широкому сенсі експлікації, довкілля через руйнування.

«Газова війна» хоч і є вкрай показовим прикладом, але й занадто радикальним в своїй однозначній анти-біотичності (притаманній і пізнішому нацистському «гігієнічному» використанні газу). Разом з тим, більш багатограним проявом насильства «проти будь-яких речей «речей» у середовищі, без яких особи не можуть бути особами» [72, с.32], до того ж, напряду пов'язаним з дизайном просторів міст, є приклад іншої «повітряної війни» – насилля не «проти» повітря, а «з» повітря, освоєного літальними апаратами – яка остаточно набуває сили під час Другої світової.

Особливість «стратегічних» або ж «килимових» бомбардувань, *area bombing*, започаткованих Третім Райхом та поступово масштабованих Королівськими повітряними силами з 1942 року, полягає саме в їх неоднозначній «стратегічності». З одного боку, по завершенню війни й донині, в середовищі американських і британських інтелектуалів (особливо лівих) – та за виключенням, що зрозуміло, німецьких [36, с.27] – прийнято вважати, що це «жахливо неправильна назва» [227], адже бомбардування німецьких міст було спрямоване першочергово на цивільне населення. Більше того, суперечки з цього приводу точилися навіть серед британського політичного та воєнного істеблішменту під час самих цих бомбардувань [36, с.28]. На противагу цьому, В. Г. Зебальд стверджує, що єдино можливим, й до того ж дискусійним об'єктом критики в даному випадку є лише те, що цю програму «не згорнули навіть тоді, коли з'явилася змога робити незрівнянно точніші, вибіркові удари» по промисловій, паливній чи транспортній інфраструктурі. Першочергово ж, на думку німецького дослідника, ця програма була в прямому сенсі стратегічною, адже давала Великій Британії хоч якусь можливість втрутитись у війну, долаючи свою острівну ізоляцію [36, с.30].

Та більше того, дана програма повною мірою реалізувала тотальну війну, руйнування життєсвіту ворога – «бомбова війна була війною в чистому, неприкритому вигляді [36, с.33]. Такою ж самою, що іншими засобами велася Третім Райхом. Як зазначає П. Слотердаjk, підкреслюючи синтетичну стратегічність бомбардувань німецьких міст – їх ціллю були «не лише військові структури, а ще більшою мірою ментальна інфраструктура війни» [72, с.57].

Загалом, бомбардування міст під час Другої світової війни мали безпосередні наслідки в усіх зазначених вище вимірах зв'язку мілітаризму та урбанізму. Так фактичним наслідком «тотального бомбардування тотальної війни — масштабного акту спланованого спустошення міст» [134] стала можливість для модерністських містобудівників та архітекторів перебудувати старі європейські міста з «нуля». Більше того, як стверджує С. Грем, врешті реалізовані модерністські проекти, зокрема Ле Корбюзьє, формувалися ще з Першої світової та були відповіддю на потенційні мілітарні загрози – бомбардувальні та газові [134].

Та сам літак постав для Ле Корбюзьє механістично-органічною «чистою функцією»: «машиною для польоту» як зразком «машини для життя» [181, с.109-110] та інструментом прямого візуального визначення проблем старих і «хворих» міст [182, с.96] – за два роки до бомбардування Герніки, він і не міг здогадуватися, що літак стане засобом вирішення цих проблем. Даний приклад подібний до того, як топографічний план став сіткою-зразком та умоглядною діагностикою для ранньомодерних «вільних механіків».

Разом з тим, важливим було актуалізувати в цьому контексті саме те, що бомбардувальне «націлення», як радикальний неопосередкований «*design by destruction*», оперує просторами міста, уявно-реальними життєсвітами – розкриває їх, позбавляючи їх. Іншим питанням, яке частково піднімається в наступному підрозділі, є те, яким чином простори, в різний спосіб експліковані та еліміновані «повітряною війною» та її історичнозмінними технологіями «погляду згори», репрезентувалися та репрезентуються нині.

3.4. Технологічна реактуалізація «репрезентативного простору» в пізньомодерній війні: досвіди медіатизованої присутності

Даний підрозділ певним чином зациклює дисертаційне дослідження та повертається до репрезентативного простору тіла з його чуттєвими орієнтаціями, щоправда, в пізньомодерному та мілітарному контексті.

Одним з вимірів історико-культурної динаміки є множина процесів (з різним корінням та часто суперечливих) збільшення тілесних сил, оформлення та вдосконалення тілесних здатностей та спроможностей у стосунку з матеріальними матрицями. І це оформлення тіла, своєю чергою, визначає не лише навколишній світ, але й самоусвідомлення.

В межах гуманітарних дискурсів це питання різним чином актуалізується в другій половині ХХ ст. – так, наприклад, М. Фуко аналізує моделювання тіла та свідомості через дисципліну, М. Мак-Люен – через розширення фізіологічних чуттів завдяки медіа-інтерфейсам, а Ф. Кіттлер, який стверджує автономність систем технологічних медіа [177, с.29-30], – через медіа-моделі «так званої людини» [177, с.36], як відсутнього самого-по-собі самоусвідомлюючого індивіда, так і самого «пучка» чуттів, про які ми «не знаємо нічого, допоки медіа не створять їх моделі та метафори» [177, с.34-35].

Разом з тим, як підкреслює М. Фуко, «писали» «велику книгу про людину-машину», про «тіло корисне і тіло збагненне», — або ж в термінах П.Слотердайка, здійснювали насильницький дизайн експлікованого тілесного фону — з ранньомодерної доби [72, с.186]. Та, що важливо, вже з того часу чітко окреслюються – не вперше з'являються, але радикалізуються – два аспекти цього процесу, які й понині його визначають. По-перше, тіло оформлювалося в двох взаємозалежних регістрах «технології» – «анатомо-метафізичному, де перші сторінки написав Декарт, а далі взялися за перо лікарі та філософи», та техніко-організаційному [88, с.186]. По-друге, тілесна сила розділяється, одні інструменталізовані спроможності збільшуються, а з інших висотується енергія [88, с.189] – «відбувається нова комбінація або взаємовідносини між наявними компонентами, нова мозаїка наявних форм», як це виражає М. Мак-Люен [56,

с.81]. А якщо точніше, доміантними та експансивними стають візуальні здатності та медіа, які оформлюють та підкріплюють їх.

Для парадигми «культури значення» більш важливим є їх зв'язок з вербально-аудіальним досвідом комунікації – як у випадку з текстовими медіа та поетичною уявою, так і з модерними живописними чи пізньомодерними цифровими медіа, завдяки яким, згідно з Н. Мірзоеффом, візуальне є «місцем, де значення створюються та змагаються» [195, с.5]. Як зазначає М. Джей щодо тісного зв'язку погляду та мови, «є щось показове в двозначностях, що оточують слово «*image*», яке може позначати графічний, оптичний, перцептивний, ментальний чи вербальний феномен» [171, с.8-9]. Цей зв'язок є важливим і в перспективі технологічних матеріальностей. Як стверджує Ф. Кіттлер, системи оптичних та акустичних медіа розвиваються спільно, або ж, як мінімум паралельно [177, с.33].

Разом з тим, в динаміці модернізації саме візуальні здатності та медіа – візуальність (*visuality*) – все більше стає автономною матрицею та моделлю організації досвідів (що й змусило появу візуальних студій). Більше того, хоча «природність» чи сконструйованість зв'язку візуального досвіду та комунікації значень є питанням дискусійним, подальша увага саме до візуальності зумовлена підтриманням позиції, що вона взагалі не має прямого та необхідного зв'язку із «значеннями». З позицією, що «цей зв'язок формується за допомогою селективного технічного, культурного й історичного процесу» [76, с.14] та не тільки не є ексклюзивним, але й все більше підважується в пізньомодерну добу. В своїй основі, візуальність, як «культурно або техно-культурно опосередковані способи бачення» [137, с.190] чи «присутність і функціонування опосередкованого зображення феномену, що діє в організації людського досвіду» [160, с.12], постає боротьбою, «через яку щось стає видимим і за яких воно може бути стерто» [238, с.4].

Загалом, подальший розгляд базується на тому, що око є «найбільш експресивним з усіх органів чуття, єдиним конкурентом якого дотик» [171, с.9]. Та стосується їх історично змінних боротьби та єднання.

М. Фуко розглядає два визначальні аспекти «модернізації» з перспективи політичного організаційного насильства, певного *knowledge-full power*, звертаючи увагу на технологію паноптизму. Подібно давньогрецькому жаданню, оперуючи поверхнями, посилювати голос матеріальними (зокрема архітектурними) засобами, модерний паноптизм надає силу оку, виробляючи простори прозорості – архітектурні чи картографічні.

Ще більш явно сила ока проявляється з перспективи модерної науки. Вона — *power-full knowledge* — ґрунтується на «конкретизації досвіду через візуальні образи (наприклад, у внутрішній візуалізації або інтроспективній проекції візуальних аналогів)» [223, с.591], «тенденції візуалізувати речі, які самі по собі не є видимими» [195, с.5], через візуальну репрезентацію виводити їх в «оперативний простір». Оспівана ще Августином ексклюзивна трансцендентальність ока, його майже-божественна здатність проникати за межі/поверхні повсякденного світостосунку, була підтверджена, інструменталізована й посилена ще телескопом та мікроскопом, які всього лише долали відстані до того, що невидиме для звичайної здатності ока. В ХХ ст. у візуальні патерни переводиться те, що в прямому сенсі не є видимим – акустичні хвилі, радіаційне випромінювання чи нейрофізіологічні процеси тощо. Та що найголовніше, наукова візуалізація оформлює людину як «*subject*», в подвійному значенні цього слова – робить не лише активним суб'єктом, який може виявляти та змінювати приховані життєві стани [175, с.9] (матеріальною чи, за її зразком, ментальною візуалізацією), але й предметом цієї візуальної матриці. Показовим є приклад Рене Декарта, для якого і Бог, і природа, і сама людина поставали машинами, відкритими геометрично-механістичній візуалізованій та візуалізуючій уяві.

Проте, найбільш явно та експансивно візуальна здатність і націлювально-елімінуючі інтенції (включаючи найбільш радикальний «*design by destruction*») сходяться в мілітарних технологіях – не лише в модерних та особливо сильно в пізньомодерних.

З одного боку, медіа-дослідження Ф. Кіттлера підкреслюють те, що війна є апріорним двигуном та моделлю історії медіа-технологій [255, с.3-4]: і як

автономних технічних систем, першочергово оптичних (що оберненим чином постають «апріорі» історії технологічної війни); і як матеріальностей виробництва та комунікацій значень й знання, які виникають з мілітарних потреб та в цілому визначають «так звану людину» – від мапи і пошти до фото- та кіно-плівки чи телеграфу, та зрештою до оптоволокна й цифрового коду як синтетичного мета-медіа, що вже й не зовсім є медіа.

З іншого боку, згідно з Полем Вірільо, в історикокультурній динаміці загалом, а особливо з появою вогнепальної зброї, «одна й та сама функція повторювалася нескінченно: функція ока є функцією зброї» [243, с.4] – націлюванням задля виявлення та потенційного знищення ворога. Націлювання означає «геометризацію погляду, спосіб технічного вирівнювання візуального сприйняття вздовж уявної вісі, яку раніше називали «лінією віри» [*ligne de foi*]» [243, с.3], а зворотнім боком перцептивної здатності якої є «лінія сили» [242, с.3], здатність ураження. Як зазначає П. Слотердаjk, йдеться про здатність з дистанції та «за допомогою духа здійснити *intentio directa* (спрямоване прагнення)» на тіло ворога, про візуальну інтейціність солдата, яку «плекали» з пізнього Середньовіччя [72, с.22]

Проблематика ж, яку актуалізує російсько-українська війна, та якій присвячений подальший розгляд в відносно вузьких історичних рамках «сучасності» – «модерності» в розумінні П. Слотердайка, або ж пізньої модерності – від Першої світової війни до сьогодення, стосується не погляду загалом, а «погляду згори», «*aerial view*». Адже, по-перше, серед «перспектив, як інтерфейсів науки, способів бачення та мілітаризму, є лише декілька, так само сильно залучених у практики війни, насильства та безпеки, як погляд згори» [92, с.3] – він розгортається «від оригінальної сторожової вежі через прив'язану повітряну кулю до літака-розвідника та супутників» [243, с.4]. А по друге, саме від Першої світової війни – в якій хоч ще і бракувало бомбардувальних потужностей, але яка стала першою «повітряною війною» літаків-фоторозвідників та безпілотних апаратів [137, с.189; 140, с. 2-8] – та до сьогодення масового застосування «дронів» повітряного базування, як стверджується, відбуваються специфічні

трансформації, або ж як мінімум оприявнюються й радикалізуються інші виміри цього «погляду згори», а разом й інструменталізованої та диференційованої з «повнотілості» візуальної здатності загалом.

Перша світова війна, або ж радше Велика війна, яка розтягнулася з милітаризаційним «затишшям» 20-30х на сорок років – певна сигнальна криза «нового» «старого порядку» модерності, за якою послідувала невіддільна від неї термінальна криза Другої світової – постає в цьому розгляді, так би мовити, «модерністською» війною. З одного боку, в той час, в технологічній формі та в індустріальному масштабі реалізуються модерні світоглядні принципи та очікування. З іншого боку, тогочасні технологічні рішення починають підважувати ці модерні принципи, стимулюють їх кризу. Пізньомодерна, певним чином «постмодерністська» (але точно не «постмодерна») Велика російсько-українська війна розглядається в даному випадку як «відповідь» Першій світовій – суперечить їй та продовжує її тенденції. Подібно до того, як мистецький постмодернізм в новий спосіб відповідав на кризу сприйняття часу, простору й ідентичності, посилену та певним чином опрацьовану модернізмом [143].

Таке амбівалентне значення Першої світової напряду корелюється з візуальною здатністю та «поглядом згори» – її ідеальною формою, жаданою «картографічним» світоглядом планометричною ясністю матеріальної протяжності для автономного ока. Одночасне втілення та підваження цього модерного жадання – «осягнути незбагненне й представити нерепрезентативне, а саме величезні масштаби землі» [93, с.68] – зумовлене тим, що, завдяки новим технологіям аерофоторозвідки, «прикладного модернізму» [222], «око тепер бачило суть того, що раніше розум міг лише суб'єктивно уявити» [182, с.96]. Дві базові проблеми, які виникають з цієї медіатизації погляду – це те, яке око бачить, та що і як воно бачить.

Зображення матеріальної протяжності з уявного «погляду згори» створювалися з ранньомодерної доби різного роду спеціалістами з умоглядної «візуалізації»: від зазначених раніше «образів міста», якими гуманісти в прямій перспективі опановували божественний погляд, та які в XIX ст. масовізуються та

набувають розважальної функції, до мілітарної картографії, в якій в XVII-XVIII ст. суміжно співіснувала планометрична систематизація геодезичних даних та умоглядний «картографічний інстинкт» полководців [145, с.737] – ментальна комбінація усієї наявної інформації в *image* поля бою, яка часто закарбовувалася пост-фактум з меморіальною функцією [196, с.11].

З появою аерофотозйомки «погляд згори», єдність ока та видимого, вперше стає певним чином реальним – хоч і опосередкованим плівкою, але доступним людському оку поза уявно-конструктивними репрезентаціями. Разом з тим, «реальність» ока та видима «реальність» починає здійснюється в двох суперечливих регістрах, на які звертає увагу, використовуючи формулювання М. Фуко [124], Паула Амад – утопічному/дистопічному й гетеротопічному [93, с.69]. І донині, коли безпілотна аеророзвідка радикально актуалізує саме гетеротопічний погляд, концептуалізації цього питання обмежуються здебільшого утопічним/дистопічним, залежно від ціннісних орієнтації та сфер діяльності, поглядом.

Утопічний/дистопічний погляд виникає в поєднанні двох елементів. Перший – автономна не лише від людського тіла, а й від самої людини утопічна точка зору – певний *Deus ex machina*. Другий – «горизонталь» земної поверхні та просторів існування людини, які репрезентуються як «фундаментально нереальні простори» [124, с.332] у абстрагуючому відношенні через владну підпорядковуючу «вертикаль».

Коріння цього жаданого в модерну добу відношення до світу лежить в юдео-християнській традиції із всесильним безтілесним поглядом, який все знає та може на все впливати. Ця глибока соціокультурна конотація владності автономного «погляду згори» набуває в першій половині XX ст. реального втілення завдяки літаку – спершу пізнавальна здатність людського ока підноситься до паноптичної божественної позицій, а пізніше починає з неї здійснювати бомбардувальний та планувальний вплив, утопічно оспіваний, зокрема, Ле Корбюзьє. Важливим фактором є те, що ланкою-посередником у цих процесах, як і в середині XIX ст., залишається картографія, матриця «репрезентації простору»

— як матеріально (фотографії склалися в колажі-плани та спрощувалися до іконічної зрозумілості [93, с.68-69]), так і загалом світоглядно — «*aerial reconnaissance*» або ж «*geospatial intelligence*», «стояла у найближчих асоціаціях з картографічністю» [139, с.118], а планування операцій відбувалося «в межах картографічної уяви» [138, с.32], абстрактної візуалізації. Як наслідок, і в мілітарному *design by destruction*, і в модерністському *design by construction*, погляд згори був в різний спосіб «долучений до більш ефективної анігіляції людей» [93, с.66], або ж радше людських тіл.

Окрім найбільш буквально значення цього формулювання, аерофоторозвідка Першої світової війни, протиставлена горизонту масового досвіду бруду, крові й делірію окопної війни (*trench war*), здійснювала радикальний й ієрархічний розрив між оком, наділеним та наділяючим більше-ніж-людським, або ж позалюдським, картографічним значенням – завдяки якому «місцевість була зведена до набору закодованих топографічних ознак, “обґрунтованих” цифровою логікою сітки» [224] – та цілісністю тіла в фізико-емоційному, гетерогенному стосунку з просторами. Д. Грегорі концептуалізує цей розрив між утопічним гомогенізуючим відношенням та гетеротопічним досвідом в термінах «*cartography*» – оптично-візуальна географія, та «*corpography*» – «спосіб осягнення простору битви через тіло як гостро фізичне поле, в якому відчуття звуку, нюху та дотику були більше привілейовані в побудові глибоко тактильної або соматичної географії» [139, с. 91] [138].

В даному випадку війна постає, подібно до погляду Ф. Кіттлера, двигуном та явною моделлю соціокультурних трансформацій. «Задумані» й візуалізовані простори модерністів-містобудівельників, в своїй утопічній/дистопічній геометричній ясності та ефективності, аналогічним чином елімінували тілесні досвіди проживання-переживання, утопічно «представляли саме суспільство в досконалому вигляді» [124, с.332].

На початку XXI ст. здійснення пізнання й сили еднаються поза картографією в нових електронних «безпілотних» системах (як «дронах», БПЛА, так і супутниках), які починають вважатися в прямому сенсі за «бога-машину»

(особливо із застосуванням штучного інтелекту). Утопічна позиція тих, хто захищає «*drone wars*», базується на тому, нові технології дозволяються «безпрецедентний ступінь точності та ретельно відкаліброваності відповіді, яка може мінімізувати жертви серед цивільного населення» [137, с.191]. Дистопічна позиція, притаманна зокрема П. Вірільо та Ф. Кіттлеру, полягає в тому, що такі технології «прогресують повністю незалежно від індивідуальних чи навіть колективних «тіл» людей» та здійснюють зовнішній та «непереборний вплив на чуття та органи в цілому» [177, с.30]— не тільки на ті візуальні, яких вони стосуються як медіа, але й на тіла загалом, які вони об'єктивують чи/та знищують. Впродовж останніх десятиліть увага концентрувалася на тому, що завдяки БПЛА («безпілотним літальним апаратам») поступово зменшувався *kill-chain* – між виявленням та ураженням цілі — від «*near-real time*» коригування артилерії до оптичного самокоригування ударних спроможностей самого БПЛА, синтезу ока та зброї. Нинішнє застосування FPV-дронів-камікадзе, як масовізація оптичного наведення в реальному часі, в такій перспективі, сформованій П. Вірільо та лівими критиками «постмодерної війни», постає технократичним апогеєм дереалізації та дегуманізації здійснення насильства— певним вражаючим поглядом «самим по собі».

Разом з тим, як стверджується, масове застосування БПЛА в російсько-українській війні постає певним апогеєм діаметрально протилежної тенденції, яка поступово розгортається ще з Першої світової – посилення гетеротопності «погляду згори». Йдеться про взаємну присутність репрезентуючого ока та репрезентованого простору – подібну до тактильності «репрезентативного простору», елімінованої в утопічному відношенні й матеріальній матриці «репрезентації простору», та нині реактуалізований в новий візуальний спосіб.

Цей вимір – присутнісний, гетеротопічний, корпографічний, тощо – притаманний здебільшого «горизонталі», даної вертикальному погляду й подоланої ним. Проте він же може відноходитися, як стверджує Пол Сейнт-Амур, «не в опозиції до вертикалі, а в самій вертикалі, де він був довго замаскований,

ігнорований, або помилково приписаний виключно землі/основі» [222, с.248]. Або ж, як стверджує П. Амад, «погляд згори слід розуміти в мінливому реляційному контексті...визначаючи, як вони різним чином пов'язані з іншими “новими” просторовими (знизу чи середині) та часовими перспективами (в історії, археології та екології)» [93, с.67]

Оприявлення присутнісного виміру в самій «вертикалі» погляду – певного «увиднення» (*visibilisation*) через матеріальні умови, механізми та практики, які «конкурують і протистоять домінуючим формам візуалізації» [160, с.15] – відбувається в самій аерофотозйомці, яка спричинила кризу картографічних медіа, світогляду та свідомості. Суть цієї кризи полягає в тому, що колажі з аерофотознімків «*too nakedly presents without representing*» [222, с.243] – це хоч робить їх ідеальною «картою» з великою «місткістю», але і не картою взагалі, адже в своїй наповненості вони є «не-літеральними, не-зрозумілими та непрозорими документами» [93, с.83], які потребують особливого погляду, навченості погляду. Утилітарна потреба в спеціалістах-інтерпретаторах таких планоцентричних зображень стає ще більш актуальною з розвитком технік маскування, приховування та створення ілюзій, що завжди є відповіддю на розвиток розвідки.

Загалом же, цей інший погляд, або ж «режим бачення» (*scopic regime*) можна конкретизувати завдяки концептам Мартіна Джея – на противагу режимам «картезіанського перспективізму» (геометризації «з його ілюзією однорідного тривимірного простору, побаченого здалеку з *God's-eye-view*») чи «беконівського емпірицизму» («з його вірою в чіткість й розбірливість поверхонь та вірою в матеріальну міцність світу, які визначаються його зображеннями»), режим аерофотозйомки корелюється радше зі «сліпучим, дезорієнтуючим, екстатичним надлишком образів у візуальному досвіді бароко», з бароковим «захопленням непрозорістю та нерозбірливістю та нерозбірливістю реальності» [170, с.16-17].

Варто зазначити, що віднайдення гетеротопічного досвіду – «своєрідної напруженості між міфічним та реальним у світі, в якому ми живемо» [124, с.333], про яку йдеться М. Фуко – в гомогенізуючій та узурпуєчій візуальності

притаманне дослідженням реалізму фотографії загалом (який, до того ж, період свого становлення корелюється, згідно з М. Джеєм, з анти-картезіанським імпресіоністським поглядом [170, с.15]). Це є важливим джерелом інтуїції щодо культурного дослідження аерофотозйомки.

Найбільш радикальним проявом цієї тенденції є «Camera Lucida» Ролана Барта, в якій фотографія постає лаканівською «Випадковістю, Зіткненням, Реальним, у своєму невпинному оприявненні» [1, с.14]. З одного боку, стан сфотографованості постає «уособленою Смертю, інші – Інший (...) поблажливо тримають мене в своєму розпорядженні, класифікують у картотеці, готують мене до будь-яких вибагливих маніпуляцій» [1, с.28]. З іншого боку, фотографія постає екстатичним образом: видимість в своїй повноті стає такою напруженою, що в ній із смерті, відсутності відроджується сама присутність того «що було», а з тягlosti *studium*'а проривається вражаючий та небезпечний екстаз *punctum*'а [1, с.44-45]. Разом з тим, як зазначає, наприклад, Дж. Тегг, який протиставляє беньямінівську та фукіанську технологічність міфічним інтуїціям Р. Барта, «фотографія – це не магічна “еманація”, а матеріальний продукт матеріального апарату, що спрацьовує в конкретних контекстах, за допомогою конкретних сил і з більш-менш визначеною метою» [76, с.15].

Аналогічні виміри актуалізуються і (та ще більшою мірою) в дослідженнях кінематографу. В. Беньямін вважав кіно відродженням в технічному та політизованому репродукуванні [2, с.61] практик ритуалу – завдяки симультанному колективному досвіду, подібному до архітектури [2, с.72]. На противагу цьому, наприклад, П. Вірільо підкреслює руйнівну силу кінематографу: «архітектура протистоїть нігілізму камери, як вали фортеці п'ятсот років тому протистояли уривчастим миготінням артилерії, перш ніж були зруйновані нищівним розвитком її проекційної сили» [242, с.17].

Фотографія загалом перебуває на продуктивному для культурних досліджень перетині міфічного, естетичного й технологічного. Разом з тим, подібно до того як Р. Барт, розглядаючи фотографію як модерністський зсув, казав, що «фотографія потерпала, як тоді, так і зараз від фантома Живопису» [1, с.48], можна сказати, що

Її дослідження досі потерпають від фантомів естетичної та лінгвістичної доміанти (або ж навпаки, від дистопічно технологічної). Своєю чергою, окрім того, що «прикладний реалізм» [224] планометричної аерофотозйомки, в прямому сенсі неприроднього погляду людини, сильно відрізняється від прозоро-насиченого «реалізму» побутової фотографії, саме ця проблематика підтримує рівноцінність своєї невід’ємної утилітарності й відвертої технологічності та естетизованого й світоглядного «погляду» або ж «режиму бачення» згори, який «передував мілітарному виробництву аерофотознімків та співіснував з ним» [93, с.78]. Як стверджує Алан Секула, подібні «артефакти», в усій неоднозначності цього слова, є «випадковим перетином життя митця та агресивної, глобалізаційної технології, повітряної війни» [224].

Загалом, гетеротопний погляд може бути віднайденим в самих модерністських візуальній репрезентаціях — але лише з позиції того, що і як є видимим. Цей присутнісний реєстр ще сильніше актуалізується з пізньомодерними технологіями передачі відео, які репрезентують реальність в ритмічній єдності простору й часу. Своєю чергою російсько-українська війна демонструє ще більш радикальне подолання утопічної/дистопічної диспозиції «погляду згори» – з позиції самого ока, яке бачить.

Вже зазначені дистопічні концептуалізації «постмодерної» пілотованої та безпілотної «повітряної війни», прикладами якої донедавна були лише ексклюзивні, високотехнологічні й до певної міри дійсно дегуманізуючі асиметричні операції, не відповідають умовам нинішньої війни, одночасно дуже модерної і зовсім не модерної. Одним із важливих аспектів її специфіки, першочергово саме з українського боку, стало масове застосування піхотними підрозділами на тактичному, а не стратегічному рівні, цивільних «безпілотних» апаратів – технологій, які подібно до багатьох інших виникли в мілітарному середовищі та стрімко поширилися на різні сфери людської діяльності.

Наслідком же такого специфічного застосування «безпілотних» апаратів, як стверджується, є те, що в сучасних умовах підважується технологічне та концептуальне розділення «віддаленої, дегуманізуючої, трансцендентної

перспективи» «погляду згори» та «інтимної, втіленої, локальної перспективи» «погляду знизу» [93, с.67].

Цю нову дедиференційованість візуального світо-стосунку, яка нині стає явною та неunikною для концептуалізації, окреслив, доволі маргінально для інтелектуального поля 2010-х, ще Д. Грегорі – «всупереч критикам, які стверджують, що ці операції зводять війну до відеоігри, в якій простір вбивств виглядає віддаленим і далеким, я припускаю, що ці нові види видимості створюють особливий вид інтимності» [137, с.193]. Американський дослідник підкреслює вкрай важливий термінологічний аспект, який нині постає ще більш принциповим – апарати, які прийнято називати «безпілотними», БПЛА, *UAV (unmanned aerial vehicle)*, насправді є *RPA – remotely piloted aircrafts*, не медіа-заміною людини, а її медіа-розширенням.

Д. Грегорі звертається до цієї проблематики ще через призму візуального досвіду самого по собі в «хірургічних» операціях, в яких оператора та літальний апарат можуть розділяти тисячі кілометрів. Разом з тим, на противагу «конвенційним» пілотам бомбардувальників, які «не бачать свої цілі» [228], електронне стиснення часопростору та підвищення роздільної здатності зображення робить оператора близьким до простору операції – «ви є далі фізично, але ви бачите більше» [137, с.197], бачення ворога задля його ліквідації є одночасно і баченням його смерті з *no-distance* позиції – та призводить, що симптоматично, до постравматичних синдромів [137, с.198].

В цьому конкретному контексті хоч і не йдеться про співставність досвідів повнотілої та візуальної присутностей, але подібні висновки можуть бути дискусійними. Разом з тим, випадок російсько-української війни демонструє в прямому сенсі подолання вертикально-горизонтальної диспозиції, до того ж – з тієї «горизонтальної» позицій, данності погляду, яку прийнято вважати слабкою. Око, що бачить, стає реальним оком людини.

Такий «погляд згори» не лише генерує специфічне геоінтимне, «барокове» знання про простір, але й є невід’ємним від *corporeality*, повнотілої включеності в ландшафт. Особливо сильно це стосується аеророзвідки піхотними підрозділами,

яка ефективно розширює ситуаційну обізнаність оптичними засобами, але разом із звуками, запахами, доторками, болем та смертю є складовою загального присутнісного стосунку з фрагментованою, непрозорою та небезпечною реальністю. Дещо іншим чином це стосується і операторів ударних дронів, які хоч і здійснюють «конвенційне» вражаюче націлення згори, але так само є включеними в конкретні ландшафти, самі постійно є потенційною ціллю на полі бою.

Загалом, посилена завдяки безпілотникам візуальна здатність є не лише засобом виробництва знання, а й продовженням тілесної присутності – і у візуально репрезентованому, «увидненому», просторі, і у безпосередньо повнотілому репрезентуванні простору. Від гетеротопічного «погляду згори» завдяки оптичним медіа-апаратам залежить не тільки можливість ураження ворога, але й власна безпека та вразливість, а також можливість імпровізації в ландшафті. Ці дві складові можна коротко узагальнити: *«to be a survivor is to remain both actor and spectator of a living cinema»* [242, с.61].

Висновки до третього розділу

Проблема «репрезентацій простору» як третього розглянутого типу матеріальної матриці, є загалом відповідною модерній ситуації. З одного боку, специфіка самої репрезентації простору в контексті загальної «просторової оптики» прояснена техніками модерної картографії, яка на загальних засадах планометричності та підвищення математичної точності й візуальної абстрактності варіюється від мапи світу до плану міста, та в цілому є найбільш явним прикладом цієї матриці. Визначений на їх основі загальний, картографічний, принцип «репрезентації простору» – хоч і специфічного, але саме простору – полягає в тому, що вона є «плівкою» (з пафосом прозорості, але й обумовленою матеріальністю свого медіа), яка, відкриваючи до оперування та організовуючи матеріальну протяжність, об'єктивує її з позицій знання та влади, але й одночасно експлікує її з фону та оформлює її організаційну силу.

В питанні становлення порядку «репрезентацій простору» (який відображає

модерну ситуацію загалом) розглянуто взаємозалежний розвиток модерної картографії та організаційних стратегій. Одним з вимірів цієї проблематики є взаємозалежене ранньомодерне становлення «офіційної картографії» та територіального державного суверенітету. Другою розглянутою просторовою стратегією – загалом альтернативною територіалізму, але завжди різною мірою взаємозалежною з ним в історико-культурній динаміці – є капіталізм в концептуалізації Ф. Броделя та його світ-економічний порядок. Центральною ж проблемою постають мілітарні стратегії, в зв'язку з чією ранньомодерною «революцією» – а саме зміною фортифікацій міст у відповідь на розвиток артилерії – постали та набули розвитку перші європейські «земні» ортогональні й геометрично точні плани. Саме їх сітка зробила вимірювання та дизайн – планоцентричне відображення того яким простір є та яким він запланований бути – не лише обопільно проникним, але й геометрично абстрактним.

Проаналізовано мілітарні виміри урбанізму як дизайну фізично-ментального простору міста: опосередковане владними стратегіями та територіальним «ефектом бумерангу», мілітаристське перепланування міст, притаманне ХІХ-ХХ ст.; та актуалізований в пізньомодерних умовах безпосередній воєнний «дизайн через руйнування», в вузькому сенсі пов'язаний з операційною реорганізацією міських просторів бойових дій, а в широкому сенсі з експлікацією міських життєсвітів задля їх руйнування та в самому знищенні, найбільш явно представленою тотальною «повітряною війною».

Розглянуто історичну динаміку мілітарного конструювання автономного й домінантного «режиму бачення», першочергово в медіатизованому «погляді згори», пов'язаному з аеророзвідкою та картографією. Проаналізовано його пізньомодерну дедиференціацію з досвідами присутності, як специфічну реактуалізацію «репрезентативного простору», проявлену та стимульовану технологіями БПЛА (або точніше *remoted-pilot aircrafts*). В цьому контексті визначено виміри: (1) «увиднення» як специфічного і загалом травмуючого досвіду візуальної гетеротопної присутності, проживання-переживання, в стосунку з самою діджитальною оптичною репрезентацією; (2) медіатизованої

інкорпорації «погляду згори», раніше автономізованого мілітарним порядком репрезентацій простору, в повнотілу та геоінтимну присутність репрезентативного простору тіла. Основні положення розділу було викладено в статтях [80, 82, 83].

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження обопільної визначеності культурних практик та в різний спосіб репрезентованих ними просторів як трансдисциплінарної проблеми, відповідної сучасним викликам реальності та епістемологічним вимогам, та їх потенціалу в якості «оптики» культурних досліджень, зроблено *наступні висновки*:

1. Актуалізація проблеми просторовості, яка уособлює матеріальність та впорядкованість людського існування, є однією з базових ознак пізньомодерних соціогуманітарних дискурсів, що визначилась загальною специфікою конституюючого їх «культурного повороту». Формуючи нову трансдисциплінарну парадигму, в культурологічному вимірі даний «поворот» відзначений поступовим посиленням постгерменевтичного скепсису та виходом за межі метафізичної проблеми «значення» та його інтерпретації (надання та ідентифікації) до виміру матеріальностей, втіленості, загалом присутності. З іншого боку, він задає рамку культурної ревізії просторової проблематики, виявляючи те, що уся множина людських практик, яка складає культурний спосіб життя, не лише завжди обтяжена та визначена цим матеріальним виміром, але й в різні способи – від формування образів до самого по собі використання та проживання – надає йому значення, або ж репрезентує, загалом надає надлишок присутності.

2. Більш конкретна в подоланні «знеціненості» простору та радикальна в висуванні його основою соціогуманітарних досліджень тенденція «просторового повороту» пов'язана з французькими постструктуралістськими й постмарксистськими теоріями 1970-х років (А.Лефевра, М.Фуко, М. де Серто), які, з одного боку, виявили визначальну організаційну дієвість простору у нерозривному зв'язку зі знанням та владою та, з іншого боку, окреслили альтернативні цій абстрактній конфігурації простори, продуковані в тотальному й питомо означеному проживанні-переживанні. Базовий евристичний потенціал цього «повороту» в контексті культурологічної парадигми – як не лише одного з проявів та рушіїв загального культурного повороту, а радше як його загального вивороту, або ж «негативу» – ґрунтується не на заміні історичної уяви

географічною чи самій лише актуалізації матеріальних вимірів людських досвідів, а першочергово на новій теорії просторів. Найбільшою мірою це пов'язано з теорією (соціальних) просторів А. Лефевра – від майже лише матеріальних, але завжди недиференційованих означених протяжностей, пов'язаних з тілом, до майже лише уявних абстрактних конструктів (не менш реальних в своєму продукуванні та впливі) – які є продуктами різних, суперечливих та взаємозалежних практик та визначають самі практики. Розвиваючи положення А. Лефевра, в рамках дослідження надано визначення просторів як в основі своїй матеріальних матриць (одночасно відбитків й зразків) практик та стверджено, що в невід'ємному практичному стосунку людини з простором у різний спосіб репрезентуються обидві сторони. А також окреслено три взаємозалежні в своїх історичних трансформаціях типи таких матриць, які складають використану та конкретизовану дослідженням просторову «оптику»: «репрезентативний простір», «простір репрезентації» та «репрезентація простору».

3. «Репрезентативний простір», розглянутий в зверненні до показових в своїй недиференційованості премодерних умов, являє собою матеріальну матрицю тіла з його чуттєвими орієнтаціями, яке (1) в своїй граничності, першочергово тактильній, саме по собі є просторовою формою навколишнього світу для людини; (2) є безпосередньою основою та спродукованим відбитком практик чуттєвих орієнтацій та усієї множини практик, які від них походять. Розглянутий приклад радикально тактильних практик поїдання демонструє обопільно проникний стосунок з простором, в іманентній ритуальності якого здійснюється одночасна культурна співпричетність з матерією, «метафізичним» та іншою людиною. На основі цього уточнено загальну практико-просторову проблему «репрезентації» як синтетичного надання фізичній присутності надлишку та присутності метафізичному надлишку.

4. Реально-уявні «простори репрезентації» є побудованими й у широкому сенсі матеріально втіленими матрицями, в стосунках з якими в монументальний спосіб реалізовується та організовується «надлюдська» (колективно-метафізична) співпричетність. Синтетичну культурно-організаційну роль просторової

монументальності, явну та центральну в премодерних контекстах, розглянуто як «зворушливість», яка включає в себе не лише емоційно-чуттєве зворушення, але й першочергово репрезентаційно-організаційну силу (1) безпосереднього обопільного ворущіння в іманентно ритуальному будівництві; (2) синкретичності погляду-віри-дії у «вловленості» ним як довершеним (в обох сенсах) та дистанційованим монументальним образом. Окрім цього, відзначено засадничі монументальні аспекти медіа та практик писемності, первинно та певною мірою навіть в ранньомодерну добу невідповідних проблемі «комунікації значень».

5. Визначена «синтетичність» реально-уявних просторів міста та їх генетичної ролі в стимулюванні, організації та означенні «внутрішньої» концентрації засобів й ресурсів та «зовнішнього» просторового порядку полягає в поєднанні практиками архітектури (виробничими та «споживчими» стосунками з просторами міста) космологічно-планувальних «репрезентацій простору» та «просторів репрезентації». Розглянуті через цю призму античні практики архітектури демонструють, що навіть з активним й вкрай раціоналізованим розвитком «репрезентацій простору» урбанізація була підпорядкованою монументальним принципам «просторів репрезентації» й, до того ж, визначеною тілесними зразками (зокрема, у давньогрецькому продукуванні оголених просторів звучання чи емоційно насиченій, осмисленій через тіло й імперативно-видовищній геометрії імперського Риму). Середньовічна ж урбанізація з центральним місцем у ній собору – явного простору репрезентації – навпаки, демонструє модернізаційну «де-криптичну» трансформацію цього синтезу.

6. «Репрезентація простору» у вузькому сенсі, яка набуває центрального значення в модерній ситуації, є відповідною картографічній матриці, яка на загальних засадах планометричності та підвищення математичної точності й візуальної абстрактності варіюється від мапи світу до плану міста чи анатомічної схеми. Її загальний принцип полягає в тому, що вона є «плівкою» (з пафосом прозорості, але й обумовленою матеріальністю свого медіа), яка, відкриваючи до оперування та організовуючи матеріальну протяжність, об'єктивує її з позицій

знання та влади, але й одночасно проявляє її з фону та оформлює її організаційну силу, надає надлишок присутності. Зважаючи на те, що «репрезентації простору» були інкорпорованими в різні сфери діяльності (від мистецької до мілітарної) та забезпечували їх єдність, обопільний вплив та посилення – та загалом визначили та втілювали як модерний порядок світу, так і світоглядну «картину світу» – дослідження через їх призму надає можливість для синтетичного аналізу диференційованої модерної ситуації.

7. Центральну роль у становленні порядку «репрезентацій простору» (який відображає модерну ситуацію загалом) та його загального соціокультурного впливу відіграє взаємозалежний розвиток картографії та утилітарних стратегій, які поєднують організацію простору та організацію завдяки простору. Показовими в даному питанні є виміри становлення державної територіальної суверенності та європейської капіталістичної світ-економіки (загалом антагоністичних й одночасно взаємозалежних стратегій територіалізму та капіталізму). Разом з тим, визначено, що основним стимулом розвитку інструменталізованих «репрезентацій простору» стали мілітарні стратегії та їх фортифікаційні потреби в ранньомодерних осадних війнах. Приклад створених завдяки ним ортогональних планів міста конкретизує загальну планометричну сутність «репрезентацій простору» як таких, що роблять однопорядним, взаємопроникним та абстрактним те, яким простір «є» (в символічному рамкуванні як результатів емпіричних вимірювань, так й ідеологічних вимог), і те, яким він запланований та зрештою стає в реальності.

8. Проблема, на яку було спрямоване дослідження через накреслену просторову «оптику», стосується того, як зв'язка мілітарних стратегій й технологій та «репрезентацій простору» в пізньомодерних умовах, змінюючись сама та змінюючи свій стосунок з підкореними та «розчарованими» нею просторами міста та тіла, в новий спосіб їх проблематизує та оприявнює їх трансформації.

Урбанізм як загалом дизайн реально-уявного простору міста в своєму модерному варіанті став питома мілітарним за своїми засобами та принципами,

проте, разом з появою можливостей його масової реалізації та виявленням його загальносоціального стратегічного значення, зв'язок самої війни та мілітаризаційної реорганізації просторів європейських міст ставав все більш опосередкованим, зокрема й географічно («ефектом бумерангу» з колоніальних війн, показовим, наприклад, в перебудові Парижа). Своєю чергою пізньомодерна проблематизація самої «тканини» міста, нетипова ні для ранньомодерної осадної війни, ні для характерного в подальшому оперування на відкритій місцевості (в прямому сенсі на «полі бою»), актуалізує проблему безпосереднього мілітарного «дизайну через руйнування». Ця проблема не обмежується руйнівною реорганізацією простору міста як операційного простору битви, актуалізованою теоретиками «постмодерної війни» (зведеної донедавна до анти-повстанських операцій). У ширшому розумінні, пов'язаному з простором міста як об'єктом насилля в цілому – загалом актуалізованому російсько-українською, першою великою пізньомодерною війною, та розглянутому на прикладі тотальної «повітряної війни» часів Другою світовою, з якою, так само, як і з Першою світовою, вона зберігає явний зв'язок, хоч і демонструє іноваційні аспекти, – «дизайн через руйнування» визначено як націлювальну експлікацію самого міського довкілля та притаманного йому/продукованого ним способу життя й співпричетності задля її позбавлення та безпосередньо в самому її руйнівному позбавленні.

9. Розглянуті пізньомодерні трансформації зв'язку мілітарних технологій та тіла, в якому в різних вимірах реактуалізується його досвід «репрезентативного простору», стосуються динаміки посилення візуалізації та медіатизації (в цілому визначальних як для модерної, так і пізньомодерної ситуації), які є визначеними війною та лежать в самій основі загальноісторичного розвитку та загальнокультурного впливу мілітарних технологій з їх вимогою в *power-full knowledge*. Центральною проблемою в даному контексті є уможливлений медіа «погляд згори», а російсько-українська війна, яка демонструє виміри його нової «повнотілості», стає в історичній перспективі в протиставлення Першій світовій як першій «повітряній війні» в сенсі активного застосування аерофоторозвідки.

Опосередковання нею «погляду згори» не лише посилило жадану «картографічним», утопічним або ж дистопічним світоглядом планометричну й абстрактну ясність та її прикладний потенціал (зокрема і в подальшому цивільному імплементаванні), але й безпосередньо в умовах окопної війни призвело до ієрархічної автономізації надлюдського ока від тіл, включених в горизонт гетеротопної «*corpography*». Демонстроване ж російсько-українською війною масове застосування БПЛА (загалом та особливо тактичного рівня) з *near-real-time* передачею відео-зображення підважує цю диспозицію в двох вимірах. По-перше, «погляд згори» стає невід’ємною складовою ситуаційної обізнаності самих бійців, включених в горизонт загрозового досвіду – в медіатизований спосіб повертається в повнотілу та геоінтимну присутність «репрезентативного простору». По-друге, явною стає закладена ще реалістичною непрозорістю фото-зображень зміна самого «режиму бачення», який заміняє схильну до абстрагування «візуалізацію» радше гетеротопним «увидненням» – досвідом, який реалізовує специфічну (медіатизовану й візуальну) травмуючу присутність оператора в увидненому ним просторі, подібну до тактильності «репрезентативного простору». В обох цих вимірах більш коректним позначенням «дронів» є не «безпілотний» (*UAV*), а «дистанційно пілотований» апарат (*RPA, remotely piloted aircraft*).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барт, Р. (2022). *Camera lucida. Нотування фотографії*. Пер з фр. О. Червоник, Харків, МОКСОР, 176.
2. Беньямін, В. (2002). Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваности. В *Вибране (сс.53-98)*. Львів: «Літопис».
3. Блок, М. (2002). Умови життя і ментальна атмосфера. В *Феодальне суспільство. Том 2. Утворення зв'язків і залежностей (сс. 74-139)*. Київ: Всесвіт.
<http://litopys.org.ua/bloch/blo.htm>
4. Блок, М. (2018). *Апология історії або ремесло історика*. Пер. М.Марченко. Київ: Laugus, 144.
5. Бродель, Ф. (1995). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Том 1. Структури повсяденності: можливе і неможливе*. Київ: Основи, 543.
6. Бродель, Ф. (1997). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Том 2. Ігри обміну*. Київ: Основи, 585.
7. Бродель, Ф. (1998). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу*. Київ: Основи, 631.
8. Бродецька, Ю. (2023). Просторовий поворот: хронотопність буття. *Докса*, 2 (40), 6-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307195](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307195)
9. Брюховецька О. (2018). По той бік інтерпретації (моменти мовчання). *Магістеріум. Культурологія*, 71, 4-12.
<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5cf3c02f-627d-4b58-ac90-d a32ef5b8044/content>
10. Брюховецька, О. (2024). Картографування поворотів: від лінгвістичної моделі до 'метафізики присутності'. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*, 7, 11-23. <https://doi.org/10.18523/2617-8907.2024.7.11-23>.
11. Брюховецька О. (2018) Візуальний поворот у культурі і культурології. In М. Собуцький та ін. (Eds.), *Культурологія: Могилянська школа: колективна монографія (рр. 130-165)*. Київ: Олег Філюк.

12. Бурдє, П. (2024). Історичні засади розуму. In *Паскалівські медитації* (pp. 173-245). Пер. О.Йосипенко. Київ: Темпора.
13. Бурдє, П., & Вакан, Л. (2015). *Рефлексивна соціологія*. Київ: Медуза, 224.
14. Буцикіна, Є. (2021). Вернакулярні культура, місто, архітектура: аналіз та співвідношення понять. *Вісник: Українські культурологічні студії* 2 (9): 56-59. [https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2\(9\).10](https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2(9).10)
15. Буцикіна, Є. (2022). Вернакулярний ландшафт і його роль у розвитку креативних міських практик. *Українські культурологічні студії*, 1(10), 47-50 [https://doi.org/10.17721/UCS.2022.1\(10\).08](https://doi.org/10.17721/UCS.2022.1(10).08)
16. Бровко, М. (2022). Методологічні проблеми культурології як науки. *Культура в контексті практичних форм буття людини: монографія за заг.ред.М.Бровка*. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 5-22.
17. Вебер, М. (1998). Соціальні причини занепаду античної культури. В *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (сс. 7-32). Київ: Основи.
18. Возняк Т. (2009). Феномен міста. Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 290. <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/misto-zmist.htm>
19. Гайдеггер, М. (1989). Будувати, проживати, мислити. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 1, 10-19. <http://www.ji.lviv.ua/n1texts/heid2.htm>
20. Гарві, Д. (2021). *Бунтівні міста. Від права на місто до міської революції*. Київ: Медуза, 296.
21. Гірц, К. (2001). Вплив концепції культури на концепцію людини. In *Інтерпретація культур. Вибрані есе* (pp. 43–68). Київ: Дух і Літера.
22. Гірц, К. (2001). Релігія як культурна система. In *Інтерпретація культур. Вибрані есе* (pp. 104–151). Київ: Дух і Літера.
23. Гомілко, О. (2007). Феномен тілесності: *дис...д.філос.н.* Київ: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
24. Гриценко, О. (2017). Теоретичне осмислення культурного просору: попередні підсумки а прагмаичні висновки щодо національного культурного

просору країни. *Культурологічна думка*. 12, 30-55

https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD12_Grytsenko.pdf

25. Гриценко, О. (2019). Моделі культурного простору та проблема ідентичності його елементів. *Культурологічна думка*. 15, 66-82.

<https://doi.org/10.37627/2311-9489-15-2019-1.66-82>

26. Гумбрехт, Г.У. (2019). *Розладнаний час*. Київ: Ist Publishing, 104.

27. Гумбрехт, Г.У. (2020). *Продуктування присутності. Що значення не може передати*. Харків: IST Publishing, 191.

28. Гомес, А. (2023). Письмова комунікація в міському просторі: публікація, матеріальність та привласнення текстів. *Українські культурологічні студії*, 1 (12), 94-102. [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1\(12\).20](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1(12).20)

29. Даймонд, Дж. (2018). *Зброя, мікроби і сталь: Витоки нерівностей між народами*. Київ.: Видавнича група КМ-БУКС, 512 с.

30. Демчук, Р. (2018). [Ідентифікаційні поняття культурології](#). In *Культурологія: Могілянська школа: колективна монографія*. Київ: Видавець Олег Філюк, 10-45.

31. Дільтей, В. (1996). Виникнення герменевтики. In *Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. Хрестоматія (pp.33-60)*. Київ: Ваклер.

<http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/diltej.html>

32. Доманська, О.(2014). Концептуальне осмислення поняття “національний культурний простір. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць*, Вип. 706 – 707. Філософія, 113-117.

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_fil_2014_706-707_23

33. Еліаде, М. (2001). *Священне і мирське*. Київ: Основи.

34. Еліаде, М. (2016). *Трактат з історії релігій*. Київ: Дух і Літера, 520.

35. Єрмоленко, В. (2021). *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть*. Дух і літера, 480.

36. Зебальд, В. Г. (2023). *Повітряна війна і література*. Харків: ist publishing, 176.

37. Зіммель, Г. (2003) Великі міста і духовне життя. *Незалежний культурологічний журнал «І»*, 29. <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/zimmel.htm>.
38. Зонтаг, С. (2006). Проти інтерпретації. In *Проти інтерпретації та інші есе (pp.10-21)*. Львів : Кальварія.
39. Карповець, М. (2014). Місто як світ людського буття: монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 258.
40. Карповець, М. (2022). Тактичний урбанізм і перформативність: до питання інклюзивного міста. In *Соціокультурні виклики сучасності: потреба у теоретичному осмисленні: колективна монографія за ред. М. Петрушкевич*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 139-154.
41. Кінг, Е.Д. (2013). Часи й простори модерності (або Кому потрібен постмодернізм?). In М. Фезерстоун та ін. (Eds.), *Глобальні модерності (pp.158–179)*. Київ: Ніка-Центр.
42. Кісь, Р. (2005). *Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору)*. Львів: Літопис, 300.
43. Козеллек, Р. (2006). *Часові пласти. Дослідження з теорії історії*. Київ: Дух і Літера, 436.
44. Котенко, А. (2010). Повернення простору. *Український гуманітарний огляд*, 15, 46-60.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotenko_Anton/Povernennia_prostoru.pdf?
45. Кривошея Т. (2021). Травматичні метафори постмодерністської чуттєвості. In *Сучасна культурологія: постмодернізм у логіці розвитку української гуманітаристики: колективна монографія за ред. Ю. Сабадаш*. Київ: Ліра-К», 150-167.
46. Кривошея Т. (2022). Чуттєва культура як предмет культурологічних розвідок: поліметодологічний аспект. In *Культурологічні виміри актуальних проблем мистецтва: колективна монографія за ред. Т.Андрущенко*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 79-103.
47. Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. Київ: Юніверс, 504.
48. Каюа, Р. (2003). *Людина і сакральне*. Київ: Ваклер, 256.

49. Козловський, П. (2012). До питання про антропологічні імплікації фізичної географії Іммануїла Канта. *Магістеріум. Історико-філософські студії*, 47, 28-33.

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a5d51216-95ae-4c8e-9396-8357d2890a3e/content>

50. Корбен, А. (2023). *Історія тиші. Від Ренесансу до наших днів*. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 142.

51. Кравченко, О. (2021). Ідентифікація української культурології в контексті ідеї постмодерну. In *Сучасна культурологія: постмодернізм у логіці розвитку української гуманітаристики: колективна монографія за ред. Ю. Сабадаш*. Київ: Ліра-К», 7-35.

52. Ле Гофф, Ж. (2007). Передмова. В *Середньовічна уява: есеї (сс. 3-21)*. Львів: Літопис.

53. Леш, С. (2003). *Соціологія постмодернізму*. Пер. з англ. Ю.Олійник. Львів: Кальварія, 344.

54. Липін, М. (2017). "Просторовий поворот" на перехресті історії. *Вісник КНТЕУ*, 112 (2), 41-54.

<https://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/view/813>

55. Мак-Грат, А. (2008). Частина перша. Інтелектуальний контекст. В *Інтелектуальні витоки витоки європейської Реформації (сс. 21-147)*. Київ: Ніка-Центр.

56. Мак-Люен, М. (2015). *Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги*. Київ: Ніка-Центр, 388.

57. Мак-Ніл В. (2020). *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти*. Київ: Ніка-Центр.

58. Мерло-Понті, М.(2001). *Феноменологія сприйняття*. Київ: Український Центр духовної культури.

59. Олійник О. (2019). Місто та ідентичність: у пошуках самовизначення. *Мистецтвознавчі записки*, 35, 60–65. <https://doi.org/10.32461/181533>

60. Панченко, В. (2018). Культурологічна експертиза культурних ресурсів.

Українські культурологічні студії, 1(2), 78-81.

[https://doi.org/10.17721/UCS.2018.1\(2\).19](https://doi.org/10.17721/UCS.2018.1(2).19)

61. Прато, Д., & Пардо, І. (2017). Урбаністична антропологія. *City: History, Culture, Society*, (1), 11–43. <https://doi.org/10.15407/mics2016.01.011>

62. Павлова, О. Ю. (2014). Візуальні практики в контексті трансформації культури Премодерну. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 2, 57-61.

http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_FP_2014_2_16

63. Павлова, О. Ю. (2019). Семантичний зсув символічної архітектури (частина 1). *Українські культурологічні студії*, 1(4), 17-20.

[https://doi.org/10.17721/UCS.2019.1\(4\).03](https://doi.org/10.17721/UCS.2019.1(4).03)

64. Павлова, О. Ю. (2019). Трансформація візуальних практик у контексті первинної урбанізації. *Українські культурологічні студії*, 2(5), 60-66.

[https://doi.org/10.17721/UCS.2019.2\(5\).11](https://doi.org/10.17721/UCS.2019.2(5).11)

65. Павлова, О. Ю. (2020). Семантичний зсув символічної архітектури в логіці трансформації культурних практик (частина 2). *Українські культурологічні студії*, 2(7), 72-77. [https://doi.org/10.17721/UCS.2020.2\(7\).13](https://doi.org/10.17721/UCS.2020.2(7).13)

66. Приходько, В. (2017). Концептуалізація просторового повороту у філософуванні: “структуралістське епохе”, “екзистенційна географія”, “топографічна методологія”. *Гуманітарні Студії*, 29, 123–130.

http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/hs/hs_2017_29.pdf

67. Приходько, В. (2023). Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*. 1(8), 35-39. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/8-6/8>

68. Робертсон, Р. (2013). Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність. In М. Фезерстоун та ін. (Eds.), *Глобальні модерності* (pp.48–73). Київ: Ніка-Центр.

69. Сабадаш Ю. (2019). Українська гуманістика сьогодні: культурологічний аспект. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*, 18, 76–85.

<https://repository.mu.edu.ua/jspui/handle/123456789/7530>

70. Сеннетт, Р. (2021). *Будувати і жити: етика міст*. Київ: CANactions, 333.
71. Скокова, Л. (2018). *Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри*. Київ: Інститут соціології НАН України, 334.
72. Слотердаjk, П. (2023). *Терор з повітря*. Харків: ist publishing, 112.
73. Сокирко, О. (2018). Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в козацькому Гетьманаті доби “мілітарної революції”. *City: History, Culture, Society*, (4), 89–113.
<https://doi.org/10.15407/mics2019.04.089>
74. Судакова, В. (2018). Культурний простір та особливості його відтворення в умовах глобалізації. *Культурологічна думка*, 13, 184-193.
http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Kultdum_2018_13_19
75. Судакова, В. (2020). Культурні практики та проблеми їхньої модернізації в культурному просторі сучасних суспільств. *Культурологічна думка*. 17, 165-177. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-17-2020-1.165-177>
76. Тегг, Дж. (2019). *Тягар Репрезентації. Есеї про множинність фотографії та історії*. Київ: Родовід, 248.
77. Тормахова, А. (2017). Urban Studies у контексті теорії візуальних практик. *Українські культурологічні студії*, 1(1), 93-97.
<https://doi.org/10.17721/UCS.2017.1.20>
78. Тормахова, А. (2019). Взаємодія міста і візуальних медіа-технологій крізь призму Urban Studies. *Культура і Сучасність*, 1, 37-42.
<https://doi.org/10.32461/2226-0285.1.2019.179641>
79. Тормахова, А. (2022). Цифровий образ міста як форма комунікації. *Українські культурологічні студії*, 11 (2), 37-39.
[https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2\(11\).14](https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2(11).14)

80. Фанагей, Р. (2022). Репрезентація присутності в аерозйомці як пізньомодерна форма організації практик простору. *Українські культурологічні студії*, 2(11), 13-17. [https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2\(11\).03](https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2(11).03)
81. Фанагей, Р. (2023). Практики репрезентації простору як об'єкт культурних досліджень. *Українські культурологічні студії*, 1(12), 34-37. [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1\(12\).08](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.1(12).08)
82. Фанагей, Р. (2023). Концептуалізація поняття «мілітаризм-як-урбанізм» (2023). Scientific Collection «InterConf+», 31(147), 309-319. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.03.2023.033>
83. Фанагей, Р. (2024). “Просторова оптика” в ревізії історичної динаміки медіатизації та візуалізації. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку (напрямок «культурологія»)*, 48, 438-444. <https://doi.org/10.35619/ucpmpk.v48i.811>
84. Фезерстоун, М., & Леш, С. (2013). Глобалізація, модерність і опросторовлення суспільної теорії: вступ. In М. Фезерстоун та ін. (Eds.), *Глобальні модерності (pp.17–48)*. Київ: Ніка-Центр.
85. Фесенко, Г. (2012). "Мистецтво жити" у місті: філософсько-антропологічні аспекти проектування культурного простору. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць ДДПУ*, 26, 140-151. https://www.researchgate.net/publication/358379853_MISTECTVO_ZITI_U_MISTI_FILOSOFSKO-ANTROPOLOGICNI_ASPEKTI_PROEKTUVANNA_KULTURNOGO_PROSTORU
86. Фесенко, Г. (2017). Філософія просторового розвитку міст у контексті комунікативних теорій. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 10, 76-84. http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2017/13.pdf
87. Фесенко, Г. (2018). Культурфілософські дискурси міських ландшафтів: автореф. дис...д.філос.н. Київ: Київський національний університет імені Т.Шевченка.
88. Фуко, М. (2020). *Наглядати й карати*. Київ: Комубук, 452.

89. Шивельбуш, В. (2018). *Речі і люди. Есей про споживання*. Київ: Ніка-Центр; Львів: Видавництво Анети Антоненко, 192.
90. Шинкаренко, О. (2018). “Культурний поворот” як запит до культурології. *Українські культурологічні студії*, 1(2), 55-58. [https://doi.org/10.17721/UCS.2018.1\(2\).13](https://doi.org/10.17721/UCS.2018.1(2).13)
91. Шейко, В. (2016). Трансформація моделі культурного простору в добу цивілізаційної глобалізації *Культурологічна думка*, 9, 18-23. https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD9_Sheiko.pdf
92. Adey, P., & Whitehead, M., & Williams, A.J. (2013). Introduction: Visual culture and verticality. In P. Adey et al. (Eds.), *From above. War, violence and verticality* (pp. 1-16). London:Hurst & Company.
93. Amad, P. (2012). From God’s-eye to Camera-eye: Aerial Photography’s Post-humanist and Neo-humanist Visions of the World. *History of Photography*, 36 (1), 66-86.<https://doi.org/10.1080/03087298.2012.632567>
94. Arrighi, J. (1994). *The long twentieth century*. London, New York: Verso, 400. <https://archive.org/details/longtwentiethcen00arri/page/n3/mode/2up>
95. Aujac, G. (1987). The Foundations of Theoretical Cartography in Archaic and Classical Greece. In J. B. Harley et al (Eds.), *The History of Cartography, Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean (pp.130-147)*. Chicago, London: University of the Chicago Press.
96. Aujac, G. (1987).The Growth of an Empirical Cartography in Hellenistic Greece. In J. B. Harley et al (Eds.), *The History of Cartography, Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean (pp.148-160)*. Chicago, London: University of the Chicago Press.
97. Bachmann-Medick, D. (2016). *Cultural Turns: New Orientations in the Study of Culture*. Berlin, Boston: De Gruyter, 302.
98. Ballon, H., & Friedman, D. (2007). Portraying the City in Early Modern Europe: Measurement, Representation, and Planning. In D. Woodward (Ed.), *The History of Cartography, Vol. 3, Book 1. Cartography in the European Renaissance (pp. 680-704)*. Chicago, London: University of the Chicago Press.

99. Bataille, G. (1991). *The accursed share: an essay on general economy. Volume 1. Consumption*. Translated by Robert Hurley. New York : Zone Books, 1991.
100. Bataille, G. (1989). *Theory of religion*. Translated by Robert Hurley. New York: Zone Books.
101. Bauman, Z., & Lyon, D. (2016). *Liquid surveillance: A conversation*. Polity.
102. Bayly, C.A. (2004). *The Birth of the Modern World 1780-1914. Global Connections and Comparisons*. Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
103. Boehm G. (2012) Representation, Presentation, Presence: Tracing the Homo Pictor. In J. C. Alexander et al. (eds.), *Iconic power: materiality and meaning in social life* (pp. 15-23). New-York: Palgrave Macmillan.
104. Bourdieu, P. (1989). Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, 7(1), 14–25. <https://doi.org/10.2307/202060>
105. Bourdieu, P. (1993). The Historical Genesis of Pure Aesthetics. In R. Johnson (Ed.), *The field of cultural production: essays on art and literature* (pp. 254–267). New York: Columbia University Press.
106. Burke, P. (2008). *What is Cultural History?*. Cambridge: Polity Press, 179.
107. Butsykina, Y.(2023). The Vernacular Garden during the War: Heterotopia, Space of Care and Relational Symbol of Non-Violent Resilience. *Culture and Dialogue*, 11 (1), 151-161.DOI:[10.1163/24683949-12340132](https://doi.org/10.1163/24683949-12340132)
108. Campbell, T. (1987). Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500. In J. B. Harley et al (Eds.), *The History of Cartography, Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (pp. 371-463). Chicago, London: University of the Chicago Press.
109. Certeau, M. de (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 229.
110. Childe, G.V. (1950). The Urban Revolution. *The Town Planning Review*, 21(1), 3-17.
111. Conley, V. A. (2014). *Spatial ecologies: Urban sites, State and world-space in French cultural theory*. Liverpool University Press, 171.

112. Coward, M. (2006). Against anthropocentrism: The destruction of the built environment as a distinct form of political violence. *Review of International Studies*, 32(3), 419–437. <https://doi.org/10.1017/s0260210506007091>
113. Coward, M. (2010). *Urbicide: The politics of urban destruction*. Routledge. Retrieved from <https://urbanisticaeretica.files.wordpress.com/2015/10/2009-urbicide-the-politics-of-urban-destruction-martin-coward.pdf>.
114. Csordas, T. (1994). The body as representation and being-in-world. In T. Csordas (Ed.), *Embodiment and experience. The existential ground of culture and self* (pp.1-27). Cambridge: Cambridge University Press. https://www.researchgate.net/publication/227762808_Embodiment_and_Experience_The_Existential_Ground_of_Culture_and_Self
115. Daniels, P. (1996). The Study of Writing Systems. In P.Daniels et al. (Eds.), *The world's writing systems* (pp.3-17). New York, Oxford : Oxford University Press.
116. Danielsson, A. (2022). Producing the military urban(s): Interoperability, space-making, and epistemic distinctions between military services in urban operations. *Political Geography*, 97. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102649>
117. Deleuze, G. (2006). *Foucault*. Translated by S. Hand. Minneapolis: University of Minnesota Press.
118. Didi-Huberman, G.(2005). The Image as Rend and the Death of God Incarnate. In *Confronting Images. Questioning the Ends of a Certain History of Art* (pp. 139-229). University Park: The Pennsylvania State University Press.
119. Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press.
120. Edney, M. H., & Sponberg Pedley, M.(Eds.)(2019). *The History of Cartography, Vol. 4. Cartography in the European Enlightenment*. Chicago, London: University of the Chicago Press.
121. Fanahei, R. (2022, May). The city-fair in the forming of the modern worldsystem. The Days of Science of the Faculty of Philosophy-2022. International Scientific Conference, May 11-12, 2022 [Abstracts]. Kyiv: Publishing center «Kyiv

University»,

284-286.

<https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/11/78>

122. Featherstone, M., & Lash, S. (2011). Introduction. In M. Featherstone et al. (Eds.), *Spaces of culture: city, nation, world* (pp. 1-14). London: SAGE.
123. Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality Volume I: An Introduction*. Translated by R. Hurley. New York: Pantheon Books.
124. Foucault, M. (1997). On Other Spaces. In N. Leach (Ed.), *Rethinking Architecture. A reader in cultural theory* (pp.330-336). London, New York: Routledge.
125. Foucault, M. (1994). *The Order of Things. An Archeology of the Human Sciences*. New York: Vintage Books.
126. Foucault, M. (1984). Nietzsche, Genealogy, History. In P. Rabinow (Ed.), *The Foucault Reader* (pp. 76–101). New York: Pantheon Books.
127. Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, C. Gordon (Ed.). New York: Pantheon Books, 270.
128. Foucault, M. (1984). Space, Knowledge, and Power. In P. Rabinow (Ed.), *The Foucault Reader* (pp. 239–257). New York: Pantheon Books.
129. Foucault, M. (2003). “*Society Must Be Defended*”. *Lectures at the College de France, 1975-76*. (D. Macey, Trans.). Picador. Retrieved from https://archive.org/stream/01_MichelFoucaultSocietyMustBeDefended/01.%20Michel%20Foucault%20-%20Society%20must%20be%20defended_djvu.txt
130. Foster, H. (1988). Preface. In H. Foster (Ed.), *Vision and Visuality* (pp. ix–xiv). Seattle: Bay Press.
131. Freidenberg, O. (1997). Tragedy. In *Image and Concept: Mythopoetic Roots of Literature* (pp. 128-304). Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
132. Gholiagha, S. (2015). Individualized and Yet Dehumanized? Targeted Killing via Drones. *BEHEMOTH. A Journal on civilization*, 8(2), 128–153. <https://d-nb.info/1119805929/34>
133. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 186.

134. Graham, S. (2004). *Postmortem City: Towards an Urban Geopolitics*. Conference lectured at the symposium “Urban Traumas. The City and Disasters”, CCCB, Barcelona. https://www.cccb.org/rcs_gene/postmorten.pdf
135. Graham, S. (2009). Cities as battlespace: The New Military Urbanism. *City*, 13(4), 383–402. <https://doi.org/10.1080/13604810903298425>
136. Gregory, D. (1994). *Geographical Imaginations*. Cambridge, Oxford: Blackwell, 442.
137. Gregory, D. (2011). From a View to a Kill: Drones and Late Modern War. *Theory, Culture & Society*, 28(7–8), 188–215. https://www.academia.edu/50418758/From_a_View_to_a_Kill_Drones_and_Late_Modern_War
138. Gregory, D. (2014). *Corpographies: making sense of modern war*. Retrieved from: <https://geographicalimagination.com/wp-content/uploads/2012/07/gregory-corpographies.pdf>
139. Gregory, D. (2015). Gabriel’s Map: Cartography and Corpography in Modern War. In P. Meusbürger et al. (eds), *Geographies of Knowledge and Power. Knowledge and Space, vol 7 (pp. 89–121)*. Dordrecht: Springer.
140. Gregory, D. (2015). *Moving targets and violent geographies*. Retrieved from: <https://geographicalimagination.com/wp-content/uploads/2012/07/derek-gregory-moving-targets-and-violent-geographies-final.pdf>
141. Gadamer, H.-H. (1997). The Ontological Foundation of the Occasional and the Decorative. In N. Leach (Ed.), *Rethinking Architecture. A reader in cultural theory* (pp.121-131). London, New York: Routledge.
142. Gadamer, H.-H. (1986). The Relevance of the Beautiful. In *The relevance of the beautiful and other essays* (pp.1-57). Cambridge, New York: Cambridge University Press.
143. Gartman, D. (1998). Postmodernism; Or, the Cultural Logic of Post-Fordism? *The Sociological Quarterly*, 39(1), 119–137.

<https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1998.tb02352.x>

144. Ginzburg, C. (2001). Representation. The Word, the Idea, the Thing. In *Wooden Eyes. Nine Reflections on Distance* (pp. 63-78). New York: Columbia University Press.

145. Hale, J. (2007). Warfare and Cartography, ca. 1450 to ca. 1640. In D. Woodward (Ed.), *The History of Cartography, Vol. 3, Book 1. Cartography in the European Renaissance* (pp.719-737). Chicago, London: University of the Chicago Press.

146. Hall, S. (1980). Cultural studies: Two paradigms. *Media, Culture and Society*, 2(1), 57–72. doi:10.1177/016344378000200106

147. Hall, S. (1997). Introduction. In S. Hall (Ed.), *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices* (pp. 1–12). London: SAGE Publications Ltd.

148. Hall, S. (1997). The Work of Representation. In S. Hall (Ed.), *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices* (pp. 13–75). London: SAGE Publications Ltd.

149. HARLEY, J. B., & WOODWARD, D. (1987). Preface. In J. B. Harley et al (Eds.), *The History of Cartography, Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (pp. xv-xxi). Chicago, London: University of the Chicago Press.

150. HARLEY, J. B. (1987). The Map and the Development of the History of Cartography. In J. B. Harley et al (Eds.), *The History of Cartography, Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (pp. 1-42). Chicago, London: University of the Chicago Press.

151. Harley, J.B. (1988). Maps, knowledge, and power. in D. Cosgrove et al. (Eds.), *The Iconography of Landscape* (pp. 277–312). Cambridge: Cambridge University Press.

152. Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, Oxford: Blackwell.

153. Harvey, D. (2006). Space as a Keyword. In N. Castree et al. (Eds.), *David Harvey. A Critical Reader* (pp. 270-295). Malden, Oxford: Blackwell Publishing.

154. Harvey, D. (1990). Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination. *Annales of the Association of American Geographers*, 80 (3), 418-434. <http://www.jstor.org/stable/2563621>
155. Havelock, E. A. (1982). *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*. Princeton: Princeton University Press, 362.
156. Hegel, G.W.F. (1975). *Aesthetics. Lectures on Fine Art. Vol.2*. Oxford: Clarendon Press,
157. Heidegger, M. (1971). The Thing. In *Poetry, Language, Thought* (pp 163-184). New York : Harper & Row.
<https://www.scribd.com/document/341464216/The-Thing-by-heidegger-pdf>
158. Heidegger, M. (1997). The Age of the World Picture. In *A. I. Tauber (ed.), Science and the Quest for Reality* (pp 70-88). London: Palgrave Macmillan.
159. Heidegger, M. (2002). The Origin of the Work of Art. In J.Young et al. (Eds.), *Martin Heidegger: Off the Beaten Track* (pp. 1-57). Cambridge: Cambridge University Press.
160. Heywood, I., & Sandywell, B. (2011). Critical Approaches to the Study of Visual Culture: an Introduction to the Handbook. In *The Handbook of visual culture* (pp. 1-56). London: Bloomsbury Publishing.
161. Hooykaas, R. (2003). A Traditional Narrative of the Scientific Revolution The Rise of Modern Science: When and Why? In M. Hellyer (Ed.), *The Scientific Revolution: The Essential Readings* (pp. 17-43). Malden: Blackwell Pub.
162. Husserl, E.(1982). Fourth Meditation. Development of the Constitutional Problems Pertaining to the Transcendental Ego Himself. In *Cartesian Meditation. Introduction to Phenomenology* (pp. 65-89). The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
163. Innis, H. (1950). *Empire and Communications*. Oxford: Clarendon Press.
<https://gutenberg.ca/ebooks/innis-empire/innis-empire-00-h.html>
164. Innis, H. (1951). Problem of Space. In *Bias of Communication* (pp.92-132). Toronto: University of Toronto Press.
<https://archive.org/details/biasofcommunicat00inni/page/n5/mode/2up>
165. Ivins, W. Jr.(1953). The Block Road to Pictorial Communication. In *Prints*

And Visual Communication (pp. 1-21). Cambridge: Harvard University Press.

166. Jacob, C. (1996). Toward a Cultural History of Cartography. *Imago Mundi*, 48, 191–198. <http://www.jstor.org/stable/1151273>

167. Jacobs, J. (1969). *The Economy of Cities*. New York: Vintage Books. <https://archive.org/details/jane-jacobs-the-economy-of-cities-vintage-1970-4/page/n1/mode/2up>

168. Jackson, P. (1989). *Maps of Meaning. An Introduction to Cultural Geography*. London, New York: Routledge, 232.

169. Jameson, F. (1984). Postmodernism, Or, The Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review*, 146, 53–92. <https://web.education.wisc.edu/halverson/wp-content/uploads/sites/33/2012/12/jameson.pdf>

170. Jay, M. (1988). Scopic regimes of modernity. In H. Foster (Ed.), *Vision and Visuality* (pp. 3–29). Seattle: Bay Press.

171. Jay, M. (1994). Introduction. In *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-Century French Thought* (pp. 1-210). Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

172. Kagan, R. L., & Schmidt, B. (2007). Maps and the Early Modern State: Official Cartography In D. Woodward (Ed.), *The History of Cartography, Vol. 3, Book 1. Cartography in the European Renaissance* (pp. 661-679).

173. Kant, I.(2007). Anthropology from a pragmatic point of view. In *Anthropology, History, and Education* (pp.227-430). Cambridge: Cambridge University Press.

174. Kittler, F. (1990). *Discourse Networks 1800 /1900*. Stanford: Stanford University Press.

175. Kittler, F. (1990). Poet, Mother, Child: on the Romantic Invention of Sexuality. In *Truth of the Technological World. Essays on the Genealogy of Presence* (pp. 1-17). Stanford: Stanford University Press.

176. Kittler, F. (1999). *Gramophone, Film, Typewriter*. Stanford: Stanford University Press, 315.

177. Kittler, F. (2010). *Optical Media: Berlin Lectures 1999*. Cambridge: Polity Press.
178. Lash, S., & Urry, J. (1994). Introduction: after Organized Capitalism. In *Economies of Signs and Space (pp. 1-12)*. London: Sage Publications.
179. Latour, B. (1986). Visualisation and Cognition: Drawing Things Together. In H. Kuklick (ed.) *Knowledge and Society Studies in the Sociology of Culture Past and Present, vol. 6 (pp. 1-40)*. Greenwich: Jai Press.
<http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/21-DRAWING-THINGS-TOGETHER-GB.pdf>
180. Lawrence, D., & Low, S. (1990). The Built Environment and Spatial Form. *Annual Review of Anthropology*, 19, 453-505. <https://www.jstor.org/stable/2155973>
181. Le Corbusier, (1986). *Towards a New Architecture*. New York: Dover Publications, 289.
182. Le Corbusier, (1987). *Aircraft*. London: Trefoil Publications Ltd., 123.
183. Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Cambridge: Basil Blackwell, 454.
184. Lefebvre, H. (2004). The Rhythmanalyst: A Previsionary Portrait. In *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life (pp. 19-26)*. London, New York: Continuum.
185. Lefebvre, H., & Régulier, C. (2004). Attempt at the Rhythmanalysis of Mediterranean Cities. In *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life (pp.85-101)*. London, New York: Continuum.
186. Lefebvre, H. (2000). *Writings on Cities*. Blackwell. Retrieved from https://monoskop.org/images/4/40/Lefebvre_Henri_Writings_on_Cities.pdf.
187. Levi-Strauss, C. (1966). *The savage mind*. London: Weidenfeld & Nicholson, 300.
188. Low, S., & Lawrence-Zuniga, D. (2003). Locating Culture. In S.Low et al.(Eds.), *The Anthropology of Space and Place (pp.1-49)*. Maiden, Oxford: Blackwell Publishing.
189. Low, S. (2000). *On the Plaza. The Politics of Public Space and Culture*.

Austin: University of Texas Press, 274.

190. Markantonatou, M. (2017). Potestas and violentia power in the doctrine of “military operations in urban terrain” (MOUT): State sovereignty and Biopolitics in 2000–2011 urban warfare. *Political and Military Sociology*, 1–22.

<https://doi.org/10.4324/9781315126579-1>

191. Martindale, D. (1958). Prefatory Remarks: The Theory of the City. In M. Weber, *The City* (pp.9-62). New York: Free Press.

192. Mauss, M. (1966). *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. London: Cohen & West LTD, 130.

193. McGrane, B. (1989). *Beyond Anthropology. Society and the Other*. New York: Columbia University Press, 150.

194. Milner, A. J. (2002). *Re-imagining cultural studies: The promise of cultural materialism*. London: Sage Publications Ltd, 207.

195. Mirzoeff, N. (2009). *An Introduction to Visual Culture*. London, New York: Routledge.

196. Mirzoeff, N. (2016). *How to See the World: An Introduction to Images, from Self-portraits to Selfies, Maps to Movies, and More*. New York: Basic Books.

197. Monroe, K.V. (2021). Urban Anthropology. In L.Pedersen et al. (Eds.), *The Sage Handbook of Cultural Anthropology* (pp.) Lisa Cliggett London: SAGE.

198. Morse, V. (2007). The Role of Maps in Later Medieval Society: Twelfth to Fourteenth Century. In D. Woodward (Ed.), *The History of Cartography, Vol. 3, Book 1. Cartography in the European Renaissance* (pp. 25-52). Chicago, London: University of the Chicago Press.

199. Moxey, K. (2008). Visual Studies and the Iconic Turn. *Journal of Visual Culture*, 7(2), 131–46. <https://doi.org/10.1177/1470412908091934>

200. Mumford, L. (1961). *The City in History. Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. New-York: Harcourt Brace Jovanovich, INC., 785.

201. Mumford, L. (1970). *The culture of the cities*. San Diego, New York: A Harvest/HBJ Book.

202. Nancy, J.-L. (2008). *Corpus*. New York: Fordham University Press, 173.

203. Osterhammel, J.(2014). *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 1167.
204. Panofsky, E. (1957). *Gothic architecture and scholasticism*. New York: Meridian Books, 156.
205. Park, R. E. (1969). The City as a Social Laboratory. In *On Social Control and Collective Behavior: Selected Papers (pp. 3-19)*. Chicago: University of Chicago Press.
206. Park, R. E. (1969). The Urban Community as a Spatial Pattern and Moral Order. In *On Social Control and Collective Behavior: Selected Papers (pp. 55-69)*. Chicago: University of Chicago Press.)
207. Parker, G. (2018).The 'Military Revolution, 1560-1660'— A Myth? In C.J.Rogers (Ed.), *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe (pp.37-55)*. New York, London: Routledge.
208. Peltonen, M. (2004). From Discourse to “Dispositif”: Michel Foucault’s Two Histories. *Historical Reflections / Réflexions Historiques*, 30(2), 205–219. <https://www.jstor.org/stable/41299305>
209. Pollak, M. (2010). *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 370.
210. Prykhodko, V., & Rudenko, S. (2018). Body and space relationship in the research field of Phenomenological Anthropology: Blumenberg’s criticism of Edmund Husserl’s “Anthropology phobia.” *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, (13), 30–40. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i13.125512>
211. Radcliffe-Brown, A.(1952). Taboo. In *Structure and Function in Primitive Society (pp. 133-153)*. Glenkoe: The Free Press.
212. Recwitz, A. (2021). *The End of Illusions Politics, Economy, and Culture in Late Modernity*. Cambridge: Polity Press, 201.
213. Redfield, R., & Singer, M. (1954).The Cultural Role of Cities. *Economic Development and Cultural Change*, 3:1, 53-73. <https://doi.org/10.1086/449678>
214. Rickert, H. (1986). The Limits of Concept formation in Natural Sciences. A Logical Introduction to the Historical Sciences. Cambridge: Cambridge University

Press, 240.

215. Roberts, M. (2018). The Military Revolution, 1560-1660. In C.J.Rogers (Ed.), *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* (pp.13-37). New York, London: Routledge.

216. Robertson, J. (2004). The possibility and actuality of writing. In S.D. Houston (Ed.), *The First Writing. Script Invention as History and Process* (pp.16-38) Cambridge: Cambridge University Press.

217. Rogers, C.J. (2018).The Military Revolution in History and Historiography. In C.J.Rogers (Ed.), *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* (pp.1-13). New York, London: Routledge.

218. Rogers, C.J. (2018).The Military Revolutions of the Hundred Years War. In C.J.Rogers (Ed.), *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* (pp.55-95). New York, London: Routledge.

219. Rose, G. (2007). Researching visual materials: towards a critical visual methodology. In *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials* (pp. 1–27). London: SAGE Publications Ltd.

220. Rose, G. (2007). Discourse analysis II: institutions and ways of seeing. In *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials* (pp. 172–195). London: SAGE Publications Ltd.

221. Rudenko, S., & Prykhodko, V. (2020). Anthropological discourse in the performative context of body-spatial experience. *Future Human Image*, 13, 88–93. <https://doi.org/10.29202/fhi/13/9>

222. Saint-Amour, P. K. (2011). Applied Modernism: Military and Civilian Uses of the Aerial Photomosaic. *Theory, Culture & Society*, 28(7–8), 241–269. <https://doi.org/10.1177/0263276411423938>

223. Sandywell, B. (2011). *Dictionary of Visual Discourse: A Dialectical Lexicon of Terms*. Farnham: Ashgate Publishing.

224. Sekula, A. (1975). The Instrumental Image: Steichen at War. *Artforum*, 14:4, 26–35. <https://www.artforum.com/features/the-instrumental-image-steichen-at-war-209590/>

225. Shabel, L. (2003). Reflections on Kant's Concept (and Intuition) of Space. *Studies in History and Philosophy of Science*, 34, 45–57. [https://doi.org/10.1016/S0039-3681\(02\)00089-4](https://doi.org/10.1016/S0039-3681(02)00089-4)
226. Shaw, Martin (2002). Risk-transfer militarism, small massacres and the historic legitimacy of war. University of Sussex. Journal contribution. <https://hdl.handle.net/10779/uos.23312465.v1>
227. Shaw, M. (2004). New Wars of the City: Relationships of “Urbicide” and “Genocide.” In S.Graham (Ed.), *Cities, war, and terrorism towards an urban geopolitics* (pp. 141–153). Malden: Blackwell Publishing.
228. Singer, P. (2010) ‘The Soldiers Call It War Porn’, Spiegel Online, 12 March. <https://www.spiegel.de/international/world/interview-with-defense-expert-p-w-singer-the-soldiers-call-it-war-porn-a-682852.html>
229. Scott, J. (2017). *Against the Grain. A Deep History of the Earliest States*. New Haven, London: Yale University Press.
230. Sennett, R. (1994). *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilization*. New York, London: W.W.Northon & Company, 431.
231. Sennett, R. (1992). *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*. New York, London: W.W.Northon & Company, 266.
232. Snickars, P. (2020). Media and mediatization. In A.Arcangeli et al. (Eds.), *The Routledge Companion to Cultural History in the Western World* (pp. 488–507). London, New York: Routledge.
233. Soja, E. (2003). Writing the city spatially, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 7:3, 269-280. <https://doi.org/10.1080/1360481032000157478>
234. Soja, E. (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Cambridge, Oxford: Blackwell Publishers, 352.
235. Soja, E. (1989). *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, New York: Verso, 266. <https://archive.org/details/postmoderngeogra0000soja/mode/2up>
236. Soja, E. (2009). Taking space personally. In B. Warf et al. (Eds.), *The Spatial*

Turn. Interdisciplinary perspectives (pp. 11–36). London, New York: Routledge.

<https://archive.org/details/pdfy-5w8gwNS-wqu4hF3C/page/n7/mode/2up?view=theater>

237. Spencer, J. (2020, March 22). *The city is not neutral: Why urban warfare is so hard*. Modern War Institute. Retrieved March 8, 2023, from

<https://mwi.usma.edu/city-not-neutral-urban-warfare-hard/>

238. Sturken, M., & Cartwright, L. (2018). *Practices of looking: An introduction to visual culture*. New York: Oxford University Press.

239. Svenbro, J. (1993). *Phrasikleia. An Anthropology of Reading in Ancient Greece*. Ithaca, London: Cornell University Press, 233.

240. Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*. Cambridge: Basil Blackwell, 269.

241. Tylor, E. (1871). Chapter I. The Science of culture. In *Primitive Culture* (pp.1-22). London: Bradbury, Evans, and Co.

242. Virilio, P. (1989). *War and Cinema. The Logistics of perception*. London, New York: Verso.

243. Virilio, P. (1995). *The Vision Machine*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press,.

244. Vattimo, G. (1997). Ornament/Monument. In N.Leach (Ed.), *Rethinking Architecture. A reader in cultural theory* (pp.147-153). London, New York: Routledge.

245. Veblen, T. (1915). Conspicuous Consumption. In *The Theory of the Leisure Class. An Economical Studies of Institutions* (pp. 33-47). New York, London: The MacMillan Company.

246. Wallerstein, I. (1979). *The capitalist world-economy: essays*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

247. Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system. vol.1 Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*.

New York : Academic Press.

<https://archive.org/details/modernworldsyste00wall/mode/2up>

248. Warf, B., & Arias, S. (2009). Introduction: the reinsertion of space in the humanities and social sciences. In B. Warf et al. (Eds.), *The Spatial Turn*.

Interdisciplinary perspectives (pp. 1–11). London, New York: Routledge.

<https://archive.org/details/pdfy-5w8gwNS-wqu4hF3C/page/n7/mode/2up?view=theater>

249. Weber, M. (1958). *The City*. New York: Free Press, 242.

250. Weizman, E., & Misselwitz, P. (2003, August 28). Military operations as urban planning. *Mute*. Retrieved March 8, 2023, from

<https://www.metamute.org/editorial/articles/military-operations-urban-planning>

251. Wellbery, D. E. (1990). Foreword. In F.Kittler, *Discourse Networks 1800 /1900* (pp. vii–xxxiii). Stanford: Stanford University Press.

252. Westfall, R.S. (1994). Charting the Scientific Community. In K.Gavroglu et al. (eds.) *Trends in the Historiography of Science. Boston Studies in the Philosophy of Science, vol 151 (pp.1-14)*. Dordrecht: Springer.

253. Williams, R. (1960). Introduction. In *Culture and society, 1780-1950* (pp. xi–xviii). Garden City, New York: Doubleday.

254. Williams, R. (2014). Culture is Ordinary. In J. McGuigan (Ed.), *Raymond Williams on Culture & Society: Essential Writings (pp.1-19)*. Los Angeles: SAGE.

https://uk.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/59594_McGuigan_Raymond_Williams.pdf

255. Winthrop-Young, G. (2021). Introduction: The Wars of Friedrich Kittler. In F.Kuttler, *Operation Valhalla. Writings on War, Weapons, and Media (pp. 1-53)*. Durham, London: Duke University Press.

256. Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 44(1), 1–24. <https://doi.org/10.1086/217913>

257. White, L. A. (1949). *The Study of Man. A Study of Man and Civilization*. New York: Grove Press, INC, 435.

258. Woods, C. (2010). Introduction. Visible Language: the Earliest Writing Systems. In C.Woods (Ed.), *Visible Language. Intervention of Writing in the Ancient Middle East and Beyond (pp. 15-29)*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

259. Woodward, D. (1987). Medieval Mappaemundi. In J. B. Harley et al (Eds.), *The History of Cartography, Vol. 1. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval*

Europe and the Mediterranean (pp. 286-370). Chicago, London: University of the Chicago Press.

260. Woodward, D. (2007). Cartography and the Renaissance: Continuity and Change. In D. Woodward (Ed.), *The History of Cartography, Vol. 3, Book 1. Cartography in the European Renaissance* (pp. 3-24). Chicago, London: University of the Chicago Press.

261. Yee, C. (1994). Chinese Cartography among the Arts: Objectivity, Subjectivity, Representation. In J. B. Harley et al (Eds.), *The History of Cartography, Vol. 2. Book 2. Cartography in the Traditional East and Southeast Asian Societies* (pp. 128-167). Chicago, London: University of the Chicago Press.

262. Zilsel, E. (2000). The Sociological Roots of Science. *Social Studies of Science*, 30(6), 935–949. <http://www.jstor.org/stable/285793>